

З фондів Центрального музею Збройних Сил України

Однострій
військово-
службовця
3-го окремого
інженерного
батальйону.
Повденний Ліван.
2003 р.

Матеріали про відзнаки українських миротворців
див. на с. 111-114

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральный музей Збройних Сил України

Річник IV

Число 2(7)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Віктор АЛЕЩЕНКО, Олександр АРТЕМОВ, Жанна ДЕНИСЮК,
Віктор КАРПОВ (головний редактор), Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО,
Володимир РЕПРИНЦЕВ, Олександр РИБАЛКО (заступник головного редактора),
Олександр СКРЯБІН, Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (відповідальний секретар)

Музей Збройних Сил України
Інвентарний номер
Бібліотека

Київ

2003 р.

ЗМІСТ

ІСТОРИЯ

Михайло БОЙЧАК, Римма ЛЯКІНА
Військові інженери Лільє 4

Світлана СОЛНЦЕВА
Комісари в армії революційної Росії
(Лютий 1917 р. – березень 1918 р.) 14

Олександр ЛУГОВСЬКИЙ
Формування збройних сил
Української Держави (1918 р.).
Організаційні аспекти 38

Євген ТИМІРЯЄВ, Андрій АМОНС
Репресії проти військових кадрів
на Житомирщині (1937–1938 рр.) 58

Олександр ПОТИЛЬЧАК
Нормативне регулювання праці
військовополонених та інтернованих
у СРСР (1941–1953 рр.) 66

Михайло ЛОПАТІН
На службі Україні 85

ФОРТИФІКАЦІЇ

Михайло МАКСИМ'ЮК
Чернелицький замок 100

ЕМБЛЕМАТИКА

Юрій ШАПОВАЛ
Символіка Військової служби
правопорядку 106

ФАЛЕРИСТИКА

Жанна ДЕНИСЮК
Нові нагороди
Міністерства оборони України 111

МУЗЕЙ

Віктор КАРПОВ
Державний військово-морський
музей у Севастополі 115

Ігор ЧИЧКАНЬ
Музейна подорож до Полтави 121

АРХІВ

Микола ШУДРЯ
Назустріч долі. 124

Стефан СМОЛЯК
„Не страшна мені смерть...”
З щоденника 1904 р. 125

Яким ХРИСТИЧ
Українська революція
в Чорноморській військовій
флоті (Спогад учасника) 147

Михайло БОЙЧАК, Римма ЛЯКІНА

ВІЙСЬКОВІ ІНЖЕНЕРИ ЛІЛЬЄ

У другій половині XIX ст. тривали будівельні й ремонтні роботи на території Київського військового шпиталю¹. Про це свідчать численні тогочасні плани й кошториси². Додаткові приміщення потрібні були, зокрема, й тому, що шпиталь став тоді базою для практичних занять студентів медичного факультету Університету св. Володимира³. У 1896 р., виступаючи на VI з'їзді Товариства російських лікарів, головний лікар шпиталю Б. Шенфельд повідомив у своїй доповіді, що, крім головного П-подібного двоповерхового мурованого корпусу, уже збудовано три добре обладнані клініки, які відзначаються гарним розплануванням, сучасним вирішенням вентиляції й опалення⁴. Будівничим нових клінік став військовий інженер Іван Іванович Лілье (1840 – 1910). Родина Лілье оселилась у Києві на початку 1881 р., коли йому було 40 років, а його синові, теж Івану, минуло 10. Із загалом 26 років служби в місті 15 батько присвятив будівництву в шпиталі й на зламі XIX і XX ст. передав естафету своєму синові (1870–1927)⁵.

У Державному архіві Київської області збереглися документи, що розповідають про цю талановиту й працювиту сім'ю⁶. Лілье походили з

курляндських дворян, чіє коріння, ймовірно, треба шукати у Франції. 6 лютого 1784 р. їхній пращур Іван Лілье вступив рядовим на службу в Лейб-гвардії російський кінний полк. Ще Петро I узвичаїв, що кожен дворянин, перш ніж стати офіцером, мусив послужити рядовим в одному з гвардійських полків. Не виключено, що наприкінці XVIII ст. служба гвардійця Лілье проходила в складі полку, розташованого в Гатчині й Павловську й безпосередньо підпорядкованого великому князеві Павлу Петровичу. У 1785 р. він дістав звання капрала, у 1787-му – вахмістра. Дослужившись до звання капітана, Лілье звільнився 3 листопада 1790 р. з військової служби, щоб стати статським чиновником⁷. Він оселився в місті Мозирі на березі Прип'яті. Служив „добропорядно й ревно”, відтак у переддень нового, 1811 року призначений городничим. Відповідно до обов'язків Лілье займався поліційними справами, незначними судовими розглядами, а також виконанням наказів військового відомства. 25 січня 1812 р. йому надано звання колезького радника й відзначено орденом Св. Володимира 4-го ступеня.

У 1815 р. в нього народився син, якого за традицією назвали Іваном.

А коли 23 грудня 1840 р. з'явився онук, йому так само дали це ім'я⁸. За військову службу предків і ревність на статській службі сім'ї Лілье підтвердили дворянство й вписали в родовід дворян Мінської губернії. Коли настав час віддавати онука в науку, юного Івана Лілье (майбутнього військового інженера) приділили до Брестського кадетського корпусу. Туди приймали синів незможних офіцерів і урядовців, щоб вони мали змогу протягом семи років здобути належну освіту й виховання.

Мережа кадетських корпусів у Росії почала формуватися ще за часів царювання Анни Йоанівни (1732 р.), адже сила армії залежала від розвитку, вміння й звичок воїнів⁹. Для морального виховання юнацтва київський митрополит Філарет послав 1850 року в Брестський кадетський корпус найкращого наставника – магістра богослів'я Київської семінарії, священника церкви Миколи Набережного Георгія Соловйова¹⁰.

Успішно закінчивши кадетський корпус, І. Лілье приїхав до Києва вступати в Костянтинівське військово-училище. Його збудували незадовго перед тим між валами старої Печерської фортеці й оборонної башти №4 над Наводницькою дорогою.

Іван Лілье вчився там до 1862 р. і ґрунтовно підготувався до вступу в Петербурзьку військово-інженерну Миколаївську академію, щоб здобути в ній вищу освіту. Цей навчальний заклад було засновано в 1810 р. для підготовки висококваліфікованих спеціалістів інженерних військ¹¹.

Військовий інженер генерал-майор Іван Лілье (1840 – 1910)

В академії Лілье вивчав фортифікацію, різні види будівельної справи, матеріалознавство, основи і фундаменти, опалення і вентиляцію, будівництво доріг і мостів, річкових і морських споруд. Він закінчив академію за 1-м розрядом і отримав „Академічний знак”. Визначене йому річне утримання становило 441 крб. і додатково 420 крб. харчових грошей¹². Першим місцем його служби з 26 червня 1864 р. стала Бобруйська інженерна команда (1868 р. перейменована на Фортечне інженерне управління). Того ж, 1868 року йому надано звання штабс-капітана.

Розвиток залізничного транспорту, будівництво Києво-Берестейської, Ризько-В'яземської і Півден-

*Дача митрополита Київського
Варлаама на Шулявці. 1830-ті рр.
Акварель. Друкується вперше*

но-Західної залізниць захопили військового інженера І. Лільє, і він на кілька років поринув у цю цікаву роботу, полишивши навіть військову службу. У Ковелі 30 липня 1870 р. в сім'ї Івана Івановича і Марії Олександрівни Лільє (в дівочтві Подкользної) народився син – наступний у роду Іван Іванович, якого охрестили в Соборній церкві.

По десяти роках (1871–1881) І. Лільє повернувся на військову службу і його було скеровано в підпорядкування начальника інженерів Київського військового округу. Сина він віддав учитися до Київського Володимирського кадетського корпусу, збудованого з ініціативи Миколи І на Шулявці на березі ставка, серед березового гаю¹³. Ділянка належала київському митрополитові, там була його дача. В Інституті рукописів

Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського виявлено її зображення¹⁴. Це невеликий акварельний малюнок в альбомі Олександри Євстафівни Рудиковської – дочки відомого лікаря Київського військового шпиталю, який любив гуляти в тих місцях у 30-ті рр. XIX ст.¹⁵

Ділянку було відчужено, і на ній архітект І. Штром звів найкращу будівлю кадетського корпусу в Росії¹⁶. На урочисте відкриття 30 серпня 1857 р. з'їхалось численне дворянство Київської, Волинської і Подільської губерній. Саме на його кошти (200 тис. крб. сріблом) здійснено будівництво¹⁷. Іван Лільє-молодший опинився в закритому навчальному закладі з напруженим розпорядком дня: побудка кадетів – за чверть до сьомої ранку, відбій о пів на одинадцять вечора¹⁸. З 1862 р. до нової навчальної програми входили такі предмети: Закон Божий, російська мова і словесність, іноземна мова,

*Військовий
інженер
полковник
Іван Лільє
(1870 – 1927)*

географія, історія, арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, фізика, основи неорганічної хімії, тактика, артилерія, фортифікація, військова топографія, законодавство¹⁹. З 23 червня 1879 по 1898 р. кадетський корпус очолював генерал-майор Павло Алексеев – людина високогуманна, з передовими поглядами. Він щиро любив вихованців і по-батьківському піклувався про них. Як свідчили сучасники, за 19 років свого директорування він багато зробив для піднесення й успіху навчального закладу²⁰.

За його часів для кадетів затвердили нову форму (1882 р.): однобортний мундир з темно-зеленого сукна, вісьмома мідними гудзиками й сторчковим коміром з червоними петлицями. На плечах – погони білого кольору. Кашкет теж був з темно-зеленого сукна з пурпуровою околицею й мельхіоровою кокардою. Взимку вихованці носили шинелю з сірого драпу й башлик²¹.

У будівлі кадетського корпусу було 400 кімнат, 2 церкви, зимовий басейн, бібліотека, парк, квітник і озеро з проточною водою для плавання влітку. Після семирічного курсу навчання у Володимирському кадетському корпусі Іван Лільє в 1887 р. поїхав до Петербурга. Спочатку вчився в Миколаївському військово-інженерному училищі, а потім у Миколаївській інженерній академії.

А тим часом Лільє-старший, перебуваючи на службі в Київському фортечному інженерному управлінні, одержав у вересні 1885 р. запрошення намісника Києво-Печерської лаври архимандрита Ювеналія скласти проект опалення і вентиляції Великої лаврської церкви Успіння Божої Матері. У храмі проводили великі роботи – знімали холодні чавунні плити підлоги й замінювали на дубові. І. Лільє склав проект і пояснювальну записку до нього й подав їх на розгляд правлінню монастиря²².

3 вересня 1885 р. він підписав „Зобов'язання” на виконання завдання духовного собору Лаври²³. У ньому передбачалося, що температура повітря в церкві при 20-градусному морозі знадвору буде +10 градусів за Цельсієм, а повітря відновлюватиметься в об'ємі 400 куб. сажнів на годину. Інженер мав наглядати за повним здійсненніям свого проекту. Зважаючи на давність храму й наявність у ньому численних святих мощів, а також щоб забезпечити будівлю від пожежі, І. Лільє обладнав топку поза приміщенням. При цьому гаряча вода по трубах у підземній цегляній галереї текла по центру головного нефу.

Через півроку, після випробування всієї системи опалення й вентиляції, інженер І. Лільє одержав від Лаври винагороду (500 крб.) і подяку, опубліковану в газеті „Киевлянин”²⁴. 1886 року його нагородили орденом Св. Станіслава 3-го ступеня. У журналі „Инженер” він надрукував велику статтю з обрахунками й кресленнями, в якій поділився з колегами своїм досвідом будівництва в Лаврі²⁵.

У 1888 р. головний лікар Київського військового шпиталю Б. Шенфельд порушив на медичній раді питання щодо спорудження нової будівлі анатомічного театру. Розробити проект і здійснити будівництво доручили І. Лільє. Будівлю заклали восени 1891 р., а через рік її освятили, й відкрили там патоанатомічний відділ²⁶. Це була одноповерхова будівля з великою залом для розтинів, чотирима малими кімнатами для мікроскопічних занять з патологічної анатомії і мікробіології, льодовнею-

трупарнею і невеликою кімнатою для тварин.

Наприкінці XIX ст. в самостійну клінічну дисципліну почала виділятися невропатологія. Спочатку хворих на нервові недуги лікували в Київському військовому шпиталі в терапевтичному або психіатричному стаціонарах. У 1899 р. сформовано окрему клініку, що розмістилася в західному крилі П-подібної шпитальної будівлі. Її першим керівником і консультантом став доктор медицини дійсний статський радник С. Чир'єв²⁷. Однак потреба в окремому приміщенні, устаткованому за останнім словом медичної науки, була така нагальна, що Медичне відомство знову звернулося до військового інженера І. Лільє з пропозицією скласти й здійснити такий проект. І в 1906 р. неврологічну клініку було відкрито в новому двоповерховому корпусі²⁸. Крім того, І. Лільє будував у шпиталі приміщення господарського призначення й модернізував давніші будівлі.

Авторитет І. Лільє в Києві був такий великий, що, зводячи великі споруди, міська влада раз у раз зверталася до нього по допомогу й пораду. Так було, коли будували шість корпусів Політехнічного інституту (1898 – 1901 рр.), Миський театр (1902 р.), клініку Університету св. Володимира (1885–1886 рр.), для яких він проектував вентиляцію і опалення²⁹.

Військовий інженер генерал-майор Іван Лільє вийшов у відставку в 1907 р. Помер він у 1910 р. Згідно з документом, підписаним доглядачем кладовища на Аскольдовій могилі ермонахом Сергієм, військового ін-

Школа командирів ім. С.Каменева, колишнє Олексіївське військово-інженерне училище, нині Київський військовий лицей ім.І.Богуна. Світлина 1927 р.

Миколаївський ланцюговий міст. Початок XX ст. Світлина з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г.С. Пищеничного

*Будівля неврологічної клініки.
Світлина 2001 р.*

женера І. Лільє поховали 21 грудня на третій терасі³⁰. На його могилі поставили скромний дерев'яний хрест і огорожу. Ні цвинтар, ні могила дотепер не збереглися, і лише храм Св. Миколи-Чудотворця є нині свідком того, що наприкінці XIX ст. І. Лільє разом з архітектором академіком В. Ніколаєвим доклали чимало зусиль, щоб своїм проектом урятувати гору і цвинтар від зсуву³¹.

У 1896 р., завершивши навчання в Петербурзькій Миколаївській військово-інженерній академії, до Києва прибув служити штабс-капітан Іван Лільє-молодший. Складаючи згодом, у 1924 р., свій послужний список, він відзначив, що першими його великими роботами в місті були проект перебудови Ланцюгового мосту через Дніпро й розплану-

вання Київської гавані. На першому об'єкті він працював три роки (1896–1899) помічником будівничого і рік проектував гавань³².

Ланцюговий міст становив гордість і окрасу Києва. Це був перший в історії міста постійний міст завдовжки 777,5 і завширшки 16 метрів, споруджений 1853 року за проектом англійського інженера Чарлза де Віньюля, професора катедри цивільного будівництва Лондонського університетського коледжу³³. До

1900 р. він мав розвідну секцію, щоб пропускати щоглові судна. Коли полотно мосту трохи підняли і поглибили фарватер, потреба в цій частині відпала³⁴. Певно, саме про цю перебудову Ланцюгового мосту йдеться в послужному списку І. Лільє-молодшого.

У згаданому документі І. Лільє (на той час уже полковник) назвав усі „головні будівлі й споруди, виконані за його проектами і під його технічним наглядом” у Києві. До них належать: 28 казармових будівель колишнього 7-го залізничного батальйону на Грушках, 30 табірних бараків колишнього Піхотного училища на полігоні, перепланування й модернізація будівлі Київської військово-фельдшерської школи, нова деревообробна фабрика (1924 р.) Але найбільшою спорудою, яку він будував з 1914 по 1918 р., було Олексіївське військово-інженерне училище на Звіринці (архітект М. Шехонін)³⁵. 22000 кубічних сажнів його приміщень опалювались пароводяним способом за проектом І. Лільє.

Однак першими будівлями в списку споруд, зведених за його проектами й під його технічним наглядом, він зазначив дві клініки в Київському військовому шпиталі – дерматологічну й очну. Будівництво їх було вкрай потрібне. Для лікування пацієнтів із захворюваннями шкіри ще в 1864 р. при хірургічному відділенні шпиталю було виділено три палати на 50 ліжок. У 1883 р. з огляду на потребу збільшити кількість ліжок до 120 довелося перевести це клінічне відділення в при-

міщення Прозорівської вежі. І щойно в 1906 р., працею військового інженера Івана Лільє-молодшого, поблизу будівель його батька споруджено дерматологічну клініку³⁶ (до 1916 р. нею завідував професор С. Томашевський³⁷).

У 1862 р. при шпитальній хірургічній клініці відкрито й очне відділення, яким до 1869 р. керував професор Х. Гюбенет. Після заснування з ініціативи професора В. Караваєва при Університеті св. Володимира самостійної катедри й клініки очних хвороб керівник її О. Іванов з 1870 р. став також завідувачем очного відділення шпиталю³⁸.

*З.І. Лільє й начальник шпиталю генерал-майор М.П. Бойчак коло будівлі неврологічної клініки.
Світлина 2001 р.*

На початку ХХ ст. потреба в окремій будівлі для очної клініки на території шпиталю збільшилась через велику кількість хворих. Проектування знову доручили І. Лільє-молодшому. Його проект схвалило Військове відомство, а згодом позитивно оцінили керівники нової очної клініки Є. Тарновський (1910 р.) і П. Бельговський (1912 р.)

До Першої світової війни полковник І. Лільє збудував ще в Київському військовому шпиталі нову центральну парову кухню на 1300 осіб і механічну пральню на 150 пудів білизни (1900 р.)³⁹.

У виявленому серед документів штабу Київського військового окру-

гу „Списку генералів, штаб- і обер-офіцерів та класних чиновників Окружного інженерного управління” зазначено, що полковника Івана Лільє в 1899 р. нагороджено орденем Св. Станіслава 3-го ступеня, у 1902 орденем Св. Анни 3-го ступеня і в 1904 р. орденем Св. Станіслава 2-го ступеня⁴⁰.

Іван Лільє-молодший помер від інфекційної хвороби в 1927 р., похований на Звіринецькому цвинтарі. Могила збереглася, нею постійно опікуються його дочка Зоя Іванівна, а також працівники Головного військового клінічного госпіталю Міністерства оборони України й військового ліцею ім. Івана Богуна. На честь військових інженерів Лільє на будівлі неврологічного відділення госпіталю встановлено меморіальну дошку (1977 р.)

ПРИМІТКИ

¹ Про розбудову шпиталю в попередній період див. наші публікації: Бойчак М., Лякіна Р. До історії Київського військового шпиталю у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.1; Вони ж. Київський військовий шпиталь під час війни 1812–1814 рр. // Там само. – Ч.2; Вони ж. Київський військовий шпиталь у першій половині XIX ст.: Територія і будівельні роботи // Там само. – 2002. – Ч.2.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф.1434. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.55–100; Спр.105. – Арк.1–248; Спр.111. – Арк.16–18; Спр.115. – Арк. 1–5; Спр.121. – Арк.9–20 та ін.

³ Державний архів м.Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.4885; ЦДІАУК. – Ф.707. – Оп.28. – Спр.52.

⁴ Шенфельд Б.С. Киевский госпиталь // Справочная книжка для членов Общества русских врачей. – К., 1896. – С.129.

⁵ Киевлянин. – 1910. – 22 дек. – №353. – С.1.

⁶ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.782. – Оп.1. – Спр.6864, 6865.

⁷ Там само. – Спр.6864. – Арк.3.

⁸ Там само. – Спр.6865. – Арк.6.

⁹ Див.: Греков Ф.В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений. 1700–1910. – Москва, 1910.

¹⁰ ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.724. – Спр.5. – Арк.5, 6.

¹¹ Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – Санкт-Петербург, 1894. – Т.25. – С.188.

¹² ДАКО. – Ф.782. – Оп.1. – Спр.6865. – Арк.6.

¹³ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.65. – Спр.395. – Арк.32, 48.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.ХХVIII. – Спр.776. – Арк.23.

¹⁵ Про Євстафія (Остапа) Рудиковського див.: Бойчак М., Лякіна Р. Лікарі Київського військового шпиталю (перша третина XIX ст.): Життєписні причинки // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1. – С.129, 130.

¹⁶ Тепер у цій будівлі на Повітрофлотському проспекті, №6 міститься Міністерство оборони України.

¹⁷ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.34. – Спр.806. – Арк.1, 8–12; Оп.84. – Спр.13. – Арк.6 зв.

¹⁸ Завадский Н.П. Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851–1901: Исторический очерк. – К., 1908. – С.3, 29, 36.

¹⁹ Там само. – С.39.

²⁰ Там само. – С.74, 80.

²¹ Там само. – С.79.

²² Архів Києво-Печерської лаври. – Док. А–570.

²³ Там само. – Док. А–576.

²⁴ Киевлянин. – 1886. – №96. – С.1. (повторено в № 97, 98).

²⁵ Лильє И. Устройство отопления и вентиляции в Киево-Печерской лавре // Инженер. – 1886. – №4. Див.: Архів Києво-Печерської лаври. – Док. А–588.

²⁶ Полторацкий Р.П. Киевский военный госпиталь: Страницы истории. – К., 1994. – С.38.

²⁷ Там само. – С.41.

²⁸ І в наш час тут міститься неврологічна клініка (Головного військового клінічного госпіталю Міністерства оборони України).

²⁹ Киевлянин. – 1910. – 22 дек. – №353. – С.1.

³⁰ ЦДІАУК. – Ф.131. – Оп.32. – Спр.260. – Арк.107.

³¹ Проценко Л.А. Історія Київського некрополя. – К., 1995. – С.156; ЦДІАУК. – Ф.127. – Оп.857. – Спр.191.

³² Російський державний військово-історичний архів. – Ф.1764. – Оп.3. – Спр.70. – Арк.34–40.

³³ Пономаренко Л., Константинов В. Мости і переправи біля Києва // Поділ і ми. – 2001. – №1. – С.22.

³⁴ Анисимов А. Мости длиною в сотни лет // Київській телеграфу. – 2001. – 30 лютого – 5 авт. – С.29.

³⁵ Нині в цій гарній будівлі на бульварі Лесі Українки міститься військовий ліцей ім. Івана Богуна.

³⁶ Тепер тут клініка кардіології.

³⁷ Полторацкий Р.П. Знач. праця. – С.36.

³⁸ Там само. – С.35.

³⁹ Волков В. В Киеве: (Вехи. Год 1900) // Киевские ведомости. – 1999. – 3 дек. – С.5.

⁴⁰ Копія цього архівного документа зберігається в родинному архіві З.І. Лільє.

Могила полковника І. Лільє на Звіринецькому цвинтарі в Києві. Світлина 2002 р.

КОМІСАРИ В АРМІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ РОСІЇ (Лютий 1917 р. – березень 1918 р.)

Лютнева революція 1917 р., завдавши удару по політичній системі царату, сприяла створенню в Росії нових політичних структур. Одним зі знакових нововведень став інститут військових комісарів.

Військкоми вже були одного разу в російській армії: в 1900–1907 рр. так називалися представники окупаційних військ Росії в Маньчжурії при резиденціях китайських правителів провінцій (міста Цицикар, Гірин, Мукден). Діяльність їх регламентувалася Положенням про військових комісарів, що його 4 грудня 1900 р.¹ затвердив Микола II. Військкоми мали спостерігати за чисельністю й мірою озброєності китайських військових формувань, а також здійснювати контакти між російськими військами і китайською владою. Особливою турботою комісарів було не допускати ворожої діяльності китайських правителів стосовно Росії, тому без санкції військкомів жодне їхнє розпорядження не мало сили. Крім того, комісари розглядали всі претензії китайців до російських військ. Усі військкоми мали чин полковника Генерального штабу².

Ідея контролю державної влади за діяльністю вищого армійського командування (спочатку, щоправда, тільки у сфері цивільного управлін-

ня на театрі воєнних дій) виникла в Росії в роки Першої світової війни у зв'язку з його відносною автономністю й претензіями військовиків на цілковиту самостійність у керуванні підконтрольною їм територією. Таку автономність заклало затверджене перед війною „Положення про польове управління військ у воєнний час”³. У липні 1915 р. члени Ради міністрів висловились за створення в структурі Ставки Верховного головнокомандувача посади урядового комісара, до компетенції якого належав би контроль за діяльністю військової влади в ділянці цивільного управління. Однак в той момент цю ініціативу не було реалізовано⁴.

Під час Лютневої революції у військові частини Петроградського гарнізону з відповідними агітаційно-пропагандистськими завданнями виїжджали представники Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів та Тимчасового комітету Державної Думи, а пізніше почалися їхні поїздки по військах дієвої армії, що іноді додатково санкціонувалися ще й Тимчасовим урядом⁵. Наприклад, 23 березня в розташування частин 7-ї армії Південно-Західного фронту виїхало кілька членів Державної Думи, відряджених „для роз'яс-

нення солдатам змісту й значення доконаного перевороту”⁶. 24 березня 1917 р. Верховний головнокомандувач генерал М. Алексеев офіційно звернувся до голови Думи М. Родзянка з проханням делегувати найвпливовіших представників громадськості для виступів у частинах з роз'ясненням суті тогочасних подій, на що було отримано ствердну відповідь⁷.

Навесні 1917 р. скеровані новою владою у війська комісари мали здійснювати політичний контроль за вищим ешелоном командного складу й організувати політичне життя військовиків. Основною причиною запровадження цього інституту стало прагнення Петроградської Ради, а потім і Тимчасового уряду відвернути небезпеку використання збройних сил у контрреволюційних цілях і водночас створити там для себе опору за обставин вільної боротьби різних політичних течій усередині російського суспільства.

Появі військкомів, що були тепер безсумнівно подібними до „представників народу” в армії Першої республіки у Франції⁸, сприяло й відкрите протиборство солдатів і офіцерів, що виникло тоді в армії. Деякі командири частин і підрозділів дієвої армії самі клопоталися про призначення у війська комісарів Тимчасового уряду для „відновлення при їхньому посередництві офіцерського авторитету та дисципліни”⁹. Так, командувач Північного фронту генерал М.В. Рузький одразу після перемоги Лютневої революції запропонував „викликати авторитетних уря-

дових комісарів для заспокоєння військ”. Він пояснив своє прохання тим, що офіцери занадто схвилювані й спантелечені, щоб спокійно і об'єктивно витлумачити солдатам ситуацію в країні, і підкреслював, що „коли все офіцерство підпорядкувалося новому урядові, то немає підстав підозрювати його в прагненні зрадити уряд”. Вночі проти 6 березня 1917 р. Рузький надіслав телеграму генералові М. Алексееву, О. Гучкову, О. Керенському й кн. Г. Львову, вимагаючи, щоб центральна влада негайно й авторитетно роз'яснила неприпустимість арештів і роззброєння офіцерів, без чого армія неминуче розпадеться. Проте відповіді він не одержав¹⁰. Пізніше командувач 10-ї піхотної дивізії, згодом відомий білий генерал С. Марков подав у Військове міністерство проект запровадження в кожній армії посади комісара – представника військового міністра, що міг би пересвідчуватися сам і підтверджувати лояльність командного складу новому режимові¹¹. Із середовища генералітету виходили пропозиції створити на кожному фронті триумвірат його керівників у складі командувача фронту, комісара й виборного солдата (генерал В. Клембовський)¹² або ж увести військкомів як командирів у кожен полк, перетворивши справжніх командирів на „тактичних і муштрових працівників” унаслідок погіршення настрою військ (генерал Г. Вірановський)¹³.

6 березня виконком Петроградської Ради визнав „бажаним мати своїх комісарів при всіх військових

частинах і при військовій владі” з метою контролювати діяльність військових начальників¹⁴. Представник Ради був тоді ж прикомандирований до штабу Петроградського військового округу (на день раніше прибулий до Петрограда новий головнокомандувач військ округу генерал Л. Корнілов відвідав виконком і заявив, що хоче працювати з ним у цілковитому контакті¹⁵).

16 березня після доповіді однієї з груп демократично налаштованих офіцерів, що пропонували встановити в армії інститут комісарів для керівництва всією політичною роботою у військах¹⁶, виконком Петроградської Ради ухвалив скерувати „комісарів до військового міністра, у Ставку й до командувачів фронтів, які (комісари. – С.С.) керуватимуть комісарами й агітаторами, відряджуваними на фронт”¹⁷.

19 березня виконком Петроградської Ради прийняв до обговорення пропозицію солдатської секції Ради про встановлення в армії інституту військових комісарів з огляду на наполегливі вимоги численних делегацій фронтовиків, що відвідували столичну Раду. Було розроблено інструкцію, яка регламентувала структуру й функції нового інституту. У преамбулі до неї зазначалося: „З метою встановити міцний і сталий зв'язок між військами та їхніми органами і Радами робітничих і солдатських депутатів, швидко й плано-мірно розв'язувати питання, які виникають у ділянці внутрішнього й політичного життя в армії, і негайно

передавати директиви, так само як і з метою запобігати будь-яким хибним крокам органів, що керують тепер життям армії, виконавчий комітет призначає за погодженням з Тимчасовим урядом комісарів [...]”. Передбачалося запровадити посади військомів при Військовому міністерстві, Ставці, командувачах фронтів і флотів, а також на Балтійському флоті в Гельсінгфорсі, Кронштадті й Ревелі. Комісари мали діяти на підставі спеціального наказу, затвердженого Петроградською Радою, причому Військовому міністерству наказувалося забезпечити надання військовою владою всілякої підтримки військомам.

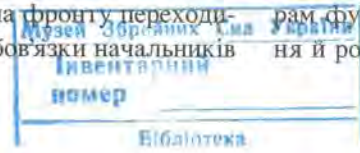
Повноваження комісарів поширювалося б на сферу „внутрішнього й політичного життя армії та місцевого населення в межах довіреного їхньому віданню регіону”. Ніякі розпорядження, накази, відозви і т.ін. не вільно було видавати „без згоди з ними комісара й Ради робітничих і солдатських депутатів”. До обов'язків військомів належали „участь у розгляді всіх заяв, вимог, скарг тощо, дотичних внутрішнього життя військових частин, їхнього продовольства й розквартирування, так само як відносини між військами і місцевим населенням”; усунення „незгод між офіцерським і солдатським складом”; роз'яснення „військовим частинам подій, що відбуваються” й швидке задоволення „військових потреб, остільки в цьому можуть допомогти Рада робітничих і солдатських депутатів та пов'язані з нею організації”. Комісарам перед-

бачалося надати помічників з-поміж осіб, відряджених Петроградською Радою і залучених за погодженням з місцевими радами. Того ж дня виконком Петроградської Ради ухвалив призначити своїх комісарів „за погодженням з офіцерсько-солдатською організацією” в Гельсінгфорс і Ревель¹⁸.

Вироблений виконкомом проект було передано Тимчасовому урядові, але „симпатій” ні там, ні у вищого командного складу із зрозумілих причин він не здобув. У зв'язку з цим 11 квітня наказ комісарам було вирішено переглянути, що й було зроблено вже без участі виконкому Петроградської Ради. Водночас уряд офіційно запитав думку верховного командування про гадане запровадження інституту військомів. 27 квітня міністр-голова кн. Г. Львов надіслав у Ставку урядовий проект щодо запровадження цього інституту (посади комісарів планувалося ввести на рівні фронтів і армій). Військоми мали „входити в обговорення всіх питань, що виникають як у командного складу, так і у всіх військових і громадських організацій з приводу розпоряджень Тимчасового уряду”. Комісара фронту затверджувалося як вищу інстанцію для комісарів армій і губерній, що об'єднує і керує їхньою діяльністю (у губвійськомів – у сфері взаємин військової і цивільної влади), а також громадських і відомчих організацій, які працюють на цьому фронті, через що до військомів фронту переходили всі права й обов'язки начальників

постачань фронту „у частині, дотичній вищезгаданих організацій”. Усі дії комісарів фронтів могли бути оскаржені адміністративним порядком в уряді, а судовим – в Урядовому сенаті (так у документі. – С.С.).

Верховний головнокомандувач генерал Алексеев переслав цей проект на розгляд командувачам фронтів, додавши вказівку, що в тексті їхнього висновку потрібно „вказати на обов'язкове невтручання комісарів у сфери оперативного характеру”. У своєму особистому відгукові Верховний головнокомандувач підкреслив, що інститут військомів при фронтах і арміях, з його погляду, можливий „лише за умови цілковитого підпорядкування їх відповідним головнокомандувачам (фронтів. – С.С.) і командувачам армій, тому що поза цією залежністю не можна вимагати від представників цивільної влади ніяких виконавчих дій, що в умовах воєнного часу неприпустимо”. Інакше, вважав Алексеев, можна „поставити військовий командний склад у залежне від них (комісарів. – С.С.) становище, що докорінно порушує організацію армії і порядок підлеглості”. За умови підпорядкування комісарів армійському командуванню генерал гадав, що можливо передати військомам права головних начальників військових округів на театрі воєнних дій у ділянці цивільного управління. Верховний головнокомандувач не погодився з положенням про передання комісарам функцій начальників постачання й розпорядників діяльністю гро-

мадських і відомчих організацій¹⁹. Таким чином, Ставка в цілому відкинула урядовий проект запровадження у військах контрольного органу як „пропозицію, що остаточно виривала з рук командного складу найважливіші військово-адміністративні функції”²⁰.

Неважко помітити, що розглянутий проект мав на меті поставити під контроль Тимчасового уряду переважно адміністративну діяльність військовиків на театрі воєнних дій, не порушуючи основ армії, що продовжувало й розвивало тенденцію, яка окреслилась ще до революції, тимчасом як проект Петроградської Ради ставив за мету змінити саму армію відповідно до духу часу.

Наприкінці квітня нарада делегатів фронту в Петрограді звернулася до столичної Ради робітничих і солдатських депутатів з пропозицією запровадити інститут військомів для протидії самовільному усуненню солдатами офіцерів і самосудів над ними. На думку учасників наради, у війська слід одночасно скеровувати по три комісари – від уряду, Петроградської Ради й армійських комітетів – з повноваженнями розглядати всі питання, що належать до компетенції командувачів армій і фронтів, скріплювати своїми підписами всі накази й провадити розслідування діяльності представників командного складу з правом відводу їх. Перемови між Радою і урядом привели до згоди щодо призначення в армії фронтів по два комісари – від Тимчасового уряду і від Петроград-

ської Ради. Але вона тривала недовго. По тому, як О. Керенський обійняв на початку травня пост військового міністра, виконком Петроградської Ради розробив нове „Положення про армійських комісарів”. Керенський затвердив його й передав у Ставку, тепер уже для виконання. У Положенні урочисто заявлялося: „[...] Для сприяння реорганізації армії на демократичних засадах і в революційному дусі, відповідно до платформи Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, і зміцнення боездатності її в кожному армію посилається по одному відповідальному комісарові, призначеному виконавчим комітетом Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів за погодженням з військовим міністром”. За обов’язок військкомам ставилися „боротьба з всякими контрреволюційними спробами”; сприяння „встановленню в армії революційної дисципліни, роз’яснення з цією метою непорозумінь, що виникають у військовому середовищі, врегулювання взаємин між солдатами і командним складом”; координування діяльності солдатських комітетів різних рівнів як між собою, так і з центральними організаціями робітничих і солдатських депутатів. Комісари армій одного фронту об’єднувалися в колегію. Військкомам належало мати помічників, яких вони вибирали на свій розсуд, але з неодмінним затвердженням виконкомом Петроградської Ради. Спеціально обумовлювалось, що, „не втручаючись в опера-

тивні розпорядження командного складу, комісар повинен бути обізнаний з підготовкою й перебігом операцій; комісари, їхні помічники й відповідальні агітатори повинні бути повсякчас готові розвивати свою діяльність в умовах бойової обстановки, беручи, в разі потреби, особисту участь у бойових діях у вирішальні моменти”. Військкоми були підзвітні виконкомові Петроградської Ради, тоді як у Військове міністерство вони мали право надсилати тільки копії своїх звітів. Як головна організація для комісарів утворювалась особлива комісія при іногородньому відділі виконкому, пізніше розгорнута у Фронтвий комісаріат фронтового підвідділу іногороднього відділу. Грошове утримання призначалося військкомам від Ради, і вони одержували його, минаючи армійські структури. Так було встановлено інститут військових комісарів.

Наприкінці квітня – на початку травня 1917 р. виконком Петроградської Ради зробив перші призначення військомів, причому не тільки на рівні армій. Так, штабс-капітан Е. Тізенгаузен став комісаром Ради на Румунському фронті, Б. Савинков – комісаром 7-ї армії Південно-Західного фронту і т.д. У червні під час поїздки в дієву армію О. Керенський телеграфував Тимчасовому урядові про бажаність призначити комісарів не тільки при командувачах армій, а й при командувачах фронтів. Разом з тим він наполягав на вилученні інституту

військомів з відання Петроградської Ради й передачу його в розпорядження уряду. 23 червня Керенський надіслав до Тимчасового уряду звернення з проханням призначити у війська урядових комісарів, наділивши їх правом безпосередніх контактів з урядом, військовим міністром і Ставкою. Керувати їхньою діяльністю став би спеціальний військово-політичний відділ при Військовому міністерстві (пропонував його створити Савинков)²¹.

Проте не тільки державна влада розгорнула боротьбу за керівництво армійськими комісарами. Замінити незалежну од військових політичну вертикаль структурою помічників командирів з організаційної і політичної роботи почало пробувати й військове командування. Наприкінці травня 1917 р. новий Верховний головнокомандувач генерал О. Брусілов зробив варту уваги роз’яснення про те, що „військові комісари при фронтах і арміях перебувають не при штабах, а при відповідних головнокомандувачах (командувачах фронтів. – С.С.) та командувачах армій і вони є їхніми помічниками в здійсненні побутових і військово-політичних заходів”²².

У червні Тимчасовий уряд призначив першого комісара при Верховному головнокомандувачі²³ (саме при Верховному, а не при Ставці в цілому). Ним став Є. Єлачич – голова Всеросійського земського союзу Румунського фронту²⁴. А 15 липня (не минуло й двох тижнів після по-

дій 3–6 липня в Петрограді) вийшла урядова постанова „Про затвердження посади військових комісарів при головнокомандувачі армій фронтів (так у тексті. – С.С.)” для „сприяння реорганізації армії на демократичних засадах і зміцненню її боєздатності, а так само для боротьби проти всяких контрреволюційних спроб”²⁵. Військкомів призначав уряд „з відома Центрального виконавчого комітету Всеросійської Ради робітничих і солдатських депутатів, Всеросійської Ради селянських депутатів і Верховного головнокомандувача”²⁶. Комісари тепер підпорядковувались тільки урядові. У своїй діяльності вони мали керуватися вказівками військового міністра, йому ж доповідати про становище в арміях фронту і не рідше одного разу на тиждень повідомляти про свою діяльність в арміях Верховному головнокомандувачеві й Центральному виконавчому комітетові Рад. Отже, керівництво військкомоми перейшло від Петроградської Ради до Тимчасового уряду. Водночас штатний розпис управління при комісарах і фінансування їхньої діяльності були тепер у віданні відповідних армійських структур, що уможливило вплив військових на політику комісаріату, тим більше що комісарам згодом почали надавати військові звання. Однак загальна політична ситуація вносила свої корективи й сюди. Командувач 7-ї армії (Південно-Західний фронт) генерал Селівачов 2 серпня зробив у щоденнику такий запис:

„[...] Нахабність [...] комітету й комісаріату доходить до того, що, вимагаючи від штабу армії авансів, вони з них призначають собі добові, допомогу, платню писарям тощо, і все це без усяких штатів, табелів і розпоряджень. Спроба штабу протестувати призводить до скандалу: негайно летять телеграми військовому міністрові, Верховному головнокомандувачеві й головнокомандувачу фронту. І тоді зчиняється зусібч гармидер і лемент”²⁷.

Комісарам наказувалося діяти в щільному контакті з військовими комітетами всіх рівнів, сприяючи „однаковому розв’язанню всіх політичних питань, що виникають у межах армій і тилу фронту” (з цього, на погляд автора, випливає визнання паритету впливу й повноважень військкомів і комітетів у ділянці політичного життя військ). Штаби фронтів зобов’язані були інформувати комісарів про підготовку й перебіг військових операцій, що, певно, давало військкомом змозгу втручатися у вирішення оперативних питань. У межах кожного фронту військкомоми при арміях і військкомом фронту становили „спільну колегію, що керує і об’єднує роботу армійських комісарів”, Окрім того, військовий міністр Керенський видав інструкцію, що визначала основні функції комісарів: бути за посередників між вищим командуванням і військами, згладжуючи незгоди між ними, керувати політичним життям армії, дбати про поліпшення матеріального становища солдатів і

їхнього морального стану, а також про культурний розвиток вояків. А негласним обов’язком військкомів і далі лишався нагляд за політичною надійністю командного складу”²⁸.

Комісарам доводилося освоювати найрізноманітніші види діяльності: розглядати звернення офіцерів, пов’язані з переведенням їх із частини в частину й відрядженнями, клопотання про задоволення всіляких потреб частин і підрозділів, видавати документи на військові перевезення”²⁹, тобто опанувати певні адміністративні функції командування. Наказом № 31 від 15 липня 1917 р. по армії і флоту військовий міністр зобов’язав також комісарів разом з командуванням усіх рівнів „ретельно стежити за розповсюдженнями в армії часописами” і в разі появи газет протиурядового напрямку, що закликають до непокори владі, негайно робити подання до відповідних інстанцій про закриття їх”³⁰. Військкомоми вели й пропагандистську роботу: у військах виходили численні відозви, звернення і т.ін., що їх складали комісари разом з командуванням або ж і самі. У повідомленні товариша голови виконавчого комітету Південно-Західного фронту М. Колчинського керуючому Військовим міністерством Б. Савинкову від 14 серпня 1917 р. зазначалося, що потрібно „зовсім вилучити з рук командного складу відання питаннями політичними й громадськими, передавши їх комісарам і комітетам”³¹.

Військкомом брали участь у всеросійських політичних заходах, що

стосувалися збройних сил. Так, з початком виборів до Установчих Зборів Верховний головнокомандувач видав 8 листопада 1917 р. наказ № 949, що закликав, зокрема й комісарів, до „якнайдіяльнішої роботи, щоб полегшити військам проведення виборів”. А під час передвиборної кампанії комісар 4-ї армії Румунського фронту, наприклад, склав спеціальні правила про збори, що докладно регламентували проведення їх. У документі, серед іншого, зазначалося: „В разі протесту начальника проти скликання зборів їх скасовують, про що складається протокол за підписами членів полкового комітету – ініціаторів зборів і його надсилають комісарові корпусу, а де його немає, то комісарові армії [...] Причини, через які не дозволено збори, начальник терміново доводить до відома відповідного комісара”³².

Військкомом мали розглядати конфлікти між командуванням і особовим складом частин”³³. Окрім того, вони виступали з усілякими ініціативами, що стосувалися військ. Приміром, у липні 1917 р. військкомом Південно-Західного фронту закликали владу запровадити в дієвій армії смертну кару „для запроданців і зрадників Батьківщини”³⁴, причому під цю категорію підводилися не тільки солдати, а й „реакційний” командний склад. За свідченням командувача 7-ї армії Південно-Західного фронту генерала В. Селівачова, комісар фронту Б. Савинков відверто заявив йому в липні:

„Тепер, слава Богу, уведено смертну кару і не тільки для самих солдатів”³⁵. За згодою військкомів тодішній командувач Південно-Західного фронту генерал Л. Корнілов дав наказ відкривати вогонь по тих, що дезертували з поля бою. З низкою пропозицій виступив комісар Північного фронту, а потім Ставки Верховного головнокомандувача В. Станкевич. У серпні 1917 р. він подав до уряду проект створення виправних батальйонів у тилу фронту. У ці батальйони „розпорядженням командувачів армій або начальників округів за погодженням з комісарами й вищими військовими комітетами” належало, за його задумом, відправляти військовиків, що показали „систематичним рядом провин свою недостатню підготованість виконувати високі обов’язки вояка вільної армії”. Умови служби в таких батальйонах мали бути „важчими й обтяженішими”, ніж у звичайних частинах³⁶. Восени 1917 р. той-таки Станкевич надіслав генералові М. Духоніну, що виконував обов’язки Верховного головнокомандувача, записку, в якій поряд з великим підвищенням платні солдатам пропонував запровадити грошові премії за трофеї. „[...] Армія, спокусившись цими преміями, захопить мільйон полонених, витрати визначаться в один мільярд, але війну буде переможно закінчено”, – писав він³⁷.

Влітку (очевидно, на початку липня) військкомів наділили правом арештовувати будь-якого генерала й офіцера „для підтримання ідей ре-

волюції і закріплення її основ”³⁸. Якийсь час слово комісара мало відігравати вирішальну роль в затвердженні вироків військово-революційних судів про страту військовиків (суди засновано на фронті в липні 1917 р.). Постанова Тимчасового уряду приписувала: „[...] 14) Вирок військово-революційного суду, що засуджує до смертної кари, передається на затвердження командувачеві армії і комісарові Тимчасового уряду, що перебуває при ньому, а після затвердження набирає чинності й невідкладно виконується. 15) Якщо між командувачем армії і комісаром постає незгода щодо затвердження смертного вироку або якщо вони визнають за потрібне пом’якшити призначене судом покарання, то вирок з їхнім висновком подається на остаточне вирішення військового комісара при Верховному головнокомандувачу”. У російських військах, що діяли в складі союзних армій, право конфірмації смертних вироків належало „вищому представникові російської військової влади в цих військах разом з комісаром при ньому”, а в разі, коли комісара не було, – „одноосібно першому з них”³⁹.

У середині серпня 1917 р. в Москві відбулася нарада представників усіх фронтових і армійських комітетів, яка ухвалила резолюцію з вимогою, щоб „вища революційна влада через її уповноважених представників при дієвій армії” втручалася в питання підвищення боєздатності військ. Військкомам пропонувалося всіляко сприяти діяльності

військових комітетів і підтримувати з ними тісні робочі контакти, а також рішуче оновлювати командний склад і наглядати „в дусі революційних законоположень за діяльністю всіх органів військового управління”, перепиняючи прояви контрреволюції в армії. Нарада виступила за надання комісарам виняткового права „нагляду, з точки зору законності, за всім громадсько-політичним життям армії і діяльністю військових організацій”. У разі розбіжностей між ними і комісарами остаточне рішення повинен був приймати військовий міністр і організований при ньому виборний орган з представників армії. Прерогативу призначення комісарів, на думку учасників наради, слід залишити за Тимчасовим урядом, але, як і раніше, з погодженням кандидатур із ЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів. До ЦВК при цьому надсилалися б рекомендації на військкомів і мотивовані відводи їх з відповідних військових комітетів⁴⁰.

Після придушення корніловського заколоту Тимчасовий уряд зробив ще один крок для зміцнення інституту своїх комісарів в армії. 31 серпня керівник Військового міністерства Савинков затвердив „Основні положення про військових комісарів і військові організації”. У них уже просто говорилося, що військкоми є органами Тимчасового уряду для нагляду за законністю й зміцненням „однакового революційного порядку в армії з метою піднесення боєздатності її у зв’язку з її демократи-

зацією”. Ієрархічно інститут військових комісарів був доповнений посадами військкомів у корпусах, а також у військових округах і бригадах у фронтовому тилу. Головного (вищого) і фронтових комісарів призначав Тимчасовий уряд, причому першого з них – за погодженням з Верховним головнокомандувачем, але не ЦВК Рад. За поданням головного й фронтових комісарів військовий міністр призначав армійських і окружних військкомів, тимчасом як корпусних і бригадних призначали фронтові комісари. Зняти військкома з посади можна було за поданням вищого рангом комісара. Офіційно встановлювалася відповідальність комісарів за злочини службового характеру, що визначалися як зловживання владою, бездіяльність влади, перевищення влади.

Було уточнено повноваження військкомів щодо військових комітетів: їх ставили під твердий контроль комісарів, що в крайньому випадку мали навіть право розпустити їх і призначити нові вибори. Підтверджувався обов’язок військкомів наглядати „за усною агітацією аж до припинення діяльності органів преси й заборони мітингів на певний термін у військовому районі”. Уряд надав комісарам право атестувати командний склад (на додачу до атестації військовими начальниками) і право клопотатися про відвід командирів, які явно не відповідають посаді (остаточне рішення також приймали військові начальники). При цьому встановлювалася кримінальна від-

повідальність військкомів за невідповідні справжньому стану відгуки про офіцерів. Водночас комісари могли припиняти розпорядження командування, що „йдуть усупереч чинним законоположенням і вказівкам Тимчасового уряду”. Тільки військкоми мали право давати наказ про застосування збройної сили „лоза бойовою обстановкою”. З їхньою ж участю належало проводити розформування частин, що провинилися. На комісарів було також покладено „реорганізацію спільно зі штабами контррозвідчої і військово-цензурної справи на засадах, що забезпечують інтереси оборони держави й зміцнення нового порядку”⁴¹.

„Основні положення” пропонувалося використовувати в практичній діяльності військкомів до вироблення розгорнутого „Положення” з даного питання. Цей документ був спробою уряду на хвилі антикорніловських настроїв поставити армію виключно під свій контроль. 16 жовтня 1917 р. чергове „Положення про військових комісарів” набрало чинності. У його вступній частині підкреслювався тимчасовий характер інституту комісарів, покликаних відновити нормальні взаємини між офіцерами й солдатами й піднести авторитет командного складу, підірваний під час революції. Новий документ спирався на „Основні положення” Савинкова, однак під впливом протестів солдатських комітетів усі пункти про них було пом'якшено. Згідно з „Положенням”, комісари

тепер не могли розпускати комітети, але право нагляду й опротестування рішень військових комітетів за ними зберігалось⁴². 20 жовтня 1917 р. вийшла постанова Тимчасового уряду про заходи щодо підтримання дисципліни в армії, яка передбачала переведення частин з розхитаною дисципліною до розряду штрафних (нагадаємо, що ця ідея належала комісарові Північного фронту Станкевичу). Рішення про це мав приймати командувач армії (головний начальник військового округу) або командувач фронту за погодженням з відповідними військовими комісарами та армійськими комітетами⁴³. У листопаді 1917 р. військовий комісар Тимчасового уряду при Ставці Верховного головнокомандувача був включений до складу Народи з демобілізації при штабі Головнокомандувача⁴⁴.

Командний склад у цілому зустрів інститут військкомів багнетами. Яскравим прикладом є протест командувача Південно-Західного фронту генерала Брусилова. Не встигли ще ухвалити офіційне рішення про скерування в армію комісарів, як він 26 квітня телеграфував Верховному головнокомандувачеві й військовому міністрові: „В агентських телеграмах зазначається, що за погодженням Тимчасового уряду з Радою робітничих і солдатських депутатів вирішено призначити при кожному штабі фронту й армії спеціальних комісарів. Я певний, що у воєнний час головнокомандувач армії на театрі воєнних дій повинен мати цілковиту довіру

уряду й народу й повну владу, визначену „Положенням про польове управління військами”, і що такий захід, з усіх поглядів, згубно впливатиме на бойові дії військ. Одночасно із здійсненням цього заходу наполегливо прошу звільнити мене з посади головнокомандувача (фронту. – С.С.), бо з обов'язку честі й любові до Батьківщини не вважаю, що маю право бути відповідальним за цих умов [...] Вважаю такий захід у принципі недопустимим і явно шкідливим по суті на бойовому фронті [...]”⁴⁵ Пізніше генерал Селівачов запише у своєму щоденнику: „Втручання комісаріату в усі справи без усяких знань робить становище начальників нестерпним [...] Старші нач[альни]ки стають забавками в руках комісарів [...] Комісари поставлені від уряду... Від кого ж, спитати б, поставлений старший командний склад і хто забирав у нього надані йому „Положення про польове управління” права? Це не життя і не робота, а вічні каторжні роботи[...]”⁴⁶

16 липня на нараді в Ставці було розроблено й потім запропоновано урядові програму заходів для оздоровлення армії. Вона рекомендувала: „[...] 5) Знищити[...] комісарів, яких Керенський вважає «очима й вухами Тимчасового уряду»[...] 6) [...] Швидше відновити одноосібну владу й відповідальність начальників. Повернути ту довіру згори, без якої старший відповідальний начальник не може віддати всі сили духу й розуму на виконання бойового завдання: не можна допускати, щоб на-

чальника бентежили поставлені ззаду «очі й вуха» людини, яка часто не має жодного поняття про військову справу, але хоче в усе втручатися і, крім «очей і вух», сунути скрізь ще й свого «носа»”⁴⁷. Проте деякі учасники наради вважали за доцільне тимчасово зберегти інститут комісарів⁴⁸, а генерал Корнілов, що командував тоді Південно-Західним фронтом, надіслав телеграму, в якій, зокрема, пропонував запровадити посади комісарів у корпусах і надати військкомам право затверджувати вироки військово-революційних судів⁴⁹.

Серед солдатів, писав пізніше в мемуарах генерал А. Денікін, комісари „як орган примусу, іноді упокорення [...] вже через це не могли здобути собі популярності, а брак безпосередньої, разуючої влади не міг дати їм авторитету сили”⁵⁰. Крім того, солдати у своїй масі сприймали військкомів поряд з офіцерами як соціально чужих собі, що значною мірою зводило нанівець зусилля комісарів. Ось, наприклад, як на передовій комісар 11-ї армії Південно-Західного фронту полковник І. Кирієнко спілкувався з солдатами 13-го стрілецького полку, що відмовлялися йти в наступ: „Кирієнко[...] став їм казати про обов'язок, про честь, про присягу й т.д., але з лав стрільців почали лунати вигуки: „Буржуй, іди геть, нас не обдуриш, нікуди ми не підемо!” І хоч скільки намагався говорити [...] комісар, його весь час перебивали, щораз різкіше й голосніше. Побачивши, що вмовляння й

доводи марні, і зовсім уже змучившись, Кириєнко зняв кашкета, кинув його об землю й закричав стрільцям: «І це я буржуй! Я, що сидів на каторзі за те, що добивався для вас волі! Ну вас усіх к чорту!»⁵¹. З цими словами він сів в автомобіль і поїхав. Не вийшов „контакт” із солдатами й у військкома 4-ї армії Румунського фронту поручника В. Алексеєвського, що пробував вплинути на частину, яка на знак протесту проти корніловського заколоту відмовилася вийти на зміцнення позицій: „Коли підрозділи були вишикувані, [...] Алексеєвський заявив: якщо частина не вийде на зміцнення позиції, то буде застосовано зброю. Солдати тримались непохитно. Тоді Алексеєвський наказав стріляти, але солдати сусідньої частини не зрушили з місця. Тоді комісар Тимчасового уряду поспішно від’їхав”⁵².

На військкома 8-ї армії Південно-Західного фронту М. Філоненка особовий склад 9-го броньового автомобільного дивізіону, у якому він раніше служив, послав відвід до Петроградської Ради, ВЦВК і військового міністра. Зміст його був такий: „[...] Уся попередня діяльність Філоненка, коли він був офіцером у дивізіоні, виявлялася в систематичному знуцанні з солдатів, для яких він не мав іншої назви, як тільки „бовдур”, „дурень” і под., у шмаганні різками [...], причому, будучи ад’ютантом, уживав хльости без дозволу командира дивізіону, спираючись тільки на своє становище, що йому ніхто не смів суперечити в мордобой,

яким він завжди погрожував і який цинічно проповідував, і найнестерпнішому образливому ставленні до солдатів, на яких він дивився як на нижчих істот, а тому [...] вважаємо, що Філоненко не може займати посаду комісара революційного уряду”⁵³. А військового комісара Особливої армії Південно-Західного фронту меншовика Ф. Лінде нижні чини просто вбили за те, що він підтримав розправу командування над одним із полків. За гіркою іронією долі саме Лінде 20 квітня 1917 р. вивів на вулиці Петрограда солдатів лейб-гвардії Фінляндського полку, що стали ядром грандіозної демонстрації проти знаменитої ноти П. Мілюкова⁵⁴. Випадки насильства над комісарами, причому виключно з боку нижніх чинів, були на різних фронтах. Так, зведення військово-політичного відділу штабу Верховного головнокомандувача про ексцеси в армії з 1 по 30 жовтня 1917 р. зафіксувало вісім випадків завдання образи з учиненням насильств над комісарами Тимчасового уряду й членами військових комітетів⁵⁵.

За свідченням А. Денікіна, комісарами, яких він знав особисто, були головні представники інтелігенції – офіцери воєнного часу, лікарі, адвокати, публіцисти, колишні зсильно-поселенці й емігранти⁵⁶. Наприклад, помічником військкома 8-ї армії став у 1917 р. В. Шкловський – майбутній видатний письменник і літературознавець⁵⁷. Попадали на фронт такі люди часом випадково, шукаючи застосування своїм силам. Один з

комісарів Північного фронту, меншовик В. Войтинський, пізніше згадував, що його від’їзд улітку 1917 р. в дієву армію не був несподіванкою, бо протягом чотирьох місяців він працював по лінії ЦВК Рад переважно серед солдат і певною мірою набув репутації „спеціаліста” з військових питань. „А втім, – чесно додавав Войтинський, – сам я цілковито усвідомлював свою некомпетентність у цих питаннях. Поїхав я на нову роботу тому, що діяльність в ЦВК останнім часом стала для мене нестерпно важка – гнітило усвідомлення її марності. А з фронтом були пов’язані ще деякі надії”⁵⁸. Ось чому, мабуть, правильно буде сказати, що армія терпіла „стороннє тіло” в особі комісарів унаслідок тогочасної політичної ситуації і остільки, оскільки вони не надто заважали її внутрішньому життю.

Проте, йдучи за новою політичною модою, а також щоб продемонструвати свою лояльність новому режимові, командування не забувало згадувати військкомів поряд з командирами в наказах по військах. Так, у наказі № 628 від 18 липня 1917 р. Верховний головнокомандувач генерал Брусилов зазначав: „[...] Віддаючи належне командному складові й офіцерському корпусові, я не можу не відзначити корисної, самовідданої діяльності комісарів [...] Навіть перелом в операції, що тепер настав, показав ту величезну роботу, яку виконували й виконують комісари [...], самовіддано віддаючи всі сили важкій і відповідальній справі оздоровлення

армії [...] Вважаю за свій обов’язок висловити подяку всім комісарам [...] Я закликаю комісарів [...] до дружної праці в наданій їм сфері в тісному єднанні з командним складом, допомагаючи йому врятувати армію від розкладу й загибелі”. У його ж наказі № 629, виданому того самого дня, говорилося: „[...] Пп. комісарів прошу допомогти й підтримати командний склад. Усе, що є в армії розумного й інтелігентного, повинно згуртуватися водно й працювати для порятунку її”. О. Брусилов навіть усунув з посади командувача Південно-Західного фронту генерала О. Гутора після того, як той відправив йому телеграму, протестуючи з приводу втручання військкомів Б. Савинкова й М. Філоненка в оперативні питання, причому, щоб звільнити з посади генерала, Верховний головнокомандувач прибув особисто⁵⁹.

Помічник командувача Румунського фронту генерал Д. Щербачов телеграмою у війська фронту повідомляв у вересні 1917 р.: „[...] Громадянська доблесть – у збереженні цілковитого ладу, спокою та взаємної довіри солдатів і офіцерів. Останні важкі дні показують цілковите єднання командного складу, військових комісарів і військових організацій та їхню взаємодовіру”⁶⁰. Однак найпоказовішим стало звернення, серед інших і до комісарів, генерала Корнілова, що вчинив заколот: „[...] Наказую всьому складу армії і флоту від головнокомандувача до останнього солдата, усім комісарам, всім виборним організаціям згуртуватися в ці

фатальні хвилини життя Вітчизни водно і всі сили свої, не думаючи за себе, віддати справі порятунку Батьківщини, а для цього в цілковитому спокої залишатися на фронті й стіною протистояти майбутньому настискові ворога”⁶¹.

Звичайно, звернення Корнілова до комісарів у дні заколоту було політичним маневром, але сам факт включення військкомівської структури як складника в політичні ігри генерала доводить, що вона набула певної політичної ваги. Інакше її б просто знехтували. Правда, не можна виключати й того, що Корнілову, якого преса називала „сонцем російської революції”, не були далекі й певні революційні ідеї, і він вирішив створити у військах інститут своїх комісарів, чого з моменту їхньої появи в армії й прагнуло командування. Примітна щодо цього подія відбулася влітку 1917 р. на Південно-Західному фронті. Призначений туди як командувач генерал Денікін і командувач 7-ї армії генерал Селівачов почали проводити політику відтиснення комісарів і комітетів від влади у військах. У зв'язку з цим виконувач обов'язків комісара фронту В. Гобечія скерував протести військовому міністрові Керенському й Верховному головнокомандувачеві Корнілову. Ставка (тобто Голововерх) закликала обох командувачів, „зважаючи на момент”, „утриматися від різких заходів щодо комісарів і комітетів”⁶².

Ледве було придушено корніловський заколот, як новий Верхов-

ний головнокомандувач Керенський видав наказ, звернений, зокрема, й до військових комісарів: „У зв'язку з виступом генерала Корнілова нормальне життя армії і флоту зовсім розладналося. Щоб відновити порядок, наказую: [...] 2) Усім військовим організаціям, комісарам стати в строгі рамки ділової праці, вільної від політичної нетерпимості, підозріливості, обмежуючись сферою діяльності, абсолютно чужою втручанням в [...] завдання командного складу [...]”⁶³.

У вересні 1917 р. в Ставці під керівництвом начальника штабу Верховного головнокомандувача генерала М. Духоніна було розроблено програму заходів щодо піднесення на весну 1918 р. боєздатності армії. Попри те, що цей документ склали три „старорежимні” генерали (Духонін, Денікін і Дітеріхс), він містив ціле „Положення про комісарів і комітети”. Згідно з проектом, інститут комісарів у військах зберігався, але як помічників військових начальників „щодо здійснення в армії засад громадянськості в щільному зв'язку з підставами військової дисципліни і з духом внутрішньої політики уряду” (нагадаємо, що цю саму думку проводив у травні 1917 р. генерал Брусілов). При цьому представниками уряду в армії вважалися б не комісари, а самі командири. У проекті підкреслювалося, що „права й обов'язки комісара обмежуються сферою його діяльності й роботи з військовими комітетами і виховання вояка-громадянина. Як найближчий співробітник началь-

ника частини із зміцнення громадянськості, він має право опротестувувати вибори в комітети, організувати пропаганду у військах і давати висновок про напрям політичної діяльності тієї чи іншої особи начальникові, при якому він перебуває”. Щоправда, в разі явної антиурядової діяльності командира комісара наділяли правом негайно доносити про це вищому начальству, а у виняткових випадках навіть „уживати рішучих заходів у цій частині”. Окрім того, за комісаром визнавалися функції вищого арбітра у вирішенні політичних розбіжностей серед особового складу⁶⁴.

Неважко помітити, що військові комітети, хоч вони й лишалися в генеральській програмі, усе-таки були поставлені в армійській політичній ієрархії нижче військкомів. Таким шляхом командування намагалось розв'язати одразу два завдання: передпорядкувати собі комісарів і поставити під свій контроль діяльність комітетів⁶⁵. Програму що реалізовано не було, але 1 жовтня 1917 р. Верховний головнокомандувач Керенський видав наказ № 935 про створення військового комітету при Ставці Верховного головнокомандувача, згідно з яким доступ до інформації про діяльність усіх установ і управлінь штабу Голововерха й доведення різних відомостей до Верховного головнокомандувача надавалися комітетові тільки через комісара при Ставці. Це відобразило факт укорінення інституту комісарів у військах. Не забудемо,

що після перемоги Жовтневої революції замість військкомів Тимчасового уряду II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів скерував у війська своїх комісарів, підтвердивши потребу їхньої присутності в армії⁶⁶, а в протилежному таборі, у Петроградському комітеті порятунку Батьківщини й революції, який намагався організувати власну армію, було запроваджено посаду комісара комітету при її командувачеві⁶⁷.

У зв'язку зі скликанням Установчих Зборів урядові військкоми брали участь в передвиборній кампанії не тільки як посадовці, а і як громадські діячі. На Румунському фронті, наприклад, прізвища комісарів і їхніх помічників були в кандидатських списках есерів і об'єднаних соціал-демократів⁶⁸. Не випадково А. Денікін писав пізніше, що військкоми „ходили в партійних шорах і часто не проводили загальної політичної лінії уряду, вважаючи себе зв'язаними радянською і партійною дисципліною”⁶⁹.

У результаті комісари не були визнані за „своїх” ні командним складом, ні солдатами.

Думку „верхів” армії висловив генерал Селівачов, який писав у своєму щоденнику, що „спільна ідея всіх [...] членів комісаріату: ніяких законів старих немає і всі дії повинні оцінюватися в дусі часу з метою вберегти революцію від контрреволюційних замірів начальників, яким у теперішньому їхньому складі немає довіри [...]”⁷⁰. З другого боку,

солдати вважали, що комісари у відповідь на будь-яку солдатську скаргу на офіцерів здебільшого ставали на бік офіцерів⁷¹. У підсумку армія в особі насамперед вищого командного складу прагнула звільнитися від комісарської структури, а що цього зробити не вдалося, – то намагалася підкорити її своїй владі й спрямувати на розв'язання другорядних завдань, до яких у самого командування не доходили руки.

З перемогою більшовицького збройного повстання в Петрограді військкоми колишньої влади опинилися в дивному становищі, тому що, кажучи словами комісара Румунського фронту Е. Тізенгаузена, вони перетворилися на представників неіснуючого уряду й мусили діяти „на свій страх”⁷², незважаючи на наявність такого наказу Верховного головнокомандувача Керенського, даного зі Пскова: „Теперішня смута, спричинена безумством більшовиків, ставить державу нашу на край загибелі й потребує напруження всієї волі, мужності й виконання обов'язку кожним для виходу зі смертельного випробування, яке переживає Батьківщина наша [...] Наказую всім начальникам і комісарам в ім'я порятунку Батьківщини зберегти свої пости, як і я зберігаю свій пост Верховного головнокомандувача до виявлення волі Тимчасового уряду Республіки”⁷³.

Багато військкомів продовжили свою діяльність у річці протидії встановленню радянського ладу, цілком ставши на бік „реакційного”

армійського командування. Той-таки Тізенгаузен зі своїм помічником увійшов до створеного місцевого Комітету порятунку Батьківщини й революції⁷⁴. Аналогічно вчинив комісар Західного фронту В. Жданов⁷⁵, за згодою якого був створений Мінський комітет порятунку Батьківщини й революції⁷⁶. Комісар Південно-Західного фронту Йорданський опублікував від свого імені оголошення про те, що військова влада в краї належить тільки військовим начальникам і губернським комісарам Тимчасового уряду і що ніякі спроби захоплення або політичних угод для військової влади неприпустимі. Усякі „самочинні” організації на кшталт ВРК оголошувалися зайвими. Військові комітети зберігалися лише „як форми співробітництва й сприяння законним представникам влади на фронті та в прилеглих губерніях”. Населення й політичні партії закликалися „зосередити сили на виборах до Установчих Зборів і на забезпеченні скликання їх у призначений термін”⁷⁷.

Комісар 10-ї армії Західного фронту Пасічний розповсюдив у частинах своєї армії заяву про те, що він вважає повстання в Петрограді авантюрою і не визнає влади більшовиків, яку характеризує „як самочинну й згубну для Батьківщини”. Він також намагався налагодити в армії разом з військовими комітетами „правильне” висвітлення й роз'яснення того, що тоді відбувалося⁷⁸. Комісар 4-го кавалерійського корпусу (Південно-Західний фронт) Башма-

ков разом з головою корпусного комітету Тарасовим 27 жовтня запропонував допомогу корпусу „для боротьби з більшовиками й анархією, що панує в країні”⁷⁹. А військомом Західного фронту Жданов радив військовому комісарові 3-ї армії фронту перекинути до Смоленська, де склалося „тривожне становище”, вірний полк⁸⁰. Такі приклади можна наводити далі. Цікаво відзначити, що й командування, зі свого боку, в цей момент підтримало діяльність старого комісаріату. Так, 9 листопада військовому комісарові Тимчасового уряду при Ставці було виділено Ставкою 10 тис. крб. на витрати по його управлінню⁸¹. Але офіційна діяльність колишніх комісарів тривала після 25 жовтня 1917 р. недовго: наприклад, військкома 42-го окремого корпусу, що перебував у Фінляндії, – підпоручника Соколова усунуто з посади вже 2 листопада⁸², а військкома 5-ї армії Пирогова – у кінці жовтня – на початку листопада⁸³.

Одночасно з усуненням військкомів Тимчасового уряду в дієвій армії почалася організація радянського комісаріату, зокрема із середовища самих фронтників. Приклад подав Військово-революційний комітет при Ставці, який скерував своїх членів як комісарів в усі управління Ставки, поставивши цим крапку в суперечці про верховенство комітетів і військкомів в армії⁸⁴. Створений замість ВРК у середині грудня 1917 р. Центральний комітет дієвої армії і флоту (Цекодарф) мав у своєму складі „комісаріати” по шта-

бу Голововерха в цілому і по кожному з управлінь Ставки окремо, до завдань яких належали нагляд і контроль за всією діяльністю підопічних установ. Без підпису комісарів розпорядження відповідних відділів штабу Верховного головнокомандувача й управлінь Ставки не підлягали виконанню. Комісари виступали як сполучна ланка між командним складом Ставки і Цекодарфом, проводячи його рішення в життя. Вони повинні були діяти на основі загальнодержавного законодавства й постанов Цекодарфу, якому й були підзвітні⁸⁵. Комісари Цекодарфу проіснували до березня 1918 р., коли внаслідок ліквідації Ставки й завершення демобілізації армії був розпущений і сам цей комітет⁸⁶.

Аналогічно діяли інші військові (військово-революційні) комітети. Так, згідно з інструкцією бюро ВРК 17-го армійського корпусу (Північний фронт), належало у зв'язку „з перетворенням усього соціального й політичного життя нашої країни” замінити дивізійні, бригадні й полкові комітети відповідними ВРК через перевибори. Нові комітети мали обрати зі свого середовища комісарів для контролю над командним складом частин, для здійснення ухвал ВРК і встановлення у військах революційного порядку, заснованого на свідомій дисципліні. Без підпису військкомів накази командирів частин і з'єднань уважалися недійсними. Комісари мали право як крайній захід заарештовувати військовиків своїх частин з наступним пові-

домленням у відповідний ВРК. Накази комісарів повинні були виконуватися в їхніх частинах неухильно. Військкоми були підзвітні тим ВРК, які їх обрали і де вони мали право ухвального голосу. Посада комісара була звільненою, строк його повноважень збігався з терміном діяльності самого ВРК, однак у разі потреби комітет міг замінити військкома достроково⁸⁷. Вибори комісарів відбувалися також на військових з'їздах. Так, на з'їзді 28-го армійського корпусу (Північний фронт) корпусним комісаром обрано поручника одного з полків⁸⁸. Наприкінці 1917 р. для керівництва діяльністю нових військкомів створено Центральне бюро військових комісарів. Військкомів призначав як цей орган, так і колегія наркомів у військових справах. Тепер при призначенні на посаду комісар повинен був мати дві рекомендації: від ВРК, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів або партійних організацій і від окремих членів РНК чи осіб, відомих Центральному бюро. Він не потребував їхньої рекомендації, якщо був обраний військовою частиною і рекомендований на цю посаду полковим комітетом. З огляду на тимчасовий і до того ж революційний характер інституту радянських військкомів у старій армії платня їм, як правило, не передбачалася. Було встановлено лише особливі добові й проїзні гроші, причому сума їх варіювалася для різних категорій військкомів. Встановлювалося об'єднання комісарів у групи за територі-

альною або адміністративною ознакою, які мали періодично влаштовувати загальні збори, наради й обирати особливі контрольні комісії для перевірки повноважень окремих військкомів⁸⁹.

Отже, ми можемо констатувати, що інститут військових комісарів виник як елемент соціальної модернізації збройних сил в умовах постмонархічних перетворень структур влади в Росії. Саме в ньому втілювалася потреба держави в органі безпосереднього контролю за одним зі своїх інститутів – армією, що окреслилася під час Першої світової війни і свідчила про загальне розбалансування державного організму. У своєму дальшому розвитку структура комісарів у російській армії, незважаючи на край обмежений, за історичними мірками, термін існування, встигла пройти декілька етапів: 1) у лютому – квітні 1917 р. практикувалося відрядження у війська з одноразовими дорученнями представників вищих органів влади; 2) у кінці квітня – червні 1917 р. існував інститут представників (комісарів) Петроградської Ради в армії; 3) у липні – жовтні 1917 р. військкоми перейшли під повну юрисдикцію Тимчасового уряду й перетворилися на урядових комісарів; 4) з кінця жовтня 1917 р. по березень 1918 р. політичну діяльність в армії здійснювали військкоми радянської влади, що прийшли на зміну комісарам Тимчасового уряду.

Очевидно, що постале після Лютневої революції двовладдя від-

білося на процесі становлення інституту військкомів, обернувши його в поле суперництва між Радами і Тимчасовим урядом за право керувати діяльністю цієї структури, а значить, контролювати й спрямовувати політичний процес в армії. Проте внаслідок політичної ситуації, що склалася тоді в країні, армійське командування було не проти того, щоб самому стати до керма державного управління, і це привело до спроб перепідпорядкувати військкомів собі, змінивши їхній статус на заступників командирів з політико-виховної роботи й перетворивши інститут комісарів з органу державного контролю в армії на апарат внутрішньовійськової (корпоративно-армійської) консолідації.

Звичайно, усі перелічені чинники об'єктивно послаблювали й так не надто стійкі позиції комісарів у військах. Військкоми сприймалися й армією в цілому, і окремими частинами військового соціуму як сторонній, штучно інкорпорований елемент, що відбивало несталість самого режиму, який вони представляли. Тільки в четвертий період свого існування, коли радянські комісари, особливо низової ланки, у масі своїй були висуванцями з солдатського середовища, їх сприймало це середовище як оборонців його інтересів. Крім того, Жовтень зняв і проблему суперництва радянських і урядових органів у питанні керівництва військкомами, вирішивши цю суперечку на користь перших і скасувавши структури Тим-

часового уряду. А втім, незважаючи на кількаразову зміну зовнішнього „оформлення”, комісари протягом усіх зазначених періодів здійснювали ті самі функції політичного контролю за діяльністю командного складу й організації політичного життя військ у дусі революційного часу. Цікаво відзначити, що на кожному черговому етапі цей інститут розростався чисельно. Так, у період підпорядкування військкомів Петроградській Раді їхня кількість не перевищувала 30, Тимчасовому уряду – 100, а після 25 жовтня 1917 р., очевидно, може йтися про сотні військкомів. Точний облік їх був неможливий через умови революційного часу, а також унаслідок того, що посади комісарів тепер створювали не тільки вищі органи державної й військової влади, а й стихійно солдати з власної ініціативи. Зіставивши тенденцію зростання комісаріату з процесами розпаду армії, ми завважимо цікаву закономірність: чим більш слабшала армія, чим нижчою ставала її боездатність, тим більші зусилля були потрібні від держави для збереження її і тим ширше запроваджувався у війська інститут його політичного впливу й контролю, з чого можна ще раз висувати, що поява такої структури стала індикатором послаблення держави в цілому.

З демобілізацією старої армії інститут військових комісарів у ній припинив своє існування, щоб кілька тижнів по тому відродитися знову, уже в Червоній армії.

ПРИМІТКИ

- ¹ Дати до 1(14) лютого 1918 р. наведено за старим стилем, пізніші – за новим.
- ² Военная энциклопедия. – Санкт-Петербург, 1912. – Т.6. – С.563; Сергеев Е.Ю. Политика Великобритании и Германии на Дальнем Востоке: 1897–1903. – Москва, 1998. – С. 148.
- ³ Про те, як розроблялося й затверджувалося Положення, докладніше див.: Ганелин Р.Ш., Флоринский М.Ф. Российская государственность и Первая мировая война // 1917 год в судьбах России и мира: Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению (далі – Февральская революция). – Москва, 1997. – С. 18.
- ⁴ Там само. На що посаду передбачалося призначити якусь високопоставлену особу.
- ⁵ Докладніше див.: Николаев А.Б. Думские комиссары в русской армии (февраль – март 1917 года) // Новый часовой. – 1996. – № 4. Важко погодитися з автором у визначенні представників нової влади, що виїжджали у війська, як комісарів, бо термін „комісар” передбачає систему кадрів і їхніх повноважень, а також наявність виконавської дисципліни. Тим часом у розгляданий автором період усе це тільки формувалося. Тому, очевидно, правильніше в цьому контексті вжити терміна „протокомісарі” або якогось його рівнозначника.
- ⁶ Красный архив. – 1925. – Т. 2(9). – С. 126.
- ⁷ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 2620. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк.243.
- ⁸ Докладніше про „представників народу” див., наприклад: Дживелегов А.К. Армия Великой французской революции и ее вожди: Исторический очерк. – Москва; Петроград, 1923. – Розділ „Комиссары Конвента в армии”. Посади комісарів були вперше запроваджені в найманних військах італійських республік як особ-

- дивовповноважені їхніх урядів для контролю за оперативною діяльністю командного складу й керівництва політичним, адміністративним і значною мірою господарським життям військ (БСЭ. – Москва, 1928. – Т.12. – С. 323).
- ⁹ БСЭ. – Т. 12. – С. 324.
- ¹⁰ Отречение Николая II: Воспоминания очевидцев. Документ. – Москва, 1990 (репринтне вид.). – С. 167.
- ¹¹ Деникин А.И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. – Москва, 1991 (репринтне вид.). – Т.1. – С.290.
- ¹² Там само. – С. 265.
- ¹³ Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 171.
- ¹⁴ Шляпников А.Г. Канун семнадцатого года. Семнадцатый год: В 3 т. – Москва, 1994. – Т.3. – С.44.
- ¹⁵ Там само. – Москва, 1992. – Т. 2. – С. 344, 345.
- ¹⁶ Там само. – С. 463.
- ¹⁷ Там само. – Т. 3. – С.441.
- ¹⁸ Там само. – С. 185–187.
- ¹⁹ Там само. – С. 442–444.
- ²⁰ Деникин А.И. Знач. праця. – Т. 1. – С. 290.
- ²¹ Шляпников А.Г. Знач. праця. – Т. 3. – С. 444.
- ²² Наказ Верховного головнокомандувача № 382 від 31 травня 1917 р. (тут і далі – підшивка наказів Верховного головнокомандувача за відповідний рік у Науковій бібліотеці РДВІА).
- ²³ Наказ Верховного головнокомандувача № 563 від 4 липня 1917 р.
- ²⁴ Див.: Брусиллов А.А. Мои воспоминания. – Москва, 2001. – С. 436.
- ²⁵ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате: Отдел I-й. – Петроград, – 1917. – С. 2191. Постанову частково опублікував А.Г. Кавтарадзе в примітках до кн.: Деникин А.И. Знач. праця. – Т. 1. – С. 506, 507. Відтворюємо фрагменти, що не ввійшли до зазначеної публікації: „[...]3) Військовий комісар

при головнокомандувачу має право безпосередньо зноситися з Тимчасовим урядом, військовим міністром і Верховним головнокомандувачем. Доповіді про положення в арміях фронту комісар надає військовому міністрові [...]5) Військовий комісар при головнокомандувачу, керуючись отриманими од військового міністра вказівками, відповідно до цього спрямовує до однакового розв'язання всі політичні питання, що виникають у межах армій і тилу фронту [...] 8) Військовий комісар при головнокомандувачу періодично, не рідше одного разу на тиждень, подає Верховному головнокомандувачу й Центральному виконавчому комітету повідомлення про свою діяльність і про становище в арміях фронту [...] 10) Про призначення військових комісарів при головнокомандувачах армій фронту оголошується наказами армії і флоту військового міністра. Підписали: Міністр-голова О. Керенський. За військового міністра генерал-майор Якубович”.

На початку серпня 1917 р. було створено Політичне управління Військового міністерства, що займалося, зокрема, усіма питаннями стосовно призначень і діяльності комісарів (наказ військового і морського міністра армії і флоту № 36 від 3 серпня 1917 р.). 22 вересня відділення, що займалося комісаріатом, з'явилося також у складі особливого відділу Управління помічника начальника штабу Верховного головнокомандувача (наказ начальника штабу Верховного головнокомандувача № 570 від 22 вересня 1917 р.).

²⁶ 24 жовтня 1917 р. призначено комісара Петроградського військового округу постановою ЦВК (Миц І.И. История Великого Октября: В 3 т. – Москва, 1978. – Т.2. – С. 914).

²⁷ Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 168.

²⁸ Деникин А. И. Знач. праця. – Т.1. – С.291, 292. У 1917 р. наглядом за командним складом

- дом грішило й вище командування: були випадки скерування штабами фронтів своїх офіцерів до штабів „підвідомчих” армій „для зв'язку”, а насправді для негласного нагляду за командармами (Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 158).
- ²⁹ Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 155, 157, 159. Така діяльність військомів заходила в суперечність з вимогою військових статутів, що залічували її до компетенції командування.
- ³⁰ РДВІА – Ф. 2003. – Оп. 1. – Спр. 1690. – Арк. 79.
- ³¹ 1917 год в документах и материалах: Разложение армии в 1917 году (далі – Разложение армии в 1917 году). – Москва, 1925. – С. 62, 63.
- ³² РДВІА. – Ф. 2620. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 496.
- ³³ Там само. – Спр. 42. – Арк. 1.
- ³⁴ Там само. – Спр. 68. – Арк. 370.
- ³⁵ Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 148.
- ³⁶ Разложение армии в 1917 году. – С. 102, 103.
- ³⁷ Керсновский А.А. Упущенная возможность // Какава армия нужна России? Взгляд из истории: Российский военный сборник. – Москва, 1995. – Вып. 9. – С.292.
- ³⁸ Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 144.
- ³⁹ Приказы по военному ведомству. – Петроград, 1917. – С. 602. На початку серпня 1917 р. затвердження смертних вироків було цілком передано на розсуд муштрових командирів, а через кілька днів – знову на спільне рішення командирів і комісарів армій, але вже при вирішальному слові командувачів фронтів (Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 172).
- ⁴⁰ Войсковые комитеты действующей армии. Март 1917 г. – март 1918 г.: Сб. док. – Москва, 1982. – С. 283, 284.
- ⁴¹ Там само. – С. 296–301.

- 42 Шляпников А.Г. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 456, 457.
- 43 Исторический архив. – 1961. – №4. – С. 110.
- 44 Приказ Верховного главнокомандующего № 880 от 8 ноября 1917 г.
- 45 РДВИА. – Ф. 2003. – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 8а.
- 46 Красный архив. – 1925. – Т. 3(10). – С. 166.
- 47 Там само. – 1924. – Т. 5. – С. 237, 238.
- 48 Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 546.
- 49 Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 441. У березні 1917 р. Корнілов, ставши головнокомандувачем військ Петроградського військового округу, відвідав виконком Петроградської Ради й висловив щілковиту готовість співпрацювати з ним. Зате напередодні путчу Ставка Верховного головнокомандувача викликала до Могильова на нараду комісарів усіх фронтів і армій та голів фронтів і армійських комітетів і на ній Корнілов висловився за скорочення прав комісарів (див.: Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 627; Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 288), а один з пунктів знаменитої корніловської програми проголошував: „[...] 4) створення боездатної армії й організованого тилу – без політики, без втручання комітетів та комісарів і з твердою дисципліною[...]” (Деникин А.И. Зазнач. праця. – Москва, 1991. – Т. 2. – С. 98).
- 50 Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 294.
- 51 Шиллинг Н.Н. Из моих воспоминаний с 3 марта 1917 г. по 1 января 1919 г. // Февральская революция... – С. 338.
- 52 Центральный музей Збройних Сил (Москва). – Ф. 4. – Оп. III.1.1. – Од. зб. Б-1726. – Арк. 7а, 8.
- 53 Цит. за вид.: История Гражданской войны в СССР. – Москва, 1935. – Т. 1. – С. 194. М. Філоненко, есер, згодом комісар Тимчасового

уряду при Ставці Верховного головнокомандувача, одиодумець Корнілова, автор відомої програми цього генерала з наведення „порядку” в країні. Втім це не завадило йому разом з Б. Савинковим, тодішнім керуючим справами Військового міністерства, 25 серпня 1917 р. зажадати від Корнілова звільнення з посади генерала Денікіна через його явно негативне ставлення до військових комітетів (Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 265).

Наказом Тимчасового уряду армії і флоту про чинів військових сухопутного відомства від 19 липня 1917 р. призваний із запасу гвардійської піхоти Максиміліан Філоненко підвищувався в поручника запасу з 14 серпня 1916 р., а наступного дня аналогічним наказом – у штабс-капітани „за особливі заслуги” (Див.: Берберова Н. Люди и ложь: Русские масоны XX столетия. – Харьков; Москва, 1997. – С. 63).

- 54 Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 269, 625.
- 55 История Гражданской войны в СССР. – Т. 1. – С. 250.
- 56 Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 292.
- 57 Приказы по военному ведомству. – С. 639.
- 58 Войтинский В.С. 1917-й: Год побед и поражений. – Москва, 1999. – С. 187.
- 59 Красный архив. – 1925. – Т.3 (10). – С. 150, 151.
- 60 РДВИА. – Ф. 2620. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 454 зв.
- 61 Наказ Верховного головнокомандувача № 900 від 29 серпня 1917 р.
- 62 Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 626.
- 63 Наказ Верховного головнокомандувача № 907 від 1 вересня 1917 р.
- 64 Исторический архив. – 1961. – №4. – С. 98–101.
- 65 У той час, коли генерал Корнілов був Верховним головнокомандувачем (липень – серпень 1917 р.) армійський комітет 9-ї армії Ру-

мунського фронту спробував „установити контроль над діями начальницьких осіб і штабом”. Голововерх наказав розслідувати його діяльність, звинувативши комітет у перевищенні повноважень, і усунув з посади командувача армії за потурання комітетові. А керуючий Військовим міністерством Б. Савинков, зі свого боку, запропонував комісарові при Ставці М. Філоненку вказати всім комісарам Румунського фронту, що за незаконні дії комітетів відповідатимуть насамперед військкоми (Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 626, 627; Красный архив. – 1925. – Т. 3(10). – С. 170).

- 66 Декреты Советской власти. – Москва, 1957. – Т.1. – С.2). Так само як прообразом військових комісарів Тимчасового уряду були представники Тимчасового комітету Державної Думи й Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, що виїжджали під час Лютневої революції для агітації в частини Петроградського гарнізону, так прообразом комісарів II Всеросійського з'їзду Рад стали комісари Петроградського ВРК у частинах Петроградського гарнізону в жовтневі дні 1917 р. (Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 904, 906) і комісари Центробалту, посади яких були встановлені 25 вересня 1917 р. II з'їздом матросів Балтійського флоту, що проводився в Гельсінгфорсі (Сийливаск К.К. Борьба большевиков Прибалтики за солдатские массы в 1917 г. // Революционное движение в русской армии в 1917 году: Сб. ст. – Москва, 1981. – С. 59).
- 67 Красный архив. – 1925. – Т. 1(8). – С. 175.
- 68 РДВИА. – Ф. 2620. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 54.
- 69 Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 292.
- 70 Красный архив. – 1925. – Т. 3(10). – С. 156.
- 71 Там само. – С. 155.
- 72 Красный архив. – 1925. – Т.1 (8). – С. 158.

- 73 Наказ Верховного головнокомандувача №313 від 25 жовтня 1917 р.
- 74 Красный архив. – 1925. – Т. 1 (8). – С. 160.
- 75 Там само.
- 76 Там само. – С. 166.
- 77 Там само. – С. 156. Цікаво відзначити, що в момент виступу генерала Корнілова Йорданський, який був на тій самій посаді, перейняв на себе функції військової влади, вчинив у Житомирі арешти серед старших чинів Головного управління постачання фронту і від свого імені, а також від імені революційних організацій і губернського комісара випустив відозву, звинувативши в ній командувача фронту генерала Денікіна в намірі „повернути старий режим і позбавити російський народ землі і волі” (Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 471). Після Жовтневої революції Йорданський був редактором радянської газети „Путь” у Гельсінгфорсі, потім працівником НКЗС і Держвидаву. Як повпред СРСР в Італії уклав торговельний договір, згідно з яким Італія визнала Радянський Союз де юре.
- 78 Красный архив. – 1925. – Т. 2 (9). – С.169.
- 79 Там само. – Т. 1 (8). – С. 170.
- 80 Там само. – С. 168.
- 81 РДВИА. – Ф.2003. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 420.
- 82 Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г. – март 1918 г.: Сб. док. – Москва, 1977. – С. 448.
- 83 Гаврилов Л.М. Первые комиссары Советской власти в действующей армии // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 11. – С. 70.
- 84 Военно-революционные комитеты... – С.112,113.
- 85 Там само. – С. 118–120.
- 86 Там само. – С.132.
- 87 Там само. – С. 192–194.
- 88 Там само. – С. 189, 190.
- 89 Там само. – С. 75, 76.

Олександр ЛУГОВСЬКИЙ

ФОРМУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918 р.). ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

Організація армії

В армії Української Держави було запроваджено такі військові чини: молодші офіцери (обер-офіцери) – хорунжий, значковий, сотник; старші офіцери (штаб-офіцери) – військовий старшина, полковник; генеральські чини – генеральний хорунжий, генеральний значковий, генеральний бунчужний⁵⁹.

30 травня 1918 р. гетьман П. Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів „Закон про присягу військового на вірність Українській Державі”. У ньому узаконено присягу військовиків християнської віри та обітницю для язичників і для тих, хто не може скласти присяги за своєю вірою. Текст присяги для осіб християнської віри був такий:

„Я, нижчепідписаний, обіцяю і клянуся Всесильним Богом перед Святою Євангелією в тім, що бажаю служити Українській Державі і Ясновельможному пану Гетьманові як найвищому вождю української армії і флоти, не дбаючи про життя своє до останньої краплі крові. Ворогам Української Держави у всіх випадках хоробрий і міцний буду чинити опір; всьому, що користі державній сприяти може, старатимусь допомогти, кожну довірену мені таємницю хоронити буду.

Продовження. Початок див.: ВІА. – 2003. – Ч.1(6).

До поставленого надо мною начальника з боку того, що до користі служби й Держави торкатиметься, належним чином безумовно слухатися і обов'язки свої по совісті виконувати буду і для користі нічого проти служби й присяги ніколи не відходитиму і у всіх випадках так себе поводити і робити буду, як чесному, вірному, слухняному, хороброму і дотепному (старшині чи козаку) належить. В цих справах нехай допоможе мені Господь Бог Всесильний. На кінці цієї своєї присяги цілую Святі Слова та Хрест Спасителя мого. Амінь”⁶⁰.

Ухвалено Радою Міністрів постанову про текст іншої військової присяги – на вірність військовій службі для осіб юдейського віросповідання гетьман затвердив 23 серпня⁶¹. Узаконення двох військових присяг і обітниць свідчило про віровизнанню толерантність керівництва Української Держави.

Намагаючись усунути політичний вплив на військовиків, військових урядовців і вільнонайманих Військового відомства, Рада Міністрів ухвалила, а гетьман П. Скоропадський 1 серпня затвердив „Закон про політично-правове становище служачих Військового відомства”. Він передбачав обмеження політичних прав осіб, що перебувають на дійсній військовій службі, і вільнонайманих. Їм заборонялося: користуватися активним виборчим правом, тобто подавати свій голос персонально чи

Гетьман
України
П.Скоропадський
(2-й праворуч)
з офіцерами.
м. Київ. 1918 р.

через довірену особу в законодавчі установи й брати участь у передвиборних зборах (якщо службовця обрали в члени законодавчих або громадських установ, то він покидав службу); входити до складу спілок, гуртків, товариств, партій, рад, комітетів чи інших організацій, які мають політичний характер; бути на мітингах чи інших політичних зборах як випадково, так і спеціально скликаних; брати участь у політичних маніфестаціях і демонстраціях. Порушники цих заборон підлягали судовій відповідальності⁶².

До часу, коли Генеральний штаб розробив постійні штати військових частин і підрозділів армії Української Держави, чинними лишалися тимчасові штати армії УНР.

Так, за тимчасовим штатом кінно-козачого полку передбачалася така кількість посадових осіб: старшин – 11, лікарів – 3, службовців – 4, фельдшерів – 2, бунчужних – 4, старших інструкторів – 16, козаків – 10. Кінна сотня мала такий тимчасовий штат: командир сотні (сотник) – 1, бунчужний – 1, старші інструктори – 4. Сотник отри-

мував на місяць 500 крб., бунчужний – 150 крб., старший інструктор – 130 крб., козак – 90 крб.⁶³

Управління штабу кінно-козачої дивізії налічувало таку кількість посад: старшин – 3, службовців – 1, козаків – 5 (козаки для обслуговування коней, помешкання й охорони майна)⁶⁴.

Тимчасовий штат трикурінного пішого полку був такий: старшин (офіцерів) – 20, чиновників – 3, козаків – 184, коней – 48; штат пішої сотні цього полку: командир сотні – 1, бунчужний – 1, старших інструкторів – 4, молодших інструкторів – 4⁶⁵.

Отаман полку отримував на місяць 800 крб., отаман куреня – 600 крб., отаман сотні – 500 крб., бунчужний – 150 крб., старший інструктор – 130 крб., молодший інструктор – 110 крб., козак – 90 крб.⁶⁶ (усі унтер-офіцерські й козацькі посади на той час обіймали військовики надстрокової служби).

За тимчасовим штатом в управлінні штабу пішої дивізії мало бути: старшин – 10, службовців – 9, козаків – 37, коней – 12⁶⁷, а в штабі управління армійського корпусу –

старшин – 18, службовців – 9, козаків – 68, коней – 39⁶⁸.

30 червня гетьман П. Скоропадський затвердив постійний штат трикурінного пішого полку на „час спокійний” (тобто штат мирного часу). Згідно зі штатом, у полку було: старшин – 73, лікарів – 4, службовців – 7, панотець – 1; козаків: муштрових – 1005, немущтрових – 203; коней: верхових – 21, запряжних – 47; зброї: рушниць – 820, карабінів – 174, револьверів – 39, кулеметів „Максим” – 12. Особиста зброя старшин не входила до цього переліку.

Старшини за посадою і чином отримували на рік таку платню: командир полку (полковник) – 9600 крб., командир куреня (військовий старшина) – 7200 крб., командир сотні (сотник) – 6000 крб., командир півсотні (значковий) – 4800 крб., командир чоти (хорунжий) – 4200 крб., панотець отримував на рік 7200 крб.⁶⁹

3 серпня гетьман затвердив постійні штати гарматних частин та їхніх управлінь. Наприклад, штаб трибатареїного кінно-гарматного полку (у мирний час) складався з

таких підрозділів: муштрової і мобілізаційної частини; інспекторської частини; відділу постачання; санітарної частини; ветеринарної частини; команди зв'язку; навчальної команди. Тут служили: старшин – 5, лікарів – 2, службовців – 4, підстаршин – 14, козаків – 94. Для забезпечення потреб штабу було: коней верхових – 33, коней запряжних – 18, мотоциклів – 2. Командир полку (у чині полковника) отримував 9600 крб. платні на рік⁷⁰.

Штат (мирного часу) кінно-гарматної батареї (чотири гармати) передбачав: старшин – 5, урядовців (службовців) – 1, підстаршин – 16, козаків – 138, коней верхових – 95, коней запряжних – 64. Річна платня командира батареї в чині сотника становила 6000 крб., у чині військового старшин – 7200 крб.⁷¹

Планувалося, що кожний з 8 армійських корпусів матиме авіаційний дивізіон у складі: розвідувального загону, винищувального загону, двох гарматних загонів (для корегування артилерійської стрільби) та управління дивізіону (див. табл. 1)⁷².

Таблиця 1. Кількість старшин літнього складу та авіаційної техніки в авіаційному дивізіоні⁷³

Назва підрозділу	Старшини літнього складу			Літаки	
	командир	пілот	дозорець	бойові	тренувальні
Розвідувальний загін	1 (курінний)	4 (сотники)	2 (сотники)	5	5
Винищувальний загін	1 (курінний)	4 (сотники)	—	5	5
Гарматні загоны (два)	1x2 (курінні)	4x2 (сотники)	1x2 (сотники)	5x2	5x2
Разом	4	16	4	20	20

Отже, авіаційний дивізіон повинен був мати 24 старшини літнього складу, 20 бойових і 20 тренувальних літаків⁷⁴.

20 серпня гетьман затвердив постійний штат чотирисотенного кінного полку (див. табл. 2)⁷⁵. Штатну структуру кінної сотні представлено в табл. 3.

Таблиця 2. Постійний штат (у мирний і воєнний час) чотирисотенного кінного полку⁷⁶

Особовий склад	У мирний час	У воєнний час
Старшини	38	36
Службовці	7	7
Козаки муштрові	784	762
Козаки немущтрові	151	259
Коні	897	1121

Таблиця 3. Постійний штат (у мирний і воєнний час) кінної сотні кінного полку⁷⁷

Особовий склад	У мирний час	У воєнний час
Старшини	5	5
Козаки муштрові	142	142
Козаки немущтрові	11	20
Разом військовиків	158	167

Кінна дивізія складалася з 2 кінних бригад, кожна кінна бригада – з 2 кінних полків, а кожний кінний полк – з 4 кінних сотень, кулеметної сотні, учбової сотні, немущтрової сотні та кінно-технічної бригади. До складу кінної дивізії входив гарматний полк з 3 гарматних батарей (разом 12 гармат), сотня зв'язку та кілька підрозділів забезпечення. Організаційну структуру кінної дивізії подано на схемі⁷⁸.

Корпус складався з 2 піших дивізій, кожна дивізія – з 3 піших полків, а кожний полк – з трьох чотирисотенних батальйонів. Командирів дивізії була підпорядкована артилерійська бригада триполкового складу (в артилерійському полку – три

чотиригарматні батареї). Командирів корпусу були підпорядковані гірський артилерійський полк (трибатареїного складу, разом 12 гармат) і важка артилерійська бригада в складі двох важких артилерійських полків (по 12 гармат у кожному). До складу корпусу належали також інші військові частини й підрозділи бойової підтримки та тилового забезпечення.

Усього в корпусі налічувалося: піших батальйонів – 18, кінних сотень – 4, гармат – 108, з них польових гармат – 48, гаубиць – 24, гірських гармат – 12, важких гаубиць – 12, важких гармат – 12, саперний батальйон – 1, автомобільно-панцерний дивізіон – 1, радіотелеграфна чота – 1, авіаційний

дивізіон – 1, залізничні сотні – 2, залізничний потяг-майстерня – 179.

За часів Гетьманату далі існувала Окрема Запорізька дивізія. Сформовано її було ще наказом Військового міністра УНР О.Жуковського за № 1 від 12 березня 1918 р. в такому складі: 4 кінні полки (з 2 куренів кожний), кінно-козачий полк (4 сотні), 2 легкі гарматні полки (по 4 батареї кожний), важкий артилерійський дивізіон з 2 гарматних батарей, інженерний полк, 2 панцерні автомобільні дивізіони, авіаційний дивізіон⁸⁰.

Окрема Запорізька дивізія за Гетьманату складалася з 2 бригад: командиром 1-ї Запорізької бригади був генерал-майор О.Натієв, командиром 2-ї Запорізької бригади – полковник О.Удовиченко⁸¹. Командував дивізією генеральний хорунжий М.Бочковський.

Наприкінці червня затверджено тимчасові штати управління дивізії, управління гарматного інспектора дивізії, управління інженера дивізії, управління дивізіонного інтенданта⁸². У штаті управління (штабі) дивізії було: старшин – 8, службовців – 1, козаків та унтер-офіцерів надстрокової служби – 80⁸³.

6–14 жовтня в Головному управлінні Генерального штабу відбулася нарада командирів корпусів з участю керівництва Військового міністерства й Генерального штабу, присвячена формуванню штатної структури військових частин і з'єднань. Виступаючи перед присутніми 2-й генерал-квартирмейстер Головного управління Генерального штабу генеральний хорунжий В.Прохорович сказав про виконану до того часу роботу:

„Для життя армії спершу було вироблено тимчасові штати, потім розпочалося складання постійних штатів, які провадились з проблемами внаслідок поспішності. Прошу розглядати перше видання як недосконале й чекати корективу, що буде узгоджений з побажаннями командирів корпусів [...] Усі зміни в штатах проводитимуться залежно від потреб життя”⁸⁴.

Свою думку на нараді 15 жовтня висловив член Військово-вченого комітету Генерального штабу генеральний хорунжий Кислов: „Штати склали ненормальним шляхом; замість скласти штати військового часу й перейти від них до мирних (штатів мирного часу. – *О.Л.*) довелося робити навпаки. Комітет розглядає свою роботу як чорнову. Складаючи штати, ми додержували принципу: 1) у кожному штаті створити організації, зумовлені життям; 2) відокремити господарство від муштри (тобто відокремити господарські підрозділи й підрозділи забезпечення від муштрових підрозділів. – *О.Л.*); 3) перенести господарство з дрібних частин (батарей) у великі; 4) мати по змозі у штатах мирного часу органи, потрібні для переходу до штатів військового часу.

Штати розробляли ненормальним шляхом, покvapливо й з додержанням великої ощадності; крім того, штати псувались у вищих інстанціях (комісія генерала М.Медзвіцького), де був тільки один представник від муштри. Штати підлягають ще перегляду, і ми свідомі, що багато питань, про які заявили командири корпусів, мають бути проведені не-

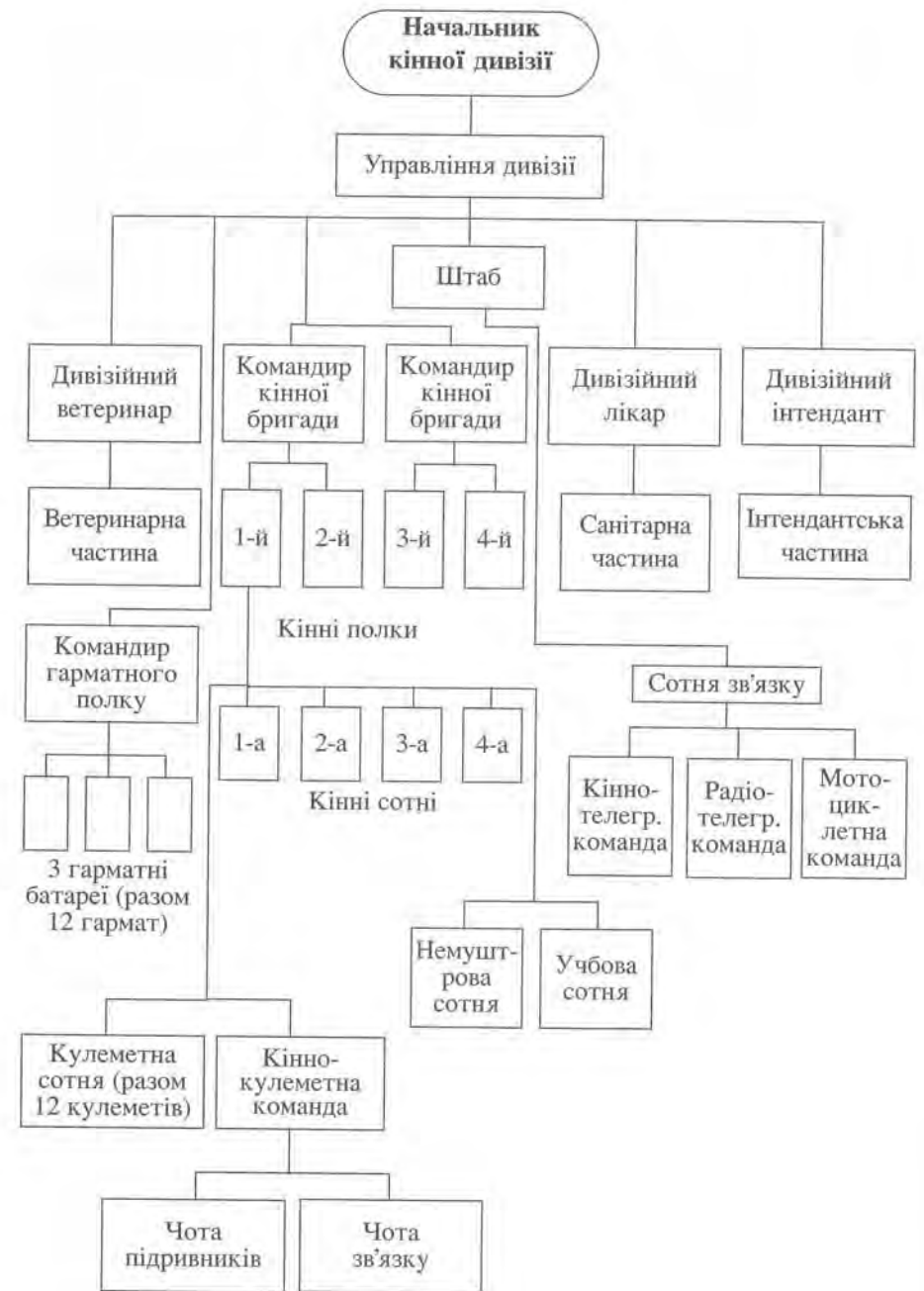

Схема 1. Організаційна структура кінної дивізії (у мирний час)

гайно. Питання порушуватиметься не про скорочення, а про збільшення і вдосконалення штатів”⁸⁵.

Прослуживши тривалий час у кавалерійських частинах імператорської лейб-гвардії в Петербурзі, П.Скоโรปадський вирішив створити елітарні військові формування і в столиці Української Держави. Основою українських гвардійських частин мала стати Окрема Сердюцька дивізія.

8 і 9 травня в Києві відбулися засідання державної комісії, яка опрацювала засади формування цієї дивізії. Військове відомство в комісії представляли отаман Александрович, полковники Рибицький, Рум'янцев та підполковник Левчук, а Головну управу з військової повинності Міністерства внутрішніх справ – Руденко⁸⁶. На засіданнях опрацьовано обов'язкові вимоги щодо призову молоді до створюваної дивізії.

У Раді Міністрів справу набору 5000 призовників для формування Окремої Сердюцької дивізії розглядали двічі – 11 і 23 липня. Першого разу, заслухавши доповіді Військового й морського міністра О.Рогози і Державного секретаря І.Кістяківського, Рада Міністрів ухвалила постанову щодо прийняття спеціального закону про призов 5 тисяч чоловік за допомогою Союзу хліборобів. Передусім мали бути призвані громадяни старшого віку (не призвані раніше), а вже потім решта від визначеної кількості призовників могла б бути доповнена з молодших контингентів⁸⁷.

На другому засіданні Рада Міністрів ухвалила закон про набір 5 тис. чоловік для комплектування

Сердюцької дивізії. Проект цього закону опрацювали Військовий і морський міністр О.Рогоза та Державний секретар І.Кістяківський на основі згаданої постанови Ради Міністрів від 11 липня 1918 р.⁸⁸

Ще раніше, 27 червня, гетьман затвердив штати Окремої Сердюцької дивізії, зокрема управління дивізії, двокурінного Сердюцького пішого полку, трисотенного Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку, трибатарейного легкого Сердюцького гарматного полку, окремої інженерної сотні.

У розробленні штатів брали участь начальник Генерального штабу військовий старшина О. Сливинський, його помічник полковник М. Какурін, 2-й генерал-квартирмейстер А. Прохорович, а також комісія з представників Генерального штабу й Військового міністерства на чолі з генеральним хорунжим М.Медзвіцьким⁸⁹.

Окрема Сердюцька дивізія складалася з 4 піших полків, одного кінно-козачого полку та окремої інженерної сотні⁹⁰. У Статуті її зазначалося, що перевагу при вступі до дивізії на офіцерські посади мають офіцери, які відповідають загальним умовам служби в українській армії⁹¹, і офіцери, нагороджені орденом Святого Георгія чи Георгіївською зброєю. Переведення до Сердюцької дивізії для поповнення некомплекту допускалося тільки для офіцерів, що прослужили в муштрових частинах не менш як п'ять років. А ті, що прослужили менший термін, але мали бойові відзнаки, могли бути переведені за згодою гетьмана. Обмун-

військово-історичний альманах

дирування офіцери дивізії одержували з державної скарбниці (його шили безкоштовно в інтендантських майстернях).

Штатні посади військовиків надстрокової служби повинні були поповнюватися спочатку військовиками-українцями колишньої армії Російської імперії, а вже потім військовиками, які закінчили навчальні команди у військових частинах дивізії. Під час мобілізації дивізію мали поповнювати запасники, які раніше служили в цій дивізії⁹².

6 листопада делегація Союзу хліборобів Козелецького повіту (Чернігівщина) відвідала 1-й і 2-й піші полки Сердюцької дивізії. Члени делегації були задоволені вишколом військовиків і їхнім зовнішнім виглядом, про що розповіли на прийнятті у Військового й морського міністра генерального бунчужного О.Рогози й висловили йому подяку за плідну діяльність у справі підготовки українського війська⁹³.

Керівництво Української Держави дуже серйозно ставилося до призову на військову службу. 20 жовтня гетьман затвердив ухвалений Радою Міністрів закон про облік і призов офіцерів колишньої російської армії і колишніх юнкерів військових шкіл, що перебувають у межах Української Держави⁹⁴.

Згідно з вимогами цього закону, усі офіцери й унтер-офіцери колишньої армії Російської імперії віком до 35 років включно і колишні юнкери військових шкіл на території Української Держави мусили протягом семи днів після оприлюднення цього закону зголоситися до місцевого

військового начальника для взяття їх на облік. З того часу вони вважалися військовозобов'язаними. З цих військовиків створювалися зразково-інструкторські частини й формувався Окремий корпус⁹⁵.

20 жовтня гетьман затвердив ухвалену Радою Міністрів Тимчасову постанову про Окремий корпус. У ній зазначалося:

„1. Для боротьби з анархією в прикордонній смузі формується Окремий корпус, який підлягає безпосередньо Гетьманові всієї України.

2. Всі види утримання і постачання корпус дістає від Українського уряду на загальних підставах.

3. Утримання офіцерів і унтер-офіцерів проводиться за нормами окладів, встановлених для офіцерів і унтер-офіцерів (підстаршин) надстрокової служби Української армії.

4. Командир Окремого корпусу та всі начальствующі особи корпусу включно до командирів полків призначаються і звільняються паном Гетьманом.

5. У внутрішньому своєму житті Окремий корпус керується статутами колишньої Російської армії, які були чинні до 1 березня 1917 р. Чини корпусу носять форму одягу колишньої Російської армії.

6. Докладний порядок формування й умови служби визначаються установами, які затверджуються паном Гетьманом”⁹⁶.

Історик і водночас очевидець подій Д.Дорошенко звертає увагу на те, що після демобілізації по Першій світовій війні на українській території залишалось багато колишніх офіцерів і унтер-офіцерів Російської

армії – українців і росіян. Ці люди, які часто не могли знайти собі ні помешкання, ні роботи, становили вельми неспокійний елемент, незадоволений і навіть озлоблений переслідуваннями з боку більшовиків, а також українського уряду часів Центральної Ради⁹⁷.

На думку Д.Дорошенка, щоб дати вихід антибільшовицьким настроям цих військовиків і звільнити від них українську територію, а особливо великі міста, Рада Міністрів вирішила утворити з них Окремий корпус з офіційним призначенням – „боротися з анархією в прикордонній зоні”. Корпус складався з 2 піших дивізій по чотири полки в кожній. Місцем розташування його було визначено українсько-російську прикордонну смугу між Путівлем і Сумами вздовж північного кордону Української Держави. У цій зоні частини Окремого корпусу мали стояти лише в тих місцевостях, де не було регулярних частин української армії. Начальником Окремого корпусу гетьман П. Скоропадський призначив князя генерал-лейтенанта О.Еристову, колишнього начальника 3-го Кавказького армійського корпусу, родом з Кавказу, людину дуже доброзичливу до Української Держави⁹⁸.

В Окремий корпус зараховували на службу лише тих військовиків, які виявляли до цього особливе бажання. Про це київська газета „Нова рада” тоді писала: „Офіцери, що являються по призову, призначаються або в українські частини, або в Окремий корпус, у залежності від їх бажання, яке вони заявляють, коли їх братимуть на учот”⁹⁹.

П.Скоропадський пізніше згадував: „[...] коли я повернувся з Берліна¹⁰⁰, розпочалося формування Окремого корпусу, метою якого було дальше розгортання, щоб, як настане слухна хвиля, наступати на Совдепю. План був увійти в спілку з Красновим¹⁰¹, з одного боку, і оскільки німці висловлювали намір із заходу також перейти в наступ, спільними зусиллями всіх трьох армій стиснути більшовиків”¹⁰².

Загальна чисельність Окремого корпусу становила приблизно 10 тис. вояків (згідно зі штатною структурою тогочасних військових частин, однак без урахування артилерійських і тилкових підрозділів). Ці професійно підготовані, з бойовим досвідом, здобутим на фронтах Першої світової війни, військовики були дуже серйозною силою. Перед Окремим корпусом ставилося завдання боротьби із зовнішнім ворогом – радянською Росією разом з арміями союзників (Німеччини і уряду Донської області) в складі єдиного антибільшовицького фронту.

Організація флоти

Формування Української військово-морської флоти, як і армії, розпочалося за доби Центральної Ради, але й тут поступ був малий. З 9 березня 1918 р. виконувачем обов'язків Народного міністра морських справ замість Д.Антоновича, який відмовився від цієї посади, було призначено підполковника О.Жуковського (потім він поєднав посаду Народного міністра справ військових і морських)¹⁰³. Його заступником став В.Лотоцький¹⁰⁴. За підписами цих

військово-історичний альманах

Стрій суден Української військово-морської флоти після підняття на кораблях українського державного прапора. Світлина з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного

керівників виходили накази по Морському відомству УНР до державного перевороту 29 квітня 1918 р. (у квітні накази переважно підписував В.Лотоцький).

Тільки 13 березня 1918 р. оприлюднено „Тимчасовий закон про флоту УНР”, ухвалений Центральною Радою ще 14 січня. Між прийняттям і оголошенням цього закону відбулося чимало подій, зокрема в Бересті делегація УНР підписала мирний договір, який не передбачав включення Криму (і Севастополя, як основної військово-морської бази Чорноморської флоти) до складу України¹⁰⁵. Виявлені членами делегації Центральної Ради на Берестейських переговорах недалекоглядність і непрофесіоналізм у справі Криму спричинили згодом багато проблем, передусім пов'язаних з базуванням Військово-Морської флоти УНР (а потім гетьманської Української Держави) в Севастополі.

У згаданому тимчасовому законі зазначалося:

„§ 1

1. Російська Чорноморська флота, військова і транспортна, проголошується флотою Української Народної Республіки і вона виконує обов'язки по охороні побережжя і торгівлі на Чорноморському і Азовському морях [...]

4. Українська Народна Республіка переймає на себе всі зобов'язання російського уряду щодо Чорноморської флоти і утримання флоти та портів [...]

§ 2

1. Примусова служба у військовій флоті УНР касується.

Примітка: строки увільнення в запас належать до компетенції Народного міністра справ морських.

2. Всі служачі Української флоти як на кораблях, так і в гаванях і по всіх морських військових закладах на суходолі наймаються по вільному найму.

3. При вступі на службу до Військової флоти і всіх її закладів кожен служачий підписує спеціальний контракт щодо умов”¹⁰⁶.

Цей закон відобразив суперечливу політику Центральної Ради. Зокрема, якщо в першому параграфі проголошувався перехід Чорноморської військової і транспортної флоти до УНР, то другий параграф фактично перекреслював перший, скасовуючи примусову службу у військовій флоті й запроваджуючи натовість службу за контрактом (вільним наймом). Це вносило хаос і дезорганізацію.

На основі тимчасового закону виконувач обов'язків Військового і морського міністра О.Жуковський підписав наказ по Морському відомству ч. 2–17 від 15 березня 1918 р., в одному з пунктів якого командувачеві Чорноморської флоти наказувалося „негайно зібрати всі безздатні військові кораблі до Севастополя, а кораблі, які потребують ремонту, зібрати до Миколаєва. В бойовій флоті, як і в екіпажах, в полуекіпажах та всіх командах провести демобілізацію [...] Цей наказ повинен бути виконаний до 25 березня 1918 р.”¹⁰⁷

На початок квітня, після демобілізації, в екіпажах українських кораблів замість 40 тис. матросів і старшин лишилося тільки 7 тис., набраних за добровільним наймом (контрактом)¹⁰⁸. Це знекровило флоту й зробило її небоєздатною.

Отже, від УНР у спадщину Українській Державі гетьмана П.Скоропадського дістався комплекс проблем: нерозв'язаність справи територіальної належності Криму; невизначене становище Севастополя як основної військово-морської бази України; претензії Німеччини й Австро-Угорщини стосовно військових і

транспортних кораблів, що базувалися в українських портах, як до військових призив за надану Україні допомогу в боротьбі проти більшовиків; претензії Радянської Росії до флоти УНР; абсолютний некомплект команд військових кораблів і некомплект військовиків у частинах берегового базування внаслідок демобілізації особового складу.

Після приходу до влади гетьмана П.Скоропадського починається новий період в історії Української військово-морської флоти. Уже 8 травня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів Української Держави ухвалено створити комісію для організації і реформування флоти¹⁰⁹. 10 травня, згідно з наказом гетьмана П. Скоропадського, така комісія постала. До складу її ввійшли адмірالی Чорноморської флоти: віце-адмірالی А. Покровський (голова) й О. Хоменко, контр-адмірالی О. Кликов, Д. Ненюков, П. Паттон. Комісія закінчила свою роботу 1 червня, здавши документи до Морського генерального штабу¹¹⁰.

З 18 травня діяла інша комісія, створена для узгодження діяльності Морського відомства з діяльністю інших відомств щодо проблем флоти.

Товаришем Військового і морського міністра генерального значкового О.Рогози по Морському відомству 29 травня 1918 р. призначено капітана 1-го рангу Миколу Максимова¹¹¹ (за Центральної Ради, з 26 квітня 1918 р., він був помічником отамана Морського генерального штабу)¹¹². З травня за його підписом виходили накази по Морському відомству Української Держави, оскільки від 3 травня

військово-історичний альманах

він виконував обов'язки отамана Головного морського штабу¹¹³.

Колишнього начальника всіх портів Чорноморського узбережжя УНР віце-адмірала Андрія Покровського 3 травня призначено головним отаманом портів Чорного моря і командувачем флоти Української Держави¹¹⁴. 10 травня начальником його штабу став контр-адмірал Сергій Ворожейкін¹¹⁵. Штаб містився в Одесі.

Морське відомство Гетьманату з 13 травня мало таку структуру: канцелярія товариша Військового і морського міністра з морських питань, відділ освіти, гідрографічний відділ, Головна морська господарська управа, Головна санітарна управа, Головна технічна управа, Головний морський штаб, Морський генеральний штаб¹¹⁶. 8 травня сформовано Морський генеральний штаб у складі відділів: оперативно-організаційного, закордонного, служби обліку, мобілізаційно-розвідувального¹¹⁷ (з 14 травня завідувачем цього відділу призначено капітана 2-го рангу Андрія Пчельникова)¹¹⁸.

10 травня сформовано Головний морський штаб¹¹⁹, що складався з розпорядчого відділу, відділу загальних справ (завідувач Віктор Войнич)¹²⁰, відділу особового складу старшин (завідувач Михайло Остроградський¹²¹), відділу особового складу матросів (з 27 травня завідувач Петро Внуков¹²²), відділу морської піхоти (з 25 травня тимчасовим виконувачем обов'язків завідувача призначено Гаврила Никогда¹²³).

До керівництва флоти в цей час також належали капітан 2-го рангу

число 2, 2003 р.

Семен Овод (до 31 травня – отаман Головного морського штабу), капітан 1-го рангу Юрій Свірський (з 1 червня – виконувач обов'язків отамана Головного морського штабу)¹²⁴, капітан 2-го рангу Протасов (з 27 травня – отаман Морського генерального штабу)¹²⁵, капітан 2-го рангу Євграф Акимів (з 10 травня – голова Головної господарської управи Морського відомства)¹²⁶ та інші.

Редактором „Морського журналу” Морського генерального штабу 14 травня призначено мічмана Владислава Чернецького¹²⁷. Сформований в Одесі з 5 червня Окремий гідрографічний відділ очолив капітан 2-го рангу Володимир Потапів¹²⁸.

З 1 червня 1918 р. розпочалася демобілізація торговельної флоти. Головою комісії з демобілізації призначено віце-адмірала О.Хоменка¹²⁹. До Ради в справах демобілізації торговельної флоти від Морського відомства з 27 червня належали адмірالی Д.Ненюков і Лазарев¹³⁰.

У зв'язку з переходом до мирного стану відбувалися зміни і в різних службах, підпорядкованих Морському відомству. Так, наказом по Морському відомству ч. 115–1 від 22 червня скасовано Дністровсько-Царгородську лоцмейстерську дистанцію і замість неї утворено Одеську лоцмейстерську дистанцію. До її району входили: прибережна частина моря від Кароліно-Бугазу до Одеси й далі до острова Березань; усі фарватери, що пролягали через Одеські мініні загороди; Тендерська й Джарилгацька затоки¹³¹. Водночас розроблялися нові штати лоцманської служби.

Керівництво флоти вживало заходів до поповнення особового складу молодими флотськими старшинами. Зокрема 8 червня Військовий і морський міністр генеральний значковий О.Рогоза наказав: усіх залічених на службу Українській Державі, а також тих, що подали прохання щодо залічення на неї, гардемаринів Морської школи і окремих гардемаринських клас, які закінчили їх і мають про це атестати, але не були переведені в офіцери внаслідок скасування офіцерських рангів у Російській Республіці, – представити до переведення в мічмани Української державної флоти¹³².

Планувалося укомплектування флоти старшинами-кондукторами (тобто унтер-старшинами надстрокової служби) та лікарями. Умови вступу їх на службу в Морське відомство (або зарахування до резерву Морського відомства) були такі: згода служити в Морському відомстві Української Держави; виконання всіх наказів відповідних начальників; „безумовна відсутність політики“. Для тимчасового зарахування до резерву Морського відомства потрібно було неодмінно жити на території Української Держави. Місячна платня зарахованих до резерву становила для старшин і лікарів – сімейних – 450 крб., несімейних – 300 крб.; для кондукторів – сімейних – 300 крб., несімейних – 200 крб.¹³³ Термін перебування в резерві флоти не міг бути більший за 2 місяці¹³⁴.

В умовах демобілізації всіх морських старшин військового часу (призваних із запасу під час Першої світової війни) виняток, згідно з на-

казом Військового і морського міністра ч. 91 від 3 червня 1918 р., становили лише старшини, які були згодні служити Українській Державі по Морському відомству й мали відповідну атестацію свого отамана з проханням залишити цього старшину на службі як потрібного й доброго працівника¹³⁵.

Оборону Чорноморського узбережжя, за дорученням гетьмана і згідно з вимогами наказу Військового і морського міністра генерального значкового О. Рогози ч.60/69 від 21 травня 1918 р., було повністю підпорядковано головному отаманові портів і командувачеві флоти Української Держави віце-адміралові А. Покровському.

Слід зазначити, що північно-західний район оборони узбережжя пролягав від західних морських кордонів Української Держави до м. Перекопа. До цього району належали всі берегові укріплення й інженерні споруди, гарматні й сухопутні військові частини, радіостанції, прожекторні та автомобільні підрозділи, розташовані на узбережжі тощо. У засяг дій військових частин північно-західного району оборони входили міста Одеса, Очаків, Миколаїв, Херсон. Згодом передбачалося створення інших районів оборони узбережжя й розроблення їхньої структури.

Північно-західний район узбережжя поділявся на три сектори: перший – від західного рубежу морського кордону до населеного пункту (н.п.) Сичавка; другий – від н.п. Сичавка до н.п. Станіславів; третій – від н.п. Станіславів до м. Перекопа.

Посада начальника охорони сектору прирівнювалася до рангу отамана бригади. Начальниками охорони секторів призначено: I сектору – полковника Л. Ракитіна; II сектору – генерал-майора А. Качаровського; III сектору – полковника П. Полянського¹³⁶.

Для поновлення військових частин оборони узбережжя на військову службу по Морському відомству приймали старшин сухопутних підрозділів. Умови для їхньої служби були такі самі, як і старшин надстрокової служби. Місячна платня становила: для одружених – 450 крб., для неодружених 300 крб.¹³⁷

Для оборони узбережжя й охорони майна Морського міністерства мали бути сформовані три полки морської піхоти (трикурінного складу кожний)¹³⁸. Фактично штатна структура полку морської піхоти була однаковою зі штатною структурою пішого полку трикурінного складу в сухопутних військах.

Для вирішення проблем, пов'язаних з організацією військових частин морської піхоти, 12 червня при Головному морському штабі під керівництвом начальника відділу морської піхоти підполковника В. Дашкевич-Горбатського створено окрему комісію, до складу якої ввійшло по одному представникові від Морського генерального штабу, відділів морської оборони й морської піхоти Головного морського штабу. Діловодом комісії призначено поручника Лінника. У разі потреби дозволялося залучати інших посадовців з правом дорадчого голосу¹³⁹.

15 червня ухвалено сформувати тимчасово в кожному з трьох полків морської піхоти один курінь повного штату. До керівного складу його належали: командир полку, завідувач господарської частини, значковий, діловод, скарбник, лікар, курінний, командир 1-ї сотні, командир 2-ї сотні, командир 3-ї сотні, командир 4-ї сотні, командир кулеметної команди. А всього в тимчасовому штатному курені була така кількість старшин і цивільних осіб: штаб-старшин – 3, обер-старшин – 6, урядовців – 2, лікар – 1¹⁴⁰. Згодом усі три полки зведено в корпус берегової охорони. Командиром його призначено контр-адмірала С. Фабрицького¹⁴¹.

Для впорядкування харчування матросів, що перебували як на березі, так і в морі під час виконання службових і бойових завдань, наприкінці червня при Головній морській господарчій управі створено комісію на чолі з начальником відділу заготівель та постачання Головної морської господарчої управи підполковником Юскевичем¹⁴².

Згідно з наказом Військового і морського міністра ч. 135–8 від 1 липня 1918 р., усім старшинам, підстаршинам і службовцям Морського відомства дозволялося з інтендантських складів за платню видавати щомісяця харчові припаси¹⁴³.

Представники Військово-Морської флоти брали активну участь у розробленні нової форми одягу. Згідно з наказом по Морському відомству ч. 64 від 20 травня 1918 р., до складу комісії при Військовому міністерстві, що мала запропонувати нову форму одягу, включено капі-

тана 2-го рангу Андрія Пчельникова та морських старшин Михайло Остроградського й Петра Внукова. Діловодом до цієї робочої групи призначено Лева Лозеровича¹⁴⁴.

У середині липня встановлено чини (військові звання) військовослужбовців Військово-Морської флоти Української Держави і введено нову форму одягу матросів та старшин. До молодшого старшинського командного складу флоти належали: корабельний гардемарин, мічман і лейтенант, а до старшого старшинського командного складу – старший лейтенант, капітан 2-го рангу й капітан 1-го рангу. Вищий командний склад флоти мав такі адміральські чини: контр-адмірал, віце-адмірал та адмірал флоти¹⁴⁵.

Велике значення в становленні флоти в цей період мало налагодження зв'язків із союзним німецьким командуванням у Криму. Виконувати цю місію гетьман П. Скоропадський доручив капітанові 2-го рангу М. Остроградському, якого було призначено офіційним представником Військового міністерства в Севастополі. Він мав вирішувати проблеми, пов'язані з військовими кораблями й транспортними суднами, що базувалися в Севастополі, а також проблеми Севастопольського портового господарства¹⁴⁶. Дослідники відзначають, що М. Остроградський зайняв принципову позицію й обстоював перед німцями належність усієї флоти Українській Державі. За безкомпромісність на переговорах і в стосунках з німецьким керівництвом у Криму гетьман 10 червня усунув М. Остроградського з цієї посади,

призначивши замість нього контр-адмірала В. Ключковського.

26 червня ратифіковано мирний договір між Українською Державою і Німеччиною. Чорноморська флота отримала статус флоти союзної держави. Наприкінці жовтня німецьке командування зняло всі обмеження з Військово-Морської флоти України, повернуло кілька допоміжних суден, що їх німці використовували у своїх цілях¹⁴⁷.

Протягом наступних місяців контр-адмірал В. Ключковський, використовуючи будь-які можливості в переговорах з командувачем німецьких військ у Криму генералом фон Кошем, поступово домігся повернення майже всіх захоплених німцями бойових кораблів до складу Військово-Морської флоти Української Держави. Під його керівництвом у липні запроваджено військовий прапор і вимпел Української флоти, національний морський однострій, розпочалося перейменування кораблів. Першим на флоті 17 вересня одержав нову назву – „Запорожець” канонерський човен „Кубанець”¹⁴⁸.

До 11 листопада 1918 р. німці повернули Українській Державі всі кораблі, і на них було піднято український прапор. Українська військово-морська флота тоді налічувала 8 лінкорів, 3 крейсери, 6 гідроавіаційних крейсерів (тогочасний варіант авіаносного крейсера), 17 міноносців, 22 підводні човни й десятки інших кораблів спеціального призначення – канонерських човнів, мінних заслінників, тралерів, сторожовиків і т. ін.¹⁴⁹, разом приблизно 80 бойових кораблів¹⁵⁰.

11 листопада з'явився гетьманський наказ, яким затверджено бойо-

Однострій лейтенанта Військово-морських сил України. 1918 р. З фондів Центрального музею Збройних Сил України

вий розпис флоти й тимчасові штати кораблів і штабів різних рангів. Ці штатні структури були потрібні для призначення на посади старшин та кондукторів флоти й флотських священиків. Наказом Морського міністерства ч.609/300 від 12 листопада 1918 р. оголошено перший набір новобранців, а також оприлюднено склад навчального підрозділу. На керівника цієї навчальної структури планувалося призначити капітана 2-го рангу Л. Шрамченка (він займав посаду начальника відділу строкової служби Головного штабу Морського міністерства)¹⁵¹.

число 2, 2003 р.

Наказом гетьмана 12 листопада контр-адміралові В. Ключковському тимчасово було надано права командувача Військово-Морських сил Української Держави. Того ж дня призначено адмірала А. Покровського Міністром морських справ, а його заступниками – контр-адмірала М. Максимова (в Одесі) й контр-адмірала О. Гадда (у Києві). Ці флотські воєначальники керували прийняттям корабельного складу й берегової інфраструктури Чорноморської флоти від німецьких військ. Вони очолювали відновлену Українську флоту на Чорному морі до кінця 1918 р., коли морська ескадра країн Антанти захопила практично всі кораблі, крім підводних човнів¹⁵².

Організація козацтва

Великої уваги за Гетьманату приділялося створенню іррегулярної козацької армії. Дуже цікавий щодо цього документ – „Доклад о формуванні козацьких кінних сотень на Україні”, що його на початку вересня 1918 р. підготував командир 1-ї Чернігівської кінної дивізії генеральний хорунжий В.Біскупський. Він пропонував створити в якнайкоротший час у Полтавській, Київській і Чернігівській губернії по одній козацькій сотні. Формуватися вони повинні були з-поміж заможних селян, які мали самі заготовляти провіант і фураж¹⁵³.

10 серпня гетьман П. Скоропадський подав до Ради Міністрів проект закону про відновлення Українського козацтва. Проект складався з 16 статей. У першій статті проголошувалося: „Козацтво на Україні відновлю-

ється і на чолі його стає Ясновельможний Пан Гетьман". У другій статті стверджувалося: „Відновлення козацтва має своєю метою відродження велично-гарного минулого України і допомогу відродженню Батьківщини і забезпеченню її Державності, а також виховування як наростаючого, так і будучих поколінь з боку щирої прихильності до старої Батьківщини, на чолі якої стоїть Ясновельможний Пан Гетьман”¹⁵⁴. Серед іншого цей проект передбачав створення при гетьманові й під його головуванням Генеральної козачої ради в складі 34 штатних осіб і кількох почесних членів. Генеральна козача рада мала об'єднувати діяльність місцевих рад і керувати ними, а також здійснювати вищий нагляд за зміцненням у козацькій громаді почуття і переконання щодо потреби всіма засобами підтримувати державний порядок. Державний порядок визначався за неодмінну умову найкращого життя як усіх козаків разом, так і кожного окремо¹⁵⁵.

На засіданні Ради Міністрів під головуванням М.Василенка 14 серпня було заслухано доповідь державного секретаря С.Завадського з приводу виробленого попередньою нарадою законопроекту щодо відновлення козацтва. Вирішено було перенести його обговорення на 16 серпня¹⁵⁶. Але й пізніше Рада Міністрів не ухвалила цей документ. І щойно 16 жовтня П.Скоропадський видав „Універсал про відновлення Українського козацтва”¹⁵⁷.

8 жовтня Рада Міністрів прийняла постанову про асигнування 100 тис. крб. на організацію Укра-

їнського козацтва. Кошовими отаманами призначено: по Київській губернії – полковника Г. Глібовського, по Чернігівській – полковника Нагорського, по Катеринославській – генерального хорунжого М.Омеляновича-Павленка, по Херсонській – полковника Гоголя-Яновського, по Харківській – полковника І.Омеляновича-Павленка, по Волинській – полковника Борковського, по Подільській губернії – генерального хорунжого Сокиру-Яхонтова¹⁵⁸.

Згідно з наказом Гетьмана всієї України та козацьких військ по Українському козацькому війську за № 2 від 6 листопада 1918 р., до складу президії Великої козацької ради ввійшли як генеральна старшина з правом ухвального голосу: Микола Устимович, військовий старшина Полтавець-Остриця, військовий старшина Блаватний, військовий старшина Удовиченко, генеральний хорунжий Лібов, полковник Лукашевич, полковник Сахно-Устимович та Сергій Моркотун.

При президії Великої козацької ради було утворено відділи: організаційний (керівник – військовий старшина Волковицький), інструкторський (керівник – військовий старшина Букрїїв), просвітницький (керівник – сотник Лорченко), господарський (керівник – генеральний хорунжий Глинський), а також Братство (керівник – архимандрит Арсеній) та генеральну канцелярію (керівник – генеральний писар військовий старшина Полтавець-Остриця)¹⁵⁹.

Усі кошові отамани повинні були негайно надіслати списки полкових і сотенних отаманів з позначкою пору-

чителів за кожного для розгляду президією Великої козацької ради. Отаман інструкторського відділу – військовий старшина Букрїїв, кошові й полкові отамани мали підготувати все для того, щоб з одержанням наказу й штатів про інструкторські курси розпочати негайну роботу щодо підготовки свідомого контингенту для організації козацьких громад.

Як свідчить тогочасна преса, справа відродження козацтва знайшла свій відгук на місцях. Скажімо, повідомлялося, що на Херсонщині сформовано кілька козацьких підрозділів¹⁶⁰.

4 грудня 1918 р. Рада Міністрів Української Держави ухвалила постанову про асигнування в розпорядження начальника штабу гетьмана генерального значкового П.Акермана 900 тис. крб. на витрати, пов'язані з утриманням Українського козацтва¹⁶¹. Проте здійснити свої плани щодо розгортання формувань Українського козацтва гетьманська влада не встигла.

(Закінчення буде)

ПРИМІТКИ

59 Доповідь начальника Генштабу про стан армії гетьмана: Листування підлеглих осіб про свою діяльність: Список скорочених телеграфних адрес штабу гетьмана та Військового міністерства // ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 40.

60 Державний вістник. – 1918. – 7 черв.

61 Там само. – 1918. – 31 серп.

62 Там само. – 1 серп.

63 Відомості і листування про штати частин Української народної армії (20 квітня–8 груд-

ня 1918 р.) // ЦДАВО України. – Ф.1077. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.14.

64 Там само. – Арк.13.

65 Там само. – Арк.12.

66 Там само. – Арк.11.

67 Там само. – Арк.39 зв.

68 Там само. – Арк.41 зв.

69 Штати різних військових частин і інституцій (27 червня – 26 серпня 1918 р.) // ЦДАВО України. – Ф.1077. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.142–147.

70 Там само. – Арк.121, 122.

71 Там само. – Арк.122–123 зв.

72 Там само. – Арк.112 зв.

73 Горелов В.І. Зазнач. праця. – С.95.

74 Штати різних військових частин і інституцій (27 червня – 26 серпня 1918 р.). – Арк.52 зв., 55, 165.

75 Там само. – Арк.104 зв.

76 Горелов В.І. Зазнач. праця. – С.95.

77 Там само. – С.96.

78 Звіти засідань командирів корпусів Головного управління Генерального штабу (6 жовтня – 18 листопада 1918 р.) // ЦДАВО України. – Ф.1077. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.4; Штати

різних військових частин і інституцій (27 червня – 26 серпня 1918 р.). – Спр.2. – Арк.49, 51.

79 Там само.

80 Крп'якевич Л., Гнатевич Б., Стефанів З. Зазнач. праця. – С.428.

81 Накази Військового міністерства за 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф.1077. – Оп.1. – Спр.3а. – Арк.51, 52.

82 Штати різних військових частин і інституцій (27 червня – 26 серпня 1918 р.). – Спр.2. – Арк.193–196.

- 83 Там само. – Арк.196.
- 84 Звіти засідань командирів корпусів Головного управління Генерального штабу (6 жовтня – 18 листопада 1918 р.). – Спр.52. – Арк.30 зв.
- 85 Там само.
- 86 Штати різних військових частин і інституцій (27 червня – 26 серпня 1918 р.). – Спр.1. – Арк.117.
- 87 Журнал засідань Совета Министров Украинского государства (Гетманщина); 16.V. – 9.VIII.1918 г. // ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.3. – Спр.9. – Арк.1–83, 26, 26 зв.
- 88 Там само. – Арк. 52.
- 89 Штати різних військових частин і інституцій (27 червня – 26 серпня 1918 р.). – Спр.2. – Арк.58, 78 зв.
- 90 Там само. – Арк. 4, 6, 9.
- 91 Про умови вступу до армії Української Держави (сформульовані в наказі по Військовій офіції №281 від 29 червня 1918 р.) див. у першій подачі нашої розвідки: Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч. 1(6). – С. 45, 46.
- 92 Нова рада. – 1918. – 6 листоп.
- 93 Там само. – 7 листоп.
- 94 Державний вістник. – 1918. – 22 жовт.
- 95 Там само.
- 96 Там само.
- 97 Дорошенко Д. Зазнач. праця. – Т.2. – С.254.
- 98 Там само.
- 99 Нова рада. – 1918. – 14 листоп.
- 100 П.Скоропадський повернувся з Берліна у вересні 1918 р.
- 101 П.Краснов на той час був отаманом Все-великого війська Донського.
- 102 Скоропадський П. Спогади. – С.298.
- 103 Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.) // ЦДАВО України. – Ф.2203. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.4 зв., 5.
- 104 Там само. – Арк.29.
- 105 Кравцевич В. Український державний флот. – К., 1992. – С.119; Солдатенко І.В. Питання про статус Чорноморського флоту в процесі українського державотворення (1917–1918) // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнародна науково-практична конференція 10–11 листопада 1994 р. – К., 1995. – С.133.
- 106 Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.). – Арк. 3, 3 зв.
- 107 Там само. – Арк.5.
- 108 Кравцевич В. Зазнач. праця. – С.121.
- 109 Нова рада – 1918. – 10 трав.
- 110 Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.). – Арк.26, 28.
- 111 Там само. – Арк.22 зв.
- 112 Там само. – Арк.28.
- 113 Там само. – Арк.17 зв.
- 114 Там само. – Арк.15 зв., 17.
- 115 Там само. – Арк.38.
- 116 Там само. – Арк.19.
- 117 Про захоплення австро-німецьким командуванням суден, військового майна, арсеналів, складів Чорноморської флотії: Контроль над торговельним пароплаванням, видача перепусток на вільне плавання та погодження заходів Українського уряду з австро-німецьким командуванням (2 травня – 7 листопада 1918 р.) // ЦДАВО України. – Ф.2203. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1 зв.
- 118 Накази і обіжники Головного морського штабу і Морського відомства 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф.2203. – Оп.1. – Спр.3г. – Арк.71.
- 119 Там само. – Арк.52.
- 120 Там само. – Арк.51.
- 121 Там само.
- 122 Там само. – Арк.111.
- 123 Там само.
- 124 Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.). – Арк.28. Докладніше про службу Юрія (Єжи) Свірського в Українській флотії див.: Патер В., Топольський В. Під українським і польським прапорами: Віце-адмірал Єжи Свірський // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч.2(5).
- 125 Накази і обіжники Головного морського штабу і Морського відомства 1918 р. – Арк.198.
- 126 Там само. – Арк.68 зв.
- 127 Там само. – Арк.71.
- 128 Там само. – Арк.154 зв.
- 129 Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.). – Арк.31, 32.
- 130 Накази і обіжники Головного Морського штабу і Морського відомства 1918 р. – Арк. 210.
- 131 Там само. – Арк.200.
- 132 Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.). – Арк.36 зв.
- 133 Там само. – Арк. 22 зв.
- 134 Там само. – Арк. 25.
- 135 Там само. – Арк. 30 зв.
- 136 Там само. – Арк. 23, 24.
- 137 Там само. – Арк. 22 зв.
- 138 Там само. – Арк. 25, 25 зв.
- 139 Накази і обіжники Головного морського штабу і Морського відомства 1918 р. – Арк.180 зв.
- 140 Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.). – Арк.40.
- 141 Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Зазнач. праця. – С.441; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Зазнач. праця. – С.257.
- 142 Накази і обіжники Головного морського штабу і Морського відомства 1918 р. – Арк.200.
- 143 Горелов В.І. Зазнач. праця. – С.120, 121.
- 144 Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.). – Арк.24.
- 145 Кравцевич В. Зазнач. праця. – С.127, 128, 166.
- 146 Накази по Морському відомству (13 березня – 14 червня 1918 р.). – Арк.25.
- 147 Кравцевич В. Зазнач. праця. – С.130.
- 148 Штик Т. Кораблі Української флотії (1917 – 1918 рр.) // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.2(3). – С.78.
- 149 Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Зазнач. праця – С.168; Кравцевич В. Зазнач. праця. – С.439, 440.
- 150 Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Зазнач. праця. – С.38.
- 151 Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Зазнач. праця. – С.446.
- 152 Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Зазнач. праця. – С.38.
- 153 Пташинський П. Організація збройних сил української і російської контрреволюції та бюджет Гетьманщини // Архів Радянської України. – 1932. – №4–5. – С.331, 332.
- 154 Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті П.П.Скоропадського (1873–1945). – К., 1993. – С.236.; Пташинський П. Зазнач. праця. – С.328.
- 155 Останній гетьман. – С.236–238; Пташинський П. Зазнач. праця. – С.328–330.
- 156 Протокол засідань Совета Министров Украинского государства: 2.V.–13.XII.1918 // ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.20 зв.
- 157 Державний вістник. – 1918. – 16 жовт.
- 158 Нова рада. – 1918. – 18 жовт.
- 159 Там само. – 8 листоп.
- 160 Там само. – 9 листоп.
- 161 Державний вістник. – 1918. – 4 груд.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ НА ЖИТОМИРЩИНІ (1937–1938 рр.)

На території нинішньої Житомирської області в 1930-х роках було розміщено багато частин Червоної армії, що належали до Київського військового округу. Це й не дивно, бо до вересня 1939 р. область була, по суті, прикордонною. Тоді на Житомирщині дислокувалися три корпуси: 2-й кавалерійський, 8-й стрілецький і 45-й механізований. У самому Житомирі – частини 5-ї кавалерійської і 44-ї стрілецької дивізій, у селищі Гуйва – 5-ї окремої танкової бригади, у Скоморохах – 56-ї автобригади. У Бердичеві стояли бригади 45-го механізованого корпусу, а також частини 3-ї кавалерійської і 100-ї стрілецької дивізій. У Новограді-Волинському перебували 14-а кавалерійська й 45-а стрілецька дивізії, а також 12-а механізована бригада, в Коростені й Малині – частини 46-ї стрілецької дивізії та корпусна артилерія. У Болікорівцях і Лугинах базувались частини 87-ї стрілецької дивізії, в Овручі – частини 60-ї стрілецької дивізії і 87-а автобригада. Крім цього, на території області було споруджено два потужні укріплені райони: Коростенський і Новоград-Волинський зі своїми військовими частинами та підрозділами¹.

Усі війська були дуже добре підготовані. Нарком оборони СРСР К.Ворошилов і командувач військ Київського військового округу Й.Якір не раз відзначали успіхи командирів і політпрацівників стрілецьких і кавалерійських дивізій, механізованих

бригад. За високі показники в бойовій і політичній підготовці в 1935 – 1936 рр. нагороджено орденом Леніна 45-у стрілецьку дивізію, орденом Червоного Прапора – 14-у кавалерійську, 44-у і 46-у стрілецькі дивізії².

Щороку на Житомирщині проводились масштабні військові навчання. У 1935 р. великим Київським маневрам передували оперативно-тактичні навчання 3-ї і 5-ї кавалерійської дивізії³. У вересні 1936 р. в районах Бердичева й Житомира відбулися окружні оперативно-тактичні навчання з участю дивізій 8-го стрілецького і 2-го кавалерійського корпусів, відпрацьовувалися ведення наступального бою і організації рухомої оборони в умовах ліисто-болотистої місцевості. Усі частини успішно діяли в складній обстановці. Начальник Генштабу РСЧА маршал О.Єгоров на розборі навчань високо оцінив роботу керівництва і дії особового складу. Після навчань заступник наркома оборони СРСР маршал М.Тухачевський побував у частинах 44-ї стрілецької дивізії в Житомирі⁴.

У жовтні 1937 р. пройшли дослідно-показові навчання частин і установ Житомирського гарнізону. Високу організованість і бойовий вишкіл учасників відзначив новий командувач військ Київського військового округу командарм 2-го рангу І.Федько⁵. На цій посаді він замінив репресованого Й.Якіра.

В армії масові репресії розпочалися після лютого-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б), на якому про роботу з армійськими кадрами доповідали К.Ворошилов і Я.Гамарник. За їхніми оцінками, політико-моральний стан особового складу армії не викликав занепокоєння. Однак В.Молотов думав не так і у своєму виступі поставив вимогу викрити шкідництву, шпигунську й диверсійну діяльність троцькістів в армії⁶.

У наркоматах оборони СРСР і НКВС СРСР цю вимогу сприйняли як пряму директиву щодо „чистки” армії, ліквідації в її лавах „ворогів народу”. У середині травня 1937 р. було заарештовано відомих військових керівників, зокрема начальника академії ім. Фрунзе А.Корка, першого заступника наркома оборони М.Тухачевського, командувачів військ Київського військового округу Й.Якіра, Білоруського військового округу І.Уборевича, заступника командувача військ Московського військового округу Б.Фельдмана. Передчуваючи арешт, 31 травня заподіяв собі смерть член військової ради при наркомі оборони Я.Гамарник⁷.

11 червня справу М.Тухачевського та інших розглянуло на закритому судовому засіданні Спеціальне судове присутствіє Верховного Суду СРСР. Усіх звинувачених було засуджено до розстрілу. 14 червня центральні партійні, урядові й військові газети оприлюднили наказ № 96 народного комісара оброни СРСР К.Ворошилова, у якому повідомлялося про ліквідацію „викритої змови в РСЧА”. Нарком сповіщав армію і флот: „Кінцевою метою цієї зграї було ліквідувати радянський лад [...] Вони готували вбивство керівників партії і

уряду, чинили шкідництво в народному господарстві й у справі оборони країни, намагалися підірвати міць Червоної армії й підготувати її поразку в майбутній війні”⁸.

Як бачимо, події розгорталися навально й оцінки давалися однозначно. За вказівкою центральних партійних органів повсюди проводилися численні збори й мітинги, що мали створити в країні обстановку страху й непримиренності до викритих „ворогів народу” і сприяти викриттю нових. Як і в інших областях, такі заходи відбувалися й на Житомирщині. Так, секретар Житомирського міського комітету партії П.Жученко доповідав Київському обкомові КП(б)У, що в обідню перерву 11 червня 1937 р. проведено багатолюдні мітинги трудящих на заводі ім. Сталіна, комбінаті ім. Червоного Профінтерну, цегельному й пивоварному заводах, у друкарні, на залізничній станції Житомир, музичній фабриці. Учасники мітингів одноставно засудили „змовників” і зажадали знищення їх як ворогів народу⁹.

В армійських колективах також нагніталася атмосфера нетерпимості, підозр, недовіри до командного складу, заохочувалися доноси з метою викриття „замаскованих ворогів”, учасників „антирадянської контрреволюційної військово-троцькістської змови”. За короткий час особливі відділи УДБ НКВС СРСР корпусів, дивізій і бригад заарештували майже всіх військовиків, на яких надійшли „сигнали” про їхні зв’язки з учасниками „змови” або було одержано компрометаційні свідчення від раніше взятих під варту їхніх товаришів по службі. У Житомирському гарнізоні серед перших арештували командира ба-

тальйону 132-го Донецького стрілецького полку 44-ї стрілецької дивізії майора К.Трошця. Постанову на арешт підписав військовий прокурор КВО 25 квітня 1937 р., а через чотири дні майора „взяли” співробітники Житомирського окружного відділу НКВС. За привід до арешту став факт приховування від парторганізації полку листа „контрреволюційного змісту”. Але за це комбат був виключений з партії ще в 1928 р. Під час слідства й розгляду справи військовим трибуналом 8-го стрілецького корпусу йому було поставлено за провину „окозамилування” на інспекторській перевірці в 1936 р., і К.Трошця засудили до 8 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з обмеженням у правах на 4 роки й позбавленням звання „майор”¹⁰.

Та насправді К.Трошця репресовано за зв'язки зі „змовником”. Річ у тім, що після окружних навчань 1936 р. його батальйон відвідав маршал М.Тухачевський і дав високу оцінку діям командира й усього особового складу батальйону на тактичних навчаннях, а комбата відзначив ще цінним подарунком. У 1957 р. Верховний суд СРСР цю справу припинив за відсутністю складу злочину, К.Трошця реабілітовано посмертно¹¹.

Командир окремого саперного батальйону майор М.Крайнев був заарештований 30 квітня 1937 р. як колишній троцькіст і в серпні засуджений до 5 років виправно-трудових таборів¹². У жовтні того ж року за такий „злочин” ув'язнений на 10 років до виправно-трудових таборів інструктор політвідділу 44-ї стрілецької дивізії А.Городецький¹³.

Невдовзі за ґратами опинилася ще ціла група командирів 44-ї стрі-

лецької дивізії, серед них командир окремого батальйону зв'язку майор В.Токарев¹⁴, помічник командира з господарської частини 132-го стрілецького полку майор Й.Домбровський¹⁵, начальник хімслужби дивізії капітан О.Кучинський¹⁶, командир батальйону 130-го стрілецького полку капітан В.Бодва¹⁷.

Протягом 1937 – 1938 рр. у 44-й дивізії репресовано 39 військовослужбовців, з яких розстріляно 16 осіб. А всього по Житомирському гарнізону за цей час заарештовано 106 осіб, з них 40 засуджено до найвищої міри покарання – розстрілу, решту – на різні строки позбавлення волі.

Таке діялося і в інших частинах та з'єднаннях, що дислокувалися в ті роки на Житомирщині. Каральні органи шукали й знаходили „ворогів” режиму в штабах і казармах, на полігонах і танкодромах, будівельних дільницях і аеродромах, у військових і напіввійськових організаціях¹⁸.

Як уже зазначалося, в Бердичеві стояли частини 45-го механізованого корпусу, що вважався одним з найкращих в окрузі. Командував ним досвідчений комкор А.Борисенко – учасник громадянської війни, кавалер ордена Леніна, член ЦВК УРСР. А в жовтні 1937 р. його звинувачено в тому, що іще „в 1932 р. він був завербований до антирадянської змови, готував збройне повстання проти радянської влади, втягнув у змову 26 осіб з-поміж військовослужбовців 45-го мехкорпусу”. Виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР 22 серпня 1938 р. засудила А.Борисенка до розстрілу. Того ж дня вирок виконано¹⁹.

9 липня 1937 р. заарештовано начальника штабу 45-го мехкорпусу

полковника С.Попова, котрий, як зазначено в обвинувальному акті, був „втягнутий до антирадянської змови [...], одержав [...] завдання проводити шкідницьку роботу, щоб знизити боездатність у 45-му корпусі [...]”. Під час слідства С.Попова змусили визнати „провину”. Але на суді він відмовився від своїх зізнань. Та це не врятувало: Військова колегія Верховного суду СРСР засудила його до найвищої міри покарання²⁰.

Того ж, 1937 року репресовано ще багатьох військовослужбовців 45-го механізованого корпусу, поміж ними начальника політвідділу корпусу дивізійного комісара Ф.Соколенка²¹, командира 135-ї мехбригади комбрига Г.Карєва²², інспектора військовогосподарського постачання штабу інтенданта 3-го рангу С.Тасинкевича з дружиною²³, начальника хімслужби 134-ї мотобригади капітана Заварського²⁴.

А в 1938 р. їхню долю розділили помічник командира корпусу з технічної частини полковник В.Достойнов²⁵, корпусний інженер А.Копирін²⁶, начальник автомайстерень корпусу старший лейтенант К.Дорошенко²⁷, начальник бойового забезпечення 135-ї механізованої бригади К.Сулаков²⁸ з дружиною²⁹, командир окремого танкового батальйону, нагороджений трьома орденами Червоного Прапора, майор С.Шведов³⁰.

Відчутних втрат унаслідок репресій зазнали дивізії і полки кавалерійського корпусу, що дислокувалися в Житомирському, Бердичівському та Новоград-Волинському гарнізонах. Серед репресованих опинилися більше сотні військовослужбовців – командирів, начальників, політпрацівників, надстроевиків, червоноармій-

ців, зокрема командир 2-го кавалерійського корпусу М.Криворучко (кандидат у депутати Верховної Ради СРСР)³¹, командир 5-ї кавалерійської дивізії полковник М.Провоторов³², 14-ї кавалерійської дивізії комдив Л.Петровський³³, 3-ї кавалерійської дивізії комбриг М.Мішук³⁴, ряд командирів полків³⁵.

Потерпіли від репресій і кадри Коростенського гарнізону. Заарештовано й розстріляно командирів – 46-ї стрілецької дивізії комдива В.Головкіна³⁶, 137-го стрілецького полку майора Є.Семенова³⁷, 46-го артполку майора А.Житникова³⁸, 138-го стрілецького полку полковника В.Павленка³⁹, 65-го корпусного артполку М.Куликовського⁴⁰.

Як правило, слідство велося за одним сценарієм, подібними методами, здебільшого з грубими порушеннями законодавства. Показовою щодо цього може бути справа полковника К.Гришечкіна – начальника штабу 46-ї стрілецької дивізії. Його заарештовано 4 липня 1937 р. На першому допиті він спростовував звинувачення в тому, що займався контрреволюційною діяльністю. Проте вже на третій день слідства написав листа на ім'я наркома внутрішніх справ УРСР, у якому „широ” зізнався в контрреволюційних діях, а на допиті 8 липня підтвердив, що „справді є учасником антирадянської військово-троцькістської змови”. Про це йшлося і в обвинувальному акті від 31 серпня. Застосовуючи фізичні й моральні тортури, шантаж, погрози й залякування, слідчі домоглися свого. Але потім заарештований від цих зізнань відмовився, винним себе не визнав і на суді 10 вересня 1937 р., коли його справу розглядала на закритому судовому

Місце поховання жертв масових репресій 1937–1938 рр. на окраїні Староєврейського кладовища в Житомирі. У центрі – пам'ятний знак. Архітект П. Макушак. 1995 р.

засіданні виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР. Вирок був короткий – найвища міра покарання, і того ж дня засудженого розстріляли⁴¹.

Така сама доля спіткала й начальника окружної ветеринарної лабораторії в Бердичеві військветлікаря 2 рангу М.Шастопалова⁴², заарештованого 22 грудня 1937 р.

Загалом репресії завдали великого удару ветеринарній службі кавалерійських з'єднань і установ⁴³. До осені 1937 р. було заарештовано майже всіх ветеринарних лікарів кавалерійської дивізії і полків⁴⁴. Начальника ветеринарної служби Київського військового округу бригадветлікаря 2-го рангу Ф.Посередника розстріляно⁴⁵. Щоб надати справі масштабнішого вигляду, співробітники Житомирського обласного управління НКВС до звинувачених військовиків долучили працівників цивільної ветеринарної служби, заарештувавши ветеринарних лікарів і фельдшерів ряду колгоспів і радгоспів Бердичівського, Дзержинського, Любарського, Чуднівського, Янушпільського та деяких інших районів.

Не минули репресії й працівників добровільної оборонної організації – Тсоавіахіму. У липні 1937 р. особливий відділ 8-го стрілецького полку заарештував групу колишніх військовослужбовців, які після звільнення в запас працювали в тсоавіахімівських організаціях Житомира: начальника штабу ППО Тсоавіахіму О.Архангельського⁴⁶, голову округової ради Тсоавіахіму С.Линкова⁴⁷, начальника станції О.Тютюнника⁴⁸, начальника дегазаційного заводу М.Ратне⁴⁹, начальника дільниці МППО В.Тимощука⁵⁰. Усіх їх звинуватили в участі у „військово-фашистській змові”, „шкідницькій диверсійній діяльності”, „підготовці терористичних актів”, а декого ще й у належності до іноземних розвідок.

Однак і після цього репресії серед керівного складу обласної, міських і районних рад Тсоавіахіму не припинялись, вони навіть посилюлися, коли обласна молодіжна газета опублікувала статтю під заголовком „Обласна рада Тсоавіахіму не ліквідує наслідки шкідництва”. Відтак заарештовано голову обласної ради О.Письменчука⁵¹, міських рад: Жи-

Меморіальна дошка, що увічно пам'ятає репресованих житомир'ян, серед них і військово-службовців

томирської – І.Мельника⁵², Коростенської – О.Яковенка⁵³, Новоград-Волинської – Ф.Кошмака⁵⁴, кількох начальників військово-навчальних пунктів у Житомирі, Коростені, Словесному, Троянові. У переважній більшості їх було розстріляно.

Репресії впали й на керівників і спеціалістів військових будівельних підприємств та організацій. Їх звинувачували у зв'язках з „ворогами народу”, провідниками „антирадянської військово-фашистської організації”, що нібито діяли в дислокованих на території Житомирської області військах. Досить сказати, що в 1937–1938 рр. заарештовано й розстріляно понад сто керівників і спеціалістів системи військбуду.

Дійшли руки репресивних органів і до колишніх військовослужбовців, які, звільнившись з армійських рядів, працювали військовими керівниками у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. За короткий час було заарештовано військкерівників: Житомирського педагогічного інституту В.Афанасьєва (як „члена контрреволюційної націоналістичної фашистської організа-

ції”)⁵⁵, шляхо-будівельного технікуму М.Николаєва (як „члена контрреволюційної військової організації”)⁵⁶, сільськогосподарського інституту А.Пунка⁵⁷ і Сен-Ун Кеглю⁵⁸, Малинського лісотехнікуму Ф.Бурля⁵⁹ та О.Баришнікова⁶⁰.

Під арешт потрапив і директор Житомирського педагогічного інституту К.Табакмахер – колишній політкерівник, інструктор політвідділу 44-ї стрілецької дивізії. 13 травня 1937 р. „за контрреволюційну діяльність” його засуджено до 5 років виправно-трудова таборів. Покарання відбував у Воркуті. 4 січня 1947 р. рішенням МВС СРСР засланий до Кустанайської області на 3 роки. Але й це ще був не кінець. Постановою Особливої наради від 6 вересня 1950 р. цю людину знову засуджено, цього разу до 10 років виправно-трудова таборів⁶¹.

Про характер і масштаби масових репресій у військах можна судити з виступу 29 листопада 1938 р. К.Ворошилова на засіданні військової ради при наркомі оборони СРСР: „Коли торік було розкрито й судом революції знищено групу мерзенних зрадників нашої Вітчизни і РСЧА на чолі

з Тухачевським, нікому з нас і на думку не могло спасти, не спало, на жаль, що ця мерзота, ця гнилизна, ця зрада так широко й глибоко засіла в лавах нашої армії. Увесь 1937 і 1938 роки ми повинні були нещадно чистити свої ряди. Ви знаєте, що собою являла чистка рядів РСЧА. Чистка була проведена радикальна і всебічна, із самих верхів і кінчаючи низами. Тому і кількість вичищених дуже й дуже вражає. Досить сказати, що за весь час ми вичистили більш як чотири десятки тисяч чоловік”⁶².

Нарком оборони, як бачимо, не добирав слів, зводячи наклеп на військовослужбовців, приховував справжню причину масових репресій у військах, бо сам був одним з основних винуватців цієї трагедії.

Говорячи про масові репресії, спрямовані проти військовослужбовців, конче треба згадати про те, що вони чинилися на підставі рішень не тільки судових, а й позасудових органів. Безневинних людей здебільшого засуджували до найвищої міри покарання – розстрілу виїзні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР, обласні й спеціальні суди, а крім того, – своїми постановами т.зв. двійки і трійки.

У Житомирі засуджених розстрілювали в приміщеннях обласного УНКВС, трупи вночі таємно вивозили вантажівками й поспіхом ховали у визначених місцях на території міста.

У період піку масових репресій 1937 – 1938 рр. для цього використовували частину пустиря поряд зі Староєврейським кладовищем, а також територію неподалік обласного управління НКВС, де тепер міська онкологічна лікарня⁶³.

Проведена в 1937–1938 рр. – за визначенням наркома оборони К.Ворошилова – „радикальна й всебічна чистка” в Червоній армії була одним зі складників системних злочинних дій Й.Сталіна та його оточення задля зміцнення своєї влади й посилення комуністичного тоталітарного режиму. Наведені в статті факти здійснення цієї „чистки” серед військовослужбовців частин і з’єднань, дислокованих на Житомирщині, засвідчують, якої величезної шкоди було завдано репресіями командному складу Київського військового округу, як підривалася боєготовність військ, що мало свої катастрофічні наслідки з вибухом війни в 1941 р.

ПРИМІТКИ

- ¹ Краснознаменный Киевский: Очерки истории Киевского военного округа (1918–1988). – К., 1989. – С.84–86.
- ² Там само. – С.113.
- ³ Там само. – С.93, 94.
- ⁴ Там само. – С.98, 99.
- ⁵ Там само. – С.99.
- ⁶ Большевик. – 1937. – №7. – С.19.
- ⁷ Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 4 (291). – Апрель. – С.42–62.
- ⁸ Красная звезда. – 1937. – 14 июня. – С. 1.
- ⁹ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.П–85. – Оп.1. – Спр.817. – Арк. 37–40.
- ¹⁰ Там само. – Ф. Р–5013. – Оп.1. – Спр.5470-П. – Арк. 5, 27 (К.П.Трошій).
- ¹¹ Там само. – Арк. 27, 28.
- ¹² Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі – АУСБУЖ). – Спр. 4956-П. – Арк. 5 (М.П.Крайнев).
- ¹³ Там само. – Спр. 5510-П. – Арк. 7 (А.Б.Гордецький).
- ¹⁴ Там само. – Спр. 7960-П (В.Ф.Токарев).

- ¹⁵ Архів СБ Латвії. – Спр. 53027-П (Й.В.Домбровський).
- ¹⁶ АУСБУЖ. – Спр. 15102-П (О.П.Кучинський).
- ¹⁷ Там само. – Спр. 7440-П (В.П.Боцва).
- ¹⁸ Матеріали науково-редакційної групи (НРГ) при редколегії книги „Реабілітовані історією. Житомирська область”.
- ¹⁹ Архів служби безпеки України (далі – АСБУ). – Спр. 38463-Ф.П (А.М.Борисенко).
- ²⁰ Архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (ФСБ РФ) в Белгородській області. – Спр.38335-П (С.О.Попов).
- ²¹ Табачник Д. За стандартними звинуваченнями. – К., 1990. – С.49 (Ф.М.Соколенко).
- ²² АСБУ. – Спр. 46136-П (Г.С.Карев).
- ²³ Павлов М.П. Воспоминания военного прокурора. – К., 1992. – С.260 (С.Ф.Тасинкевич).
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ АУСБУ. – Спр. 5563-П. – Арк. 5 (В.Д.Достойнов).
- ²⁶ Там само. – Спр. 9707-П. – Арк. 3; Спр. 10765-П. – Арк. 25, 26 (А.І.Копирін).
- ²⁷ Там само. – Спр. 6907-П. – Арк.81, 106, 110–116.
- ²⁸ АУСБУЖ. – Спр. 9707-П (К.Д.Сулаков).
- ²⁹ ДАЖО. – Ф. Р–5013. – Оп.1. – Спр. 7422-П (М.Я.Сулакова-Ніколаєнко).
- ³⁰ Там само. – Спр. 3509-П (С.М.Шведов).
- ³¹ Там само. – Спр. 8112-П (т. 3). – Арк. 16; Спр. 3550-П. – Арк. 332 (М.М.Криворучко).
- ³² Там само. – Ф. П–76. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 17 (М.В.Провоторов).
- ³³ Тверський центр документації новітньої історії. – Спр. 18896с. – Арк. 6.
- ³⁴ АУСБУЖ. – Спр. 3550-П (М.І.Мішук).
- ³⁵ Список у НРГ при редколегії книги „Реабілітовані історією. Житомирська область”.
- ³⁶ АУСБУЖ. – Спр. 6403-П. – Арк. 261, 262 (В.Г.Головкін).
- ³⁷ Там само. – Спр. 5310-П. (Є.Я.Семенов).
- ³⁸ Там само. – Спр. 3547-П (А.Л.Житников).
- ³⁹ Там само. – Спр. 7147-П. – Арк. 121–123 (В.М.Павленко).
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 7147-П. – Арк. 124, 125.

- ⁴¹ Там само. – Спр. 6403-П. – Арк. 5, 21, 40 (К.Д.Гришечкін).
- ⁴² Там само. – Спр. 3548-П. – Арк. 1, 31 (М.П.Шастопалов).
- ⁴³ Там само. – Арк. 9. (О.К.Нуромський).
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 10381-П. – Арк. 309, 348, 349 (П.П.Житников).
- ⁴⁵ АСБУ. – Спр. 44866-Ф.П (Ф.І.Посередник).
- ⁴⁶ АУСБУЖ. – Спр. 8112-П. – Арк. 3 (О.Архангельський).
- ⁴⁷ Там само. – Т.2. – Арк. 32; Т.3. – Арк. 11. (С.М.Линков).
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 9499-П. – Арк. 9, 10 (О.О.Тютюнник).
- ⁴⁹ ДАЖО. – Ф.Р–5013. – Оп.1. – Спр.23330-П. – Арк. 3–5 (М.Ратне).
- ⁵⁰ АУСБУЖ. – Спр. 9498-П. – Арк. 5 (В.І.Тимошук).
- ⁵¹ Там само. – Спр. 3842-П. – Арк. 5 (О.С.Письменчук).
- ⁵² Там само. – Арк. 6 (І.М.Мельник).
- ⁵³ Там само (О.М.Яковенко).
- ⁵⁴ Там само. – Арк. 7 (Ф.А.Кошмак).
- ⁵⁵ ДАЖО. – Ф.Р–5013. – Оп. 1. – Спр. 4845-П. – Арк. 1 (В.О.Афанасьєв).
- ⁵⁶ Там само. – Спр. 7670-П. – Арк. 7 (М.П.Ніколаєв).
- ⁵⁷ Там само. – Спр. 5217-П. – Арк.5 (А.І.Пунко).
- ⁵⁸ Там само. – Спр. 22783-П. – Арк. 4 (Сен-Ун Кегля).
- ⁵⁹ АУСБУЖ. – Спр. 4807-П. – Арк. 5 (Ф.М.Бурлій).
- ⁶⁰ Там само. – Спр. 3382-П. – Арк. 5 (О.І.Барішников).
- ⁶¹ ДАЖО. – Ф.Р–5013. – Оп. 1. – Спр. 14847-П. – Арк. 6.
- ⁶² Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 4 (291). – Апрель. – С. 59.
- ⁶³ Члени видавничо-редакційної групи „реабілітовані історією” і місцевого „Меморіалу”, виявили місця цих поховань. Встановлено понад 13 тис. жертв політичних репресій, похованих у Житомирі, але цю роботу ще не доведено до кінця. Потрібно з’ясувати імена всіх репресованих, поставити пам’ятники на місцях поховань.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ У СРСР (1941–1953 рр.).

У всі часи військовий полон був пов'язаний з активним, а в окремі історичні періоди виключним використанням праці в'язнів. До цього переможців спонукала передусім безпосередня економічна доцільність, бо ж праця полоненого залишалася надзвичайно дешевою, а значить, вигідною за будь-яких умов. У правовій площині використання цієї праці було врегульовано лише на початку ХХ ст. міжнародними конвенціями з питань військового полону.

Особливо актуалізувалися проблеми використання робочої сили військовополонених у період Другої світової війни. Тоді в руках урядів воюючих країн опинилися величезні контингенти полонених, і їхньою працею широко послуговувалися, щоб забезпечити потреби фронту і тилу.

Радянський Союз на початок війни з Німеччиною, маючи величезний досвід експлуатації праці мільйонів „ворогів народу”, ув'язнених у таборах ГУЛАГУ, фактично не мав його в трудовому використанні військовополонених. У 1939 – 1941 рр. лише невелику частину військовополонених поляків використовували на будівництві транспортної інфраструктури й на підприємствах чорної металургії в Українській РСР¹. Проте і цю робочу силу ефективно застосу-

вати не змогли і влітку 1940 р. частину бранців перемістили на північ для будівництва Північно-Печорської залізниці, де їх утримували разом з радянськими в'язнями².

Керівництво СРСР, оминаючи увагою військовополонених і нехтуючи чинні міжнародні конвенції з цього питання³, керувалося радянською військовою доктриною, яка виходила з абсолютного пріоритету наступальної стратегії. Вважалося, що майбутню війну Червона армія вестиме „на чужій території і малою кров'ю”, а відтак проблема військовополонених для Й. Сталіна та інших керівників країни втрачала свою актуальність. Унаслідок цього недооцінювалась важливість трудового використання полонених, фактично не розробленою лишалася й відповідна нормативна база⁴.

Напад Німеччини різко змінив позицію радянського керівництва як у питаннях військового полону загалом, так і в деталях, дотичних використання трудового потенціалу полонених ворожих армій у власному тилу. Уже 1 липня 1941 р. Рада Народних Комісарів СРСР постановою № 1798-800 с затвердила „Положення про військовополонених”⁵, яким було врегульовано правовий статус військовополонених. Використанню їхньої праці в документі

присвячено окремий розділ – „Працевлаштування військовополонених”. У ньому зазначалося, що військовополонених рядового й унтер-офіцерського складу можна залучати до роботи в таборі і поза ним, у промисловості й сільському господарстві СРСР (конкретні інструкції щодо цього – „особливі правила” – повинно було розробити Управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих). Тим часом військовополонених-офіцерів передбачалося залучати до праці лише за їхньої особистої згоди. На військовополонених, які працювали, Положення поширювало дію постанов про охорону праці й робочий час, чинних стосовно громадян СРСР. В'язні мали бути забезпечені житлом, комунальними послугами, їм належало виплачувати заробітну плату (з вирахуванням сум на їхнє утримання в таборі). Положення забороняло використовувати робочі руки військовополонених у районах бойових дій, а також для задоволення особистих потреб адміністрації місць утримання та інших в'язнів (так зване „деньщичество”)⁶.

Як бачимо, документ визначав можливість використання праці лише окремих категорій бранців. Про обов'язковість трудового використання військовополонених у ньому не йшлося.

Ознайомлення з текстом „Положення про військовополонених” наводить на думку про разючі зміни, що сталися в баченні проблеми радянським керівництвом. Документ відповідав гуманним принципам Гаазької, а з деяких позицій – і Женевської конвенції, забезпечував

збереження життя й здоров'я в'язнів таборів, гарантував їхні основні права тощо. Проте Положення не регулювало цілої низки питань, зокрема пов'язаних з трудовим використанням полонених.

Виходячи з принципу максимального використання робочих рук бранців, їх планувалося використовувати на різних етапах перебування в полоні. Бранці повинні були працювати навіть у таборах-розподільниках фронтового тилу. Це обумовлювалося затвердженням Наркоматом внутрішніх справ СРСР 5 червня 1942 р. „Тимчасовим положенням про табори-розподільники НКВС СРСР для військовополонених”. Серед завдань такого табору документ називав і максимальне використання праці військовополонених на господарчих роботах та роботах із самообслуговування⁷. Наступний етап був пов'язаний з тилowymi виробничими таборами, куди відправляли контингент. Основним завданням цих, улаштовуваних НКВС, таборів якраз і було використання праці в'язнів.

На місцях не завжди додержували вимог „Положення про військовополонених”, зокрема й щодо трудового використання їх. У зв'язку з цим викликає цікавість розпорядження начальника Тилу Червоної армії генерала-майора Міловського від 20 жовтня 1942 р. Він, покликаючись на факти неправомірного використання військовополонених на різноманітних роботах у прифронтовій зоні, просив надалі цього не допускати, а бранців негайно передавати в приймальні пункти НКВС для відправлення в тил⁸.

Однією з умов ефективного використання трудових ресурсів військовополонених було врахування їхнього фізичного стану, адже бранці, відправлені до тилових виробничих таборів, мали різний стан здоров'я, деякі з них були так виснажені, що не могли не тільки працювати, а й просто пересуватися без сторонньої допомоги. Значну частину контингенту становили поранені й хворі військовополонені. Зважаючи на це, УПВІ НКВС СРСР 17 липня 1942 р. підготувало й надіслало на місця інструкцію про встановлення груп працездатності військовополонених у виробничих таборах⁹. Згідно з цим документом, установлювалися чотири групи військовополонених відповідно до їхньої працездатності. Бранців, зарахованих до першої групи, визнавали „практично здоровими” і їх можна було використовувати на тяжких роботах. Решту військовополонених – з різними розладами здоров'я – поділяли на три групи – від придатних до обмеженої фізичної праці до інвалідів¹⁰. Визначаючи такий умовний поділ бранців, інструкція встановлювала чотири групи робіт залежно від їхнього характеру: важкі фізичні роботи, фізичні роботи середньої тяжкості, легкі фізичні роботи й спеціальні роботи для інвалідів¹¹.

Поділяти військовополонених за групами працездатності мали створені з цією метою в таборах лікарсько-трудова комісія. Перевіряти стан здоров'я бранців належало чотири рази на рік. Встановлені інструкцією правила призначення військовополонених на роботи вимагали: а) військовополонених, залічених до першої групи, використовувати на тяж-

ких роботах, зобов'язавши їх виконувати виробничі норми повною мірою; б) військовополонених другої групи працездатності використовувати для виконання фізичних робіт середньої тяжкості, встановивши їм виробничі норми в обсязі 80 % від звичайних; в) бранців третьої групи використовувати в обслуговуванні табору та на легких роботах, установивши для них виробничі норми на рівні 60 % від звичайних; г) військовополонених четвертої групи використовувати лише на спеціальних роботах для інвалідів, а тих, хто не міг працювати взагалі, – від роботи звільняти. Проте інструкція передбачала й деякі винятки, зважаючи на гострий дефіцит робочих рук. Так, у разі потреби (коли бракувало повноцінної робочої сили) на виробництві дозволялося залучати військовополонених 2-ї і 3-ї груп працездатності для виконання важких робіт і робіт середньої тяжкості відповідно¹².

Ще одне важливе положення інструкції стосувалося створення виробничих бригад з військовополонених. Такі бригади мали комплектувати бранцями, зарахованими до однієї групи працездатності. Лікарів і середній медичний персонал з-поміж військовополонених інструкція дозволяла залучати до робіт за фахом у таборі незалежно від групи працездатності. Взагалі ставилася вимога максимально використовувати полонених на роботах відповідно до їхньої професійної підготовки¹³.

Отже, положення цього документа враховували основні принципи гуманного ставлення до в'язнів війни навіть попри те, що Радянський Союз, як і раніше, відмов-

лявся приєднатися до Женевської конвенції 1929 р. про військовополонених.

Керівництву НКВС реально організувати ефективне трудове використання бранців війни в перший її період не вдалося. Причинами цього ми схильні вважати нечисленність контингентів військовополонених, високий рівень захворюваності й смертності серед них, а головне небажання режиму вирішувати ці проблеми в умовах тривалого стратегічного наступу вермахту. Відтак не було створено нормативної бази, яка б деталізувала ухвалені раніше положення щодо використання праці бранців.

Якісні зрушення в організації праці військовополонених почали відчуватися лише в 1943 р. Після перемоги радянських військ під Сталінградом і переходу стратегічної ініціативи на фронті до Червоної армії потік військовополонених – німців і їхніх союзників – у тиллові виробничі табори значно зріс. У визволених районах розгорталися відбудовчі роботи, що потребували великої кількості робочих рук. Водночас і надалі бракувало директивних документів, які б докладно визначали специфіку трудового використання військовополонених на роботах у тилу. Як наслідок продуктивність праці бранців у трудових таборах залишалася вкрай низькою, а їхнє становище (через зумовлені обставинами війни обмеження в харчуванні, медичному й побутовому обслуговуванні, нерідкі зловживання табірної адміністрації) – жалюгідним.

Водночас почали різко зростати витрати на утримання спецконтингенту, який невпинно збільшувався. Як-

що в 1939 р. із союзного бюджету на утримання таборів виділялося 20 млн. крб., то в 1943 р. – майже 215 млн.¹⁴ Ясна річ, що в умовах війни, а значить – колосального напруження всіх сил і ресурсів держави, утримувати великі контингенти військовополонених, не маючи від них жодної віддачі, будь-якому уряду, а поготів урядові тоталітарної держави, було неприпустимо. За цих умов цілком логічним кроком стало б переведення всіх тилових виробничих таборів для військовополонених на самозабезпечення. Проте зробити це можна було лише в разі зміни ставлення адміністрації таборів до своїх бранців, поліпшення умов їхнього утримання, харчового й медичного забезпечення. 16 березня 1943 р. з'явилася директива наркома внутрішніх справ СРСР, підписана заступником Л. Берії комісаром держбезпеки 2 рангу С. Кругловим, – „Про поліпшення санітарно-побутових умов утримання військовополонених у таборах”. У вступній частині документа констатувалося: „Тяжкий фізичний стан більшої частини контингентів військовополонених, який уже достатньо виражений у момент полонення їх, погіршується далі в деяких таборах військовополонених порушенням директив НКВС СРСР про утримання військовополонених і незабезпеченням належних санітарно-побутових умов для військовополонених”¹⁵. Поряд із заходами, спрямованими на поліпшення фізичного стану бранців у таборах, директива вимагала: „Використання військовополонених на фізичній роботі допускати лише в суворій відповідності з їхнім фізичним станом [...], заборонивши використовувати військовопо-

лонених, придатних до легкої і середньої фізичної праці, на тяжких фізичних роботах [...] Забезпечити військовополоненим обов'язковий восьмигодинний безперервний відпочинок для сну. Усунувши для цього всі зайві далекі переходи їх до місця праці, а також за рахунок чіткішої організації видачі харчування, прискорення ранкового розводу й вечірньої перерви"¹⁶.

Щоб виправити ситуацію й поліпшити стан трудового використання військовополонених, 6 квітня 1943 р. наказом № 00675, підписаним тим-таки заступником наркома внутрішніх справ СРСР С.Кругловим, було оголошено директиву начальника управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих „Про порядок трудового використання військовополонених, інтернованих і спецконтингентів"¹⁷. Цей нормативний документ відрізнявся від усіх попередніх передусім своєю ґрунтовністю. Як видно з директиви, перед управліннями таборів НКВС ставилися три основні завдання: ізоляція військовополонених, збереження їх як робочої сили, організація трудового використання бранців. При цьому враховувалися всі особливості трудового використання в'язнів, починаючи від облаштування табору, режиму утримання, проведення карантину й медичного огляду контингенту, визначення груп працездатності й закінчуючи забезпеченням правильної організації праці, харчового та побутового постачання військовополонених, тривалості робочого дня тощо¹⁸.

Прибулих на господарські об'єкти бранців одразу ж розміщували в табо-

рах НКВС, їм категорично забороняли спілкуватися з цивільними громадянами та іншими контингентами в'язнів. Коли табори виявлялися не готовими прийняти своїх „мешканців”, їх повинні були добудувати самі військовополонені. Новоприбулі проходили обов'язковий 21-денний карантин, під час якого контингент пропускали через лікарсько-трудова комісії, що встановлювали групу працездатності кожного військовополоненого й визначали відповідний їй характер роботи і норму виробітку. Одночасно обліковували всіх бранців за спеціальностями. Такі, передбачені директивою, дії табірної адміністрації мали забезпечити ефективну організацію праці військовополонених.

Директива зобов'язувала табірне начальство забезпечити в'язням нормальні побутові умови, повне харчування відповідно до норми, 8-годинну тривалість робочого дня, 4 вихідні дні на місяць, безперервний нічний відпочинок не менше як 8 годин. Дозволялося під час виконання робіт призначати на десятників і бригадирів військовополонених, що мали потрібну спеціальність¹⁹.

Усі конкретні питання трудового використання військовополонених визначалися типовою угодою між табірним підрозділом і господарським органом. Форму її було затверджено тим самим наказом по НКВС СРСР, що й директиву начальника УПВІ НКВС СРСР²⁰. На основі такої типової угоди конкретні табори повинні були укладати договори з підприємствами, які використовували працю бранців. Договори набували чинності лише після затвердження їх в апараті УПВІ НКВС СРСР. Причому ре-

жим утримання, норми харчування, засоби заохочення й покарання, а також інші заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці, відновлення й збереження працездатності військовополонених, визначалися директивою як прерогатива УПВІ НКВС СРСР. Усі розрахунки за роботи, виконувані військовополоненими на підприємствах, мали здійснюватися лише з таборами НКВС. Будь-яка пряма оплата праці контингенту чи навіть додаткове харчове забезпечення поза віданням адміністрації табору заборонялися²¹. Таким чином директива від 6 квітня 1943 р. остаточно закріпила всі права на володіння і розпорядження військовополоненими, їхню працю і, зрештою, життям за органами УПВІ НКВС СРСР, а господарські органи, табори ГУЛАГу, будівництва НКВС виступали лише як „орендарі” дешевих робочих рук бранців.

До важливих питань, що потребували чіткого врегулювання належали конвоювання військовополонених до місць праці й забезпечення режиму утримання контингентів на роботах. Ці сторони організації трудового використання бранців поклалися на гарнізони конвойних військ НКВС і були визначені в „Інструкції про службу гарнізонів з охорони таборів, шпиталів, в'язниць, складів і спецоб'єктів конвойними військами НКВС СРСР”, підписаній спільно начальником конвойних військ НКВС СРСР генерал-майором Кривенком, начальником УПВІ НКВС СРСР генерал-майором Петровим і начальником Управління в'язниць НКВС СРСР, комісаром держбезпеки Нікольським. Доку-

мент уведено в дію наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 001358 від 7 серпня 1943 р.²² Інструкція визначала основними завданнями конвоювання військовополонених забезпечення ізоляції їх від населення й створення режиму, який би унеможлилював втечу бранців з місця роботи. Конвой виділяли з розрахунку два бійці на групу з 15 – 20 військовополонених. Режим утримання контингентів на роботах інструкція визначала як „суворий”. Передбачалося застосування зброї для запобігання втечам військовополонених з охоронюваних об'єктів²³.

Наприкінці 1944 р. в системі УПВІ НКВС СРСР створено режимні табори для військовополонених. У зв'язку з цим наказом наркома внутрішніх справ СРСР № 001130 від 9 вересня 1944 р., виданого за підписом заступника Л. Берії В.Чернишова, затверджено черговий нормативний документ – „Положення про режимні табори НКВС для військовополонених"²⁴. Згідно із задумом авторів Положення, ці табори мали прийняти передусім політичних супротивників режиму – активних членів нацистської партії, колишніх військовослужбовців підрозділів СС, охоронної поліції, співробітників розвідувальних та контрольно-розвідувальних органів нацистської Німеччини, осіб, винних у злочинах проти мирного населення на окупованих територіях, а також тих, хто свого часу тікав із таборів і спецшпиталів НКВС. Хоч основним завданням режимних таборів було забезпечити надійну ізоляцію утримуваного контингенту й створити умови, які б виключали будь-яку можливість

*Німецькі
військовополо-
нені на допиті.
Львів, 1944 р.*

утечі, керівництво НКВС не забувало й про доцільність трудового використання бранців. Це відображено в розділі „Трудове використання військовополонених” згаданого Положення. Визначені для в'язнів таких таборів умови й режим праці були значно гіршими за ті, що існували у звичайних стаціонарних трудових таборах військовополонених. Ось лише кілька штрихів. Робочий день військовополонених установлювався тривалістю 12 годин, причому передбачалися нічні роботи. Зона виконання робіт мала бути ретельно огороженою й охоронятися, самих бранців піддавали обшукам. Про оплату їхньої праці не йшлося, а от список обмежень і заборон, а також каральних заходів охоплював не один десяток позицій Положення²⁵. На наш погляд, саме у випадку з режимними таборами НКВС повною мірою застосовано досвід трудової експлуатації власних „ворогів народу”.

З часом сфера використання праці в'язнів таборів військовополонених дедалі розширювалася, у неї

включалися все нові й нові галузі, які були особливо важливими для успішного ведення війни. Часто виходило так, що наявні відомчі нормативні акти НКВС щодо регулювання праці бранців не забезпечували її ефективності. Саме тому виникла потреба в розробленні спільних нормативних документів НКВС і заінтересованих у використанні праці військовополонених наркоматів і відомств. Зокрема 23 лютого 1945 р. з'явився спільний наказ наркома вугільної промисловості СРСР В. Вахрушева й наркома внутрішніх справ СРСР (від НКВС його підписав заступник Л. Берії В. Чернишов) № 76 сс/ 00232) „Про поліпшення трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля”.

Появу цього наказу зумовили результати перевірки, яка виявила, що праця військовополонених на шахтах Наркомату вугільної промисловості СРСР використовується вкрай незадовільно, а вказівки Наркомвугілля, спрямовані на виправ-

*Колона
румунських
військово-
полонених.
Крим, 1944 р.*

лення становища, фактично не виконуються. Наказ зобов'язував начальників комбінатів, керуючих трестів, шахт і керівників інших підприємств наркомату, де використовувалася праця військовополонених, „узяти до неухильного виконання” Інструкцію щодо трудового використання військовополонених на підприємствах Наркомвугілля²⁶. Деяко пізніше (у жовтні 1945 р.) видано наказ „Про організацію табірних відділень для утримання військовополонених у системі Управління таборів лісової промисловості”, підготовлений НКВС спільно з Наркоматом лісової промисловості СРСР²⁷. Практика підготовки таких нормативних документів зберігалася й надалі.

З огляду на зростання обсягів роботи з військовополоненими в січні 1945 р. Управління в справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР реорганізовано в Головне управління (ГУПВІ НКВС СРСР). Відповідно відбулися істотні структурні зміни й на місцях. Так, у скла-

ді наркоматів внутрішніх справ Української і Білоруської РСР було створено управління (УПВІ НКВС УРСР, БРСР), а в складі управлінь НКВС країв і областей, на території яких містилися табори, відділи й відділення (ВВІ УНКВС). Статус, структура й завдання цих підрозділів системи ГУПВІ НКВС СРСР були визначені „Тимчасовим положенням про управління (відділ, відділення) НКВС союзних і автономних республік та УНКВС країв і областей у справах військовополонених та інтернованих”. Відповідний наказ підписав заступник наркома внутрішніх справ комісар держбезпеки 2 рангу С. Круглов 27 лютого 1945 р.²⁸ Для нас цікава передусім та частина цього документа, де йдеться про функції управлінь, відділів і відділень щодо забезпечення трудового використання військовополонених. До них належали: ведення переговорів з господарськими органами з питань трудового використання полонених та інтернованих, розгляд і затвердження місцевих

угод таборів військовополонених та окремих робочих батальйонів з підприємствами й організаціями, перевірка дотримання їхніх умов сторонами, контроль правильності організації виробничих бригад, організація технічного навчання військовополонених та інструктажу з техніки безпеки, контроль за забезпеченням робочого контингенту спецодягом та інструментом, подання до ГУПВІ НКВС СРСР звітності щодо трудового використання військовополонених²⁹. Перелік функцій цих структурних підрозділів свідчить, що жодної самостійної ролі в структурі ГУПВІ НКВС вони не відігравали, лишаючись простими виконавчими ланками системи. Така найважливіша функція, як виділення робочої сили військовополонених для різноманітних потреб цілком залишалася прерогативою Державного комітету оборони, РНК СРСР і ГУПВІ НКВС СРСР, а на долю низових ланок припадало тільки право самостійного використання бранців на роботах усередині республіки (області, краю) і лише з тієї кількості контингенту, яка залишалася після розподілу її центром.

З розширенням обсягів відбудовчих робіт і збільшенням контингентів працюючих військовополонених органам ГУПВІ НКВС СРСР доводилося вирішувати чимало, на перший погляд, неістотних поточних завдань. Одним з них було забезпечення ефективного використання робочих рук бранців у зимовий період. В умовах суворих зим 1943/1944 і 1944/1945 рр. продуктивність праці військовополонених помітно знижувалася. Це спричинювали не

лише кліматичні чинники, а й брак теплового одягу, холод у неопалюваних табірних бараках, що неминуче призводило до обморожень, підвищеної захворюваності і, як наслідок, смертності серед „спецконтингенту”. Зважаючи на це, УПВІ – ГУПВІ НКВС неодноразово намагалося внаормувати трудове використання військовополонених узимку. Вчергове це було зроблено 27 січня 1945 р. наказом наркома внутрішніх справ „Про порядок трудового використання військовополонених зимової пори”. Його надіслали начальникам управлінь таборів НКВС для військовополонених, наркомам внутрішніх справ союзних і автономних республік, начальникам УНКВС країв і областей під № 10. Документ вимагав забезпечити максимальний вихід на роботи військовополонених, що мають теплий одяг. Тих в'язнів, які не були ним забезпечені, на надвірні роботи виводити заборонялося, пропонувалося використовувати їх лише в закритих приміщеннях. Тривалість робочого дня змін не зазнала, як і раніше він становив 8 годин, але адміністрації таборів були зобов'язані вживати всіх заходів, щоб не допускати випадків обморожень³⁰.

Ще однією важливою стороною трудового використання військовополонених на завершальному етапі Другої світової війни була воєнізація їхніх контингентів. 16 квітня 1944 р. з'явився наказ НКВС № 00311 „Про формування відділень, взводів, рот і батальйонів із числа військовополонених, утримуваних у таборах НКВС”, підписаний заступником наркома С. Кругловим. Тут читаємо:

Німецькі військовополонені на скирдуванні сіна в одному з сіл України. 1943–1944 рр. Світлина з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного

„З метою підвищити якість праці на виробництві й зміцнити дисципліну військовополонених у таборах, наявну внутрішню організацію в таборах у вигляді робочих бригад, старших бараків і т. д. реорганізувати й організувати військовополонених у такі підрозділи: відділення, взвод, рота, батальйон, пристосувавши цю організацію до інтересів виробництва”. Гадаємо, в такий спосіб режим хотів долучити до досвіду ГУЛАГу в справі трудового визиску контингентів ще й досвід армії. Саме військова дисципліна, до якої були при звичаєні колишні солдати й офіцери (особливо німецькі військовополонені), мала стати додатковим чинником підвищення ефективності трудового використання бранців. У цьому контексті слушно виглядає думка А.Чайковського, висловлена з приводу згаданого наказу, що „при організації трудового використання контингенту враховувались і психологічні особливості військовополонених: звичка до строю, статутних команд, уніформи ...”³¹

З розгромом Німеччини й закінченням війни в Європі змінювалися стратегічні завдання держави, отже неминуче мали змінитися політичні й правові акценти використання трудового потенціалу військовополонених, передусім німецької національності. Відтепер завдання відбудови зруйнованого війною господарства країни ставали першочерговими. А проблеми лишалися колишні – гострий брак робочих рук, потрібних для здійснення грандіозних програм відродження економіки, й низька продуктивність праці військовополонених.

Уже 4 червня 1945 р. Державний комітет оборони на своєму засіданні ухвалив постанову № 8921 сс, якою зобов'язав органи НКВС переглянути наявні нормативні документи з метою підвищити ефективність трудового використання військовополонених. Місяць по тому, 2 липня, Л. Берія затвердив директиву № 107 „Про трудове використання військовополонених у таборах НКВС”, а трохи пізніше – інший документ,

директиву № 147 „Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених”. Ці директиви складені в суворому тоні, вимагали від органів ГУПВІ – ВПВІ НКВС і господарських інстанцій „забезпечити використання на роботах усіх без винятку придатних до праці військовополонених”, примусити їх виконувати державні норми виробітку, застосовуючи для цього як заходи адміністративного впливу, так і заохочення. Кожному табору і табірному відділенню ставилося за обов'язок виконання фінансових планів, а також „максимально можливе покриття витрат на утримання військовополонених”. Категорично заборонялося безоплатне виконання будь-яких робіт за рахунок контингенту, а органи НКВС повинні були розглядати залучення військовополонених до праці як найважливіше завдання³². Як видно з документів, керівництво НКВС жадало від підлеглих інстанцій забезпечити виняткову експлуатацію військовополонених, причому на основі максимальної самокупності їхнього утримання.

Така відверто силова позиція в справі трудового використання в'язнів війни була надзвичайно вигідною для радянського керівництва з фінансово-економічного погляду, проте вона відверто суперечила міжнародно-правовим актам з питань військового полону. Тож не дарма вже 13 вересня 1945 р. побачила світ директива № 155 „Про зміну директиви НКВС СРСР № 147 –1945 р. «Про максимальне залучення до трудового використання військовополонених»”. Цей документ забороняв використовувати на роботах

хворих та ослаблених бранців. Для працездатних військовополонених другої групи (групи „В”) було встановлено тривалість робочого дня на легких фізичних роботах не більшою за 6 годин. Норму виробітку при цьому зменшено на 50 %, але норми харчування лишалися попередні³³.

Капітуляція Японії і закінчення Другої світової війни разом з миром дали СРСР нові сотні тисяч військовополонених. Оскільки за роки війни було нагромаджено значний досвід трудового використання бранців, зокрема й негативний, це стало основою для чергового перегляду нормативної бази з цього питання. 29 вересня 1945 р. наказом наркома внутрішніх справ № 0249 за підписом заступника Л.Берії генерал-полковника В.Чернишова введено в дію „Положення про трудове використання військовополонених”³⁴. Цей документ виявився найґрунтовнішим з усіх, що регулювали трудове використання бранців, починаючи з 1941 р. Вражає навіть його структура. Положення складається з трьох розділів, кожен з яких становить окремий інструктивний документ. Це – Інструкція з трудового використання військовополонених, Інструкція про роботу виробничо-планових відділів таборів НКВС для військовополонених, Інструкція про взаємини між табором і госпорганом на контрагентських договірних роботах. Особливий інтерес у контексті проблем нашого дослідження становлять перший і третій розділи Положення. Уже із загальних формулювань Інструкції з трудового використання військовополонених випливає висновок, що влада намага-

лася нормативно закріпити за бранцями обов'язок працювати („Праця для всіх військовополонених рядового та молодшого начскладу обов'язкова”). Будь-яка відмова від роботи або ж недбале ставлення до праці розглядалися як порушення військової дисципліни. У цій частині розділу важливими були вказівки про те, що „військовополонений мусить своєю працею покривати вартість свого утримання”, а „адміністрація табору зобов'язана добиватися максимально продуктивного трудового використання контингенту й забезпечити відшкодування державі витрат на утримання табору”³⁵. Самоочевидно, що для керівництва НКВС основними принципами трудового використання бранців були обов'язковість, загальність і самокупність їхньої праці. „Положення про трудове використання військовополонених” від 29 вересня 1945 р. стало першим нормативним документом, що юридично встановив обов'язок працювати для військовополонених у СРСР.

Перший розділ документа визначав порядок розподілу бранців на роботах, а також режим їхнього робочого часу. Більшість положень не зазнали істотних змін порівняно з раніше ухваленими в цій сфері нормативними документами НКВС. Так, зберігалися пункти про обов'язковий 21-денний карантин, розподіл усіх бранців на три категорії працездатності, 8-годинний робочий час і час відпочинку військовополонених. Нововведенням було лише те, що для військовополонених третьої категорії працездатності тривалість робочого часу не повинна була перевищувати 4 – 6 годин³⁶. Включення

цих і подібних гуманних норм, судячи з усього, було результатом ухвалення перед кількома тижнями згаданих директив № 155 і 147, спрямованих на усунення негативних наслідків використання на роботах хворих і ослаблених бранців.

Третій розділ Положення встановлював обов'язки господарських органів і таборів у процесі використання праці військовополонених. Зокрема адміністрації підприємств повинні були: транспортувати контингент на роботи (якщо відстань від табору до місця робіт перевищувала 5 км), забезпечити військовополонених „необхідним фронтом і місцем робіт”, створити „нормальні” умови для виконання їх, а також забезпечити бранців, що працювали, питною водою, місцем для обігріву (зимової пори) й потрібним спецодягом та інструментом. Крім того, військовополонені, що працювали на шкідливих роботах, мали забезпечуватися за рахунок господарського органу додатковим харчуванням. У цьому розділі нормувалися також питання техніки безпеки на виробництві. Тут обов'язки табірної підрозділу полягали в забороні праці в'язнів на об'єктах, де не було забезпечено додержання елементарних вимог техніки безпеки; наданні можливості в неробочий час інструкування військовополонених з техніки безпеки; реагуванні на порушення правил техніки безпеки й випадки виробничого травматизму. Адміністрація таборів наділялася правом знімати трудові контингенти військовополонених з тих об'єктів, де систематично порушувались вимоги техніки безпеки. На господар-

ський орган документ покладав завдання провадити інструктаж, забезпечення доконечних заходів для недопущення травматизму, здійснення постійного нагляду за виконанням правил техніки безпеки на виробництві тощо³⁷.

„Положення про трудове використання військовополонених” визначало також заходи для заохочення бранців, що добре працювали, і покарання тих із них, хто не виконував виробничих норм. Грошове утримання військовополоненим виплачували лише в разі виконання й перевиконання планових завдань. Як заохочувальні заходи документ передбачав: „а) розміщення в кращих бараках; б) першочергову видачу постільної білизни; в) першочергову видачу одягу та взуття; г) першочерговий продаж речей особистого вжитку, продуктів, тютюну тощо”. Як заходи покарання Положення встановлювало: залишення на понаднормові роботи (до 2 годин), оголошення усної догани, арешт з утриманням на гауптвахті (до 20 діб), „суворий арешт” (до 10 діб карцеру), переведення в штрафне відділення з особливо тяжким режимом роботи (до 3 місяців), позбавлення права листування до 2 місяців, позбавлення права користуватися заробленими грошми (до 2 місяців), військовий трибунал для тих, хто систематично ухиляється від праці й не виконує норм³⁸. Отже, запроваджуючи систему заохочень і кар, режим цілковито узалежнював нормальне існування військовополонених у таборі від ефективності їхньої праці.

„Положення про трудове використання військовополонених” на на-

ступні роки стало основним відомчим нормативним актом, що регулював сферу трудового використання військовополонених та інтернованих осіб з-поміж громадян німецької національності. Хоч НКВС (МВС) СРСР згодом затверджував і інші нормативні документи щодо трудового використання бранців, проте переважну більшість з них ухвалювано на розвиток цього Положення.

Серед цих документів викликає цікавість директива наркома внутрішніх справ СРСР № 41 „Про залучення до праці військовополонених офіцерів німецької національності званні від молодшого лейтенанта до капітана включно”, яку підписав С.Круглов 19 лютого 1946 р.³⁹ Підставою для появи її був наказ Л. Берії № 0268 від 2 листопада 1945 р. (коли той ще був наркомом внутрішніх справ) „Про позбавлення права носити знаки розрізнення військовополонених німецької армії”. Всупереч положенням Женевської конвенції, цей наказ реалізовував концепцію урівноправнення всіх військовополонених незалежно від їхніх військових звань. Для цього, як виглядає, були свої причини.

Після закінчення військових дій приплив військовополонених припинився. Разом з тим дедалі більші обсяги відбудовчих робіт потребували великих трудових контингентів. За цих умов дозволити військовополоненим-офіцерам не працювати (як це передбачалося „Положенням про військовополонених” від 1 липня 1941 р.) було для влади недоцільною розкішшю. Директива передбачала залучення війсь-

ковополонених-офіцерів до праці на рівних умовах з рядовими бранцями. При цьому пропонувалося використовувати контингент по змозі на роботах за фахом і окремими бригадами. За німецькими військовополоненими-офіцерами, що працювали, зберігався встановлений наказом по НКВС СРСР № 00540 – 1945 р. офіцерський пайок⁴⁰. Ми схильні розглядати появу цієї директиви як логічне й закономірне явище. Адже з ухваленням її система примусового трудового використання німецьких військовополонених набирала завершеного, цілісного вигляду.

Слід згадати ще декілька директивних документів МВС СРСР, прийнятих на розвиток уже наявних. Це – директива № 222 від 6 вересня 1946 р. „Про суворе додержання тривалості робочого дня військовополонених, режимних умов і розпорядку дня”⁴¹, розпорядження Міністра внутрішніх справ СРСР № 262 від 11 жовтня 1946 р. „Про грошову винагороду військовополонених за виконання і перевиконання державних норм виробітку”⁴², розпорядження начальника ГУПВІ МВС СРСР № 8/60 „Про порядок оплати праці військовополонених”⁴³ та низка інших нормативних документів.

Задля раціональної організації трудового використання військовополонених та інтернованих на місцях керівництво ГУПВІ МВС СРСР на початку 1946 р. впорядкувало, надрукувало обмеженим накладом і розіслало всім підлеглим інстанціям спеціальний кодифікований збірник нормативних документів з питань трудового використання таких контингентів. У черговій вказівці щодо цього

(від 6 лютого 1946 р.) начальник ГУПВІ МВС М.Кривенко зазначав: „Метою видання збірника є систематизація матеріалів щодо трудового використання та кодифікація їх для кращого орієнтування табірних працівників і передусім виробничого апарату”⁴⁴. Офіційна назва цієї добірки нормативних документів – „Збірник наказів і директив НКВС СРСР щодо трудового використання військовополонених у таборах НКВС”.

Як і в період війни, у 1946 – 1947 рр. далі з’являлися нормативні акти, підготовані спільно ГУПВІ МВС СРСР та міністерствами й відомствами, на підприємствах яких використовували військовополонених. Поява таких документів, на наш погляд, свідчила про те, що у сфері використання бранців далеко не все гаразд. Прикметною, наприклад, є Інструкція щодо трудового використання військовополонених на підприємствах Міністерства вугільної промисловості західних районів СРСР, яку затвердили начальник ГУПВІ МВС СРСР Кривенко й заступник Міністра вугільної промисловості західних районів СРСР Поченков 10 лютого 1947 р.⁴⁵ Положення її безпосередньо стосувалися регулювання праці військовополонених на шахтах України. Уже в загальних формулюваннях інструкція вимагала забезпечити „[...] вивід на роботу не менш як 70 % облікового складу військовополонених [...]”. На начальника таборів і їхніх відділень покладалася відповідальність за виконання військовополоненими норм виробітку, а керівники підприємств мали відповідати за забезпечення таких працівників „[...] якісним інстру-

ментом, одягом і спецвзуттям [...], а також за технічне керівництво й організацію праці на виробництві". Для тих військовополонених, які, працюючи на підземних роботах, перевиконували норми, інструкція вимагала покращити житлові й побутові умови – розміщувати їх в умебльованих кімнатах, видавати постільну білизну, тощо⁴⁶.

Згідно з інструкцією, організація праці трудового контингенту ґрунтувалася на суворій дисципліні, технічний нагляд на дільницях робіт, які обслуговували бранці, покладався на майстрів, начальників і механіків дільниць зі складу самих військовополонених. Вимагалось в'язнів 1-ї і 2-ї категорій працездатності використовувати виключно на підземних роботах. На шахтах навіть запроваджувалася посада начальника зміни шахти з-поміж військовополонених. Документ суворо регламентував і вивід на роботу та порядок організації бригад і підрозділів з військовополонених⁴⁷. Не забули автори інструкції вчергове врегулювати порядок заохочення і покарання „спецконтингенту”. Як і раніше, ці заходи, цілком узалежнювались від виконання військовополоненими виробничих норм. Список заохочень пропонувано вузький – це тільки додаткове харчування і можливість купувати товари широкого вжитку в табірній торговельній мережі. Незрівнянно ширший був список покарань, застосовуваних до „військовополонених, які погано працюють, не виконують на виробництві розпоряджень технічного нагляду шахти, не виконують норм виробітку”. Для них інструкція передбачала: оголошення догани, понад-

нормові роботи (до 1 години), призначення на тяжчі роботи, переведення в гірші гуртожитки, видачу в останню чергу речового забезпечення, арешт з утриманням на гауптвахті в неробочий час (до 15 днів), переведення керівників з-поміж військовополонених на рядові посади. За „симулювання” й „саботаж у роботі” винних віддавали до „Ревтрибуналу”⁴⁸.

Як показала практика використання трудових контингентів військовополонених та інтернованих осіб, реальність дуже часто була далекою від задекларованих у директивних документах норм. Ми навмисне уникаємо тут відповідей на питання: а як було насправді? Чи зміг режим практично реалізувати ті положення нормативних документів у галузі трудового використання військовополонених, про які йшлося вище? Наскільки була ефективною праця „трудоного контингенту”? Саме таким терміном, починаючи з 1945 р., воліли називати військовополонених „компетентні” в цих справах органи. Ці питання потребують окремого ретельного неупередженого дослідження.

Підбиваючи підсумки, треба відзначити два етапи формування й розвитку радянської нормативної бази використання праці військовополонених у 1941 – 1953 рр.

Перший з них тривав з липня 1941 р. по вересень 1945 р. і характеризувався становленням системи трудового використання бранців. У цей час їхня праця хоч і розглядалася як важливий складник режиму військового полону (поряд з ізоляцією і збереженням як робочої сили), проте не вважалася абсолютним обов'язком.

Як наслідок у нормативних актах НКВС, що регулювали сферу військового полону, питання трудового використання військовополонених не деталізувалися, а за цілими контингентами військовополонених (наприклад, офіцерством) було визнано право працювати лише за бажанням. Тогочасні нормативні документи остаточно закріпили право володіти контингентами бранців тільки за органами УПВІ НКВС СРСР, а решта „господарських інстанцій”, використовуючи робочі руки військовополонених, виступали лише як „орендарі” цієї робочої сили.

Протягом 1941 – 1943 рр. спостерігається певна недооцінка важливості та значення трудового використання військовополонених. На наш погляд, було дві причини цього. Насамперед – це мізерна кількість бранців у небагатьох тодішніх таборах, що не давало підстав сподіватися на здійснення коштом трудового визиску їх більш-менш значних військово-економічних програм. По-друге (і це, як нам видається, було головним), в умовах стратегічного наступу вермахту влада робила в розвитку оборонної промисловості ставку на власні, досить значні, трудові ресурси. Певне значення мало також намагання керівництва СРСР створити видимість додержання положень Женевської конвенції з питань військового полону, а, як відомо, цей документ забороняв використовувати працю бранців для виконання військово-економічних програм, оборонних і пов'язаних з підвищеною небезпекою робіт.

Директивні документи періоду війни визначали також основні прин-

ципи використання праці військовополонених – її примусовий і загальний характер, а також максимально можливу самоокупність контингенту. До цього слід додати ще й воєнізацію таборів військовополонених (наказ НКВС № 00311 – 1945 р.). З аналізу дотичних нашої теми директивних документів випливає, що з 1941 по 1945 р. відбувалося становлення цілої системи примусового трудового використання військовополонених та інтернованих. Чільне місце в ній посідали тиллові виробничі й режимні табори НКВС СРСР для військовополонених. Попри те, що використання робочих рук бранців зовні забезпечувалося такими атрибутами, як заробітна плата, побутове, харчове й медичне обслуговування, нормований режим роботи та відпочинку тощо, все ж таки, будучи примусовим, воно набувало характеру експлуатації. Але як могло бути інакше, коли в саму основу системи УПВІ НКВС було покладено не загальноновизнані світовими демократіями принципи Женевської конвенції, а досвід і методи ГУЛАГу. Тож, зважаючи на це, для характеристики трудового використання військовополонених та інтернованих доцільніше застосовувати термін „експлуатація”.

Другий етап у розвитку нормативного регулювання питань експлуатації праці військовополонених датуємо вереснем 1945 – травнем 1950 р. Він охоплює період від закінчення Другої світової війни до завершення масової репатріації військовополонених з території СРСР на батьківщину. Найактивніша нормотворча робота органів НКВС у питанні використання робочої сили

військовополонених припадає саме на 1945 – 1947 рр. Тоді з'являються накази, положення, директиви, що закріплюють засадничо нове ставлення режиму до праці бранців. Головною причиною таких змін, на наш погляд, став перехід до мирного будівництва й пріоритет відновлення зруйнованої війною економіки країни. Це, певна річ, потребувало значних контингентів якомога дешевшої робочої сили, а військовополонені та інтерновані були саме такими. Визначальним серед тогочасних нормативних документів є „Положення про трудове використання військовополонених” від 29 вересня 1945 р. Воно остаточно закріпило обов'язковий характер праці в'язнів війни й стало основним документом, який регулював ці питання далі. Аналіз цього Положення та інших нормативних актів, ухвалених приблизно в той самий час (наприклад, директив Л.Берії № 107 і 147 – 1945, а також директиви С.Круглова № 41 – 1946), дає підстави стверджувати, що в другій половині 1945 – на початку 1946 р. завершилося формування системи примусової праці військовополонених та інтернованих. Надалі ця система зазнавала окремих структурних і режимних змін, певним чином удосконалювалася, проте її суть залишалася незмінною – це обов'язкове, виключне й примусове у своїй основі використання трудових ресурсів контингентів військовополонених.

На закінчення слід відзначити ще один момент, на якому, зокрема, наголошує у своїй книжці проф. А.Чайковський: „Залучення військовополонених та інтернованих до праці

загалом не суперечило нормам міжнародного права. Виняток становило лише використання їх на роботах з шкідливими для здоров'я умовами праці, а також на військових об'єктах [...]”⁴⁹

Створена відповідними органами в СРСР у роки війни й повоєнний період система трудової експлуатації військовополонених та інтернованих була лише частиною (однією з широкомасштабних програм) максимального використання примусової праці різних категорій так званого охоронюваного контингенту.

ПРИМІТКИ

- ¹ Докладно див.: Потильчак О. Польські громадяни в радянських таборах для військовополонених (1939 – 1941 рр.) // Україна і Польща в ХХ столітті: Проблеми і перспективи взаємовідносин: Збірник наукових праць. – К., 2002. – С. 167; Чайковский А.С. Плен: За чужие и свои грехи: (Военнопленные и интернированные в Украине 1939 – 1953 гг.). – К., 2002. – С. 337 – 339.
- ² Чайковский А.С. Зазнач. праця. – С. 339.
- ³ Відомо, що Радянський Союз категорично відмовився приєднатися до Гаазької (1907 р.) і Женевської (1929 р.) конвенцій про військовополонених.
- ⁴ Ухвалене Економічною радою при РНК СРСР 20 вересня 1939 р. „Положення про військовополонених” юридичної сили не мало, бо не було затверджене ні урядом, ні Президією Верховної Ради СРСР. Зрозуміло, що всі прийняті з покликанням на це Положення рішення й підготовані на основі його документи були нелегітимними. Це зокрема стосується „Правил внутрішнього розпоряд-

ку табору НКВС для утримання військовополонених”, затверджених наприкінці вересня 1939 р., де йшлося про можливість залучати бранців до різноманітних табірних робіт. Що ж до використання праці військовополонених поза табірною зоною, то воно не передбачалося.

- ⁵ Положение о военнопленных (утверждено постановлением Совета Народных Комиссаров СССР № 1798-800с от 1.07.1941 г.) // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 10. – С. 50 – 53.
- ⁶ Там само. – С. 52.
- ⁷ Временное положение о лагерях-распределителях НКВД СССР для военнопленных // Русский архив. – Москва, 1996. – Т. 24 (13). – С. 55.
- ⁸ Распоряжение начальника тыла Красной армии № 24 / 1039125 начальникам тыла фронтов и отдельных армий о порядке прохождения военнопленными армейских тыловых районов // Там само. – С. 72, 73.
- ⁹ Инструкция Управления по делам военнопленных и интернированных № 28/7309 об установлении групп трудоспособности военнопленных в производственных лагерях // Там само. – С. 66 – 68.
- ¹⁰ Там само. – С. 66.
- ¹¹ Там само. – С. 67.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само. – С. 68.
- ¹⁴ Чайковский А.С. Зазнач. праця. – С. 340.
- ¹⁵ Директива Народного комиссара внутренних дел СССР № 120 Народным комиссарам внутренних дел республик, начальникам УНКВД краев и областей, начальникам лагерей военнопленных об улучшении сани-

тарно-бытовых условий содержания военнопленных в лагерях // Русский архив. – Т. 24 (13). – С. 81.

- ¹⁶ Там само. – С. 83.
- ¹⁷ Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 00675 начальникам управлений лагерей НКВД для военнопленных, начальникам лагерных отделений лагерей для военнопленных, начальникам спецлагерей НКВД с объявлением директивы о порядке трудового использования военнопленных, интернированных и спецконтингентов; типового договора управления НКВД СССР по делам военнопленных и интернированных и табеля срочных донесений // Там само. – С. 84 – 91.
- ¹⁸ Директива начальника Управления НКВД СССР по делам военнопленных и интернированных о порядке трудового использования военнопленных, интернированных и спецконтингентов // Там само. – С. 84, 86.
- ¹⁹ Там само. – С. 84, 85.
- ²⁰ Там само. – С. 87 – 91.
- ²¹ Там само. – С. 85, 86.
- ²² Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 0313 с объявлением «Инструкции о службе гарнизонов конвойных войск НКВД» // Там само. – С. 104 – 113.
- ²³ Там само. – С. 108, 111, 112.
- ²⁴ Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 001130 «О содержании особых категорий военнопленных в лагерях НКВД № 99 и № 171» // Там само. – С. 143.
- ²⁵ Положение о режимных лагерях НКВД для военнопленных // Там само. – С. 145 – 147.
- ²⁶ Приказ Народного комиссара угольной промышленности СССР и Народного комиссара внутренних дел СССР № 76 сс/00232 «По

НА СЛУЖБИ УКРАЇНИ

У цей же період командувач 14-ї Повітряної армії (ПА) ВПС генерал-майор В. Антонєць запропонував об'єднати ВПС і ППО. Це не була нова ідея. Беручи участь у розробленні законів „Про Збройні Сили України” і „Про оборону України”, я обстоював перехід до трьох видів Збройних Сил.

Безперечно, формуванню на базі ВПС і ППО єдиного виду Збройних Сил мало передувати глибоке наукове опрацювання пов'язаних з цим проблем. Я і командувач ВПС генерал-лейтенант В. Васильєв пропонували створити єдине командування, зберігши на першому етапі командування ВПС і ППО. Наші пропозиції схвалив начальник Головного штабу й подав на затвердження Міністрові оборони К. Морозову. Але їх не було схвалено, натомість почалося спільне опрацювання питань об'єднання корпусів ППО з ПА ВПС.

Військова рада ППО висловила стурбованість таким спільним об'єднанням і надіслала свої пропозиції Верховній Раді, секретареві Ради національної безпеки й Президентові України. Пропонувалося зокрема:

1. Внести зміни до ст. 4 Закону України „Про Збройні Сили України”, ст. 27 Закону України „Про державний кордон України”, Указу

Закінчення. Початок див.: ВІА. – 2003. – Ч. 1 (6).

Президента від 28 січня 1993 р. і назвати новий вид Збройних Сил – Війська повітряної оборони (ВПС і ППО).

2. Щоб виключити суб'єктивізм і відомчий підхід при формуванні нового виду Збройних Сил України, створити державну комісію, до якої включити членів Комісії Верховної Ради з питань оборони й державної безпеки, представників Головного штабу (Оперативного управління, управління зв'язку й автоматизації, радіоелектронної боротьби, розвідки), озброєння, Фінансового управління, Тилу, Центрального науково-дослідного інституту, Центру оперативно-стратегічного дослідження, СБУ, Соціально-психологічної служби й в однаковій кількості від ВПС і ППО. Очолити комісію має один із заступників Міністра оборони.

На комісію покладалося:
– виробити й науково обґрунтувати концепцію будівництва нового виду Збройних Сил України;

– опрацювати організаційно-штатну структуру й основи оперативного застосування ВПО;

– провести економічні розрахунки й обґрунтувати за критерієм „ефективність – вартість” здійснювані заходи, особливо матеріального й технічного забезпечення;

– розробити й обґрунтувати основи управління ВПО;

улучшению трудового использования военнопленных на предприятиях Наркомугля» // Там само. – С. 153, 154.

27 Чайковский А.С. Знач. праж. – С. 344.

28 Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 00124 с объявлением «Временного положения об управлении (отделе, отделении) НКВД республик и УНКВД краев и областей по делам военнопленных и интернированных» // Русский архив. – Т. 24 (13). – С. 154.

29 Там само. – С. 155.

30 Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 10 начальникам управлений лагерей НКВД для военнопленных, Народным комиссарам союзных и автономных республик, начальникам УНКВД краев и областей «О порядке трудового использования военнопленных в зимнее время» // Там само. – С. 152, 153.

31 Чайковский А.С. Знач. праж. – С. 348.

32 Там само. – С. 342, 343.

33 Там само. – С. 369.

34 Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР № 0249 о введении в действие «Положения о трудовом использовании военнопленных» // Русский архив. – Т. 24 (13). – С. 250.

35 Там само. – С. 250, 251.

36 Там само. – 251, 252.

37 Там само. – С. 252, 253.

38 Чайковский А.С. Знач. праж. – С. 344.

39 Директива Народного комиссара внутренних дел СССР № 41 Народным комиссарам внутренних дел республик, начальникам УНКВД краев и областей о привлечении к труду военнопленных офицеров немецкой национальности германской армии в воин-

ском звании от младшего лейтенанта до капитана включительно // Русский архив. – Т. 24 (13). – С. 294, 295.

40 Там само.

41 Директива Министра внутренних дел СССР № 222 Министрам внутренних дел республик, начальникам управлений МВД краев и областей, начальнику ГУШОСДОРа МВД СССР, командиру особого дорожно-строительного корпуса МВД СССР о строгом соблюдении продолжительности рабочего дня военнопленных, режимных условий и распорядка дня // Там само. – С. 340.

42 Распоряжение Министра внутренних дел СССР № 262 Министрам внутренних дел республик, начальникам УМВД краев и областей, начальникам управлений лагерей МВД для военнопленных о денежном вознаграждении военнопленных за выполнение и перевыполнение государственных норм выработки // Там само. – С.347.

43 Распоряжение начальника ГУПВИ МВД СССР № 8/60 начальникам УПВИ-ОПВИ МВД/УМВД республик, краев и областей о порядке оплаты труда военнопленных // Там само. – С. 361.

44 Чайковский А.С. Знач. праж. – С. 337.

45 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4621. – Арк. 60 – 63; Сергійчук В. Новітня каторга: Військово-полонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. – К., 2001. – С. 113 – 120.

46 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4621. – Арк. 60, 61.

47 Там само.

48 Там само. – Арк. 63.

49 Чайковский А.С. Знач. праж. – С. 367.

*Зустріч делегації ППО ЗСУ.
Угорщина, 1993 р.*

- підготувати основні бойові документи;
- у ході дослідних і командно-штабних навчань опрацювати питання оперативного застосування ВПО;
- здійснювати контроль за ходом реформування ВПС і ППО.

Завершення створення Військ повітряної оборони (ВПС і ППО) передбачали на кінець 1995 р. До вирішення зазначених питань потрібно далі вдосконалювати наявну структуру ВПС і ППО, проводити заходи щодо підтримки бойової готовності, поліпшення технічного й матеріального забезпечення. На будь-якому етапі формування нового виду ЗСУ Війська ППО повинні забезпечувати надійну оборону об'єктів і військ від ударів з повітря.

Таку позицію Військової ради Військ ППО, підтриману командира-

ми корпусів, було оприлюднено на конференції 25 – 26 травня 1993 р. в м. Миколаєві в присутності Міністра оборони й начальника Головного штабу.

В армії здавна існував принцип: якщо воєначальник не зміг відстояти своєї позиції, то він або погоджується з ухваленим рішенням, або ж подає рапорт про відставку. Так зробив і я, подавши в липні 1993 р. Міністрові оборони К. Морозову рапорт про звільнення з посади. Начальник Головного штабу генерал-полковник А. Лопата запропонував мені посаду першого заступника, оскільки генерал-лейтенант Г. Живиця тоді звільнявся зі Збройних Сил. Однак цю пропозицію не підтримав К. Морозов. Розглядалося й моє призначення начальником Цивільної оборони. Мене викликали до Міністра Кабінету Міністрів В. Пустовойтенка, готува-

*На командному пункті зенітно-ракетної бригади. Справа: полковник А.Молчанов, голова Херсонської облдержадміністрації В.Жолобов, генерал-полковник М.Лопатін.
Херсон, 1995 р.*

через кілька днів я довідався, що К. Морозов не дав згоди на моє переведення. Як сказав В. Пустовойтенко, „Міністрові оборони немає ким мене замінити”. Так я залишився на посаді командувача ППО.

3 жовтня 1993 р. мене запросив до себе начальник Головного штабу ЗС України генерал-полковник А. Лопата. У кабінеті був заступник голови Комісії Верховної Ради з питань оборони й державної безпеки О. Тарасенко. Вони поінформували мене, що найближчими днями на нараді в Президента розглядатиметься питання про нового Міністра оборони, й запитали мою думку щодо можливої кандидатури. Я відповів, що, виходячи з досвіду багатьох країн світу, Міністр оборони, як політична фігура, має бути цивільною людиною. Що ж до персональних пропозицій, то, подумавши, я назвав прізвище В. Шмарова, якого знав як директора заводу,

що випускає продукцію ППО (на той час він уже був віце-прем'єр-міністром з питань ВПК). Саме цю кандидатуру запропонував А. Лопата на нараді в Президента. Л. Кравчук тоді за-сумнівався: „Чи не рано?” У жовтні 1993 р. новим Міністром оборони України було призначено військового – генерал-полковника В. Радецького.

Нашу стурбованість станом ППО поділяли народні депутати, співробітники Ради національної безпеки, члени колегії Міністерства оборони. Тож уже в 1993 р. Міністр оборони створив спеціальне управління, яке мало розробити пропозиції і обґрунтування щодо формування Військ повітряної оборони. Це управління очолив генерал-лейтенант В. Ткачов.

У лютому – березні 1995 р. питання про об'єднання ВПС і ППО знову порушили начальник Генерального штабу генерал-полковник А. Лопата й В. Шмаров, який у жовтні 1994 р. став Міністром оборони України. Цікавилися моєю думкою, пропонували очолити роботу з формування Військ повітряної оборони в ролі командувача. Двічі я не давав на це згоди, але на третій раз, виклавши своє розуміння виконання цього завдання й доставши схвалення, погодився очолити новий вид Збройних Сил України за умови, що матиму підтримку Міністра оборони й Генерального штабу. 20 квітня 1995 р. Президент України видав відповідний указ.

З урахуванням підготованих протягом 1992 – 1994 рр. матеріалів на середину червня 1995 р. було розроблено структуру командування ВПО. Свої пропозиції щодо будівництва нового виду Збройних Сил я виклав на колегії міністерства (див. додаток) і 29 червня структуру командування затвердив Міністр оборони.

Активно працювали над формуванням нового виду Збройних Сил генерал-лейтенанти В. Ткачов і Г. Колодій, генерал-майори Л. Петрів, М. Машаровський і В. Носов, полковники В. Оліферко, О. Зозуля, С. Бовсуновський, В. Олійник, за що їм належить моя щира подяка.

Новий вид Збройних Сил України, а саме Війська повітряної оборони (ВПС і ППО), згідно з Указом Президента України від 20 квітня 1995 р. № 326/095, могли б стати реальніс-

тю, якби на 180 градусів не змінив свою позицію Міністр оборони України В. Шмаров. Ще наприкінці липня 1995 р. він обгрунтував Президентові України – Верховному Головнокомандувачеві Збройних Сил разом з керівником інспекції при Президенті генералом армії України В. Губенком потребу створення нового виду Збройних Сил, а на кінець року змінив свій погляд, проте нового не розголошував, а замість нього говорив його перший заступник генерал-полковник І. Біжан.

Але ж на той час уже було затверджено структуру командування (з нею погодилися, підписавши документ, усі члени колегії Міністерства оборони), призначено керівний склад, визначено місце штабу, проведено кілька тренувань з організації управління. Усі питання створення Військ повітряної оборони постійно обговорювалися в Головному оперативному, Головному організаційно-мобілізаційному управліннях Генерального штабу, і наші пропозиції доставали там підтримку, і все виявилось марним.

На одній з нарад на початку березня 1996 р., що її провів генерал-полковник І. Біжан, розглядалося питання передачі винищувальної авіації з ППО до ВПС. Я був категорично проти. Можна вдруге припинити об'єднання ВПС і ППО, але без винищувальної авіації уявити собі ППО я не міг. Хибну ідею командувача ВПС генерал-лейтенанта В. Антонця підтримали тимчасовий виконавч обов'язків командувача ППО генерал-лейтенант О. Стеценко, за-

ступник начальника штабу ППО – генерал-майор О. Оліферов, заступник командувача ППО генерал-майор О. Корняков. На жаль, мене зрадили люди, яким я глибоко довіряв, вважаючи, що інтереси держави для них вищі від власної кар'єри...

23 березня 1996 р. було оголошено директиву Міністра оборони про передачу винищувальної авіації до ВПС. Незабаром усі командувачі Видів Збройних Сил стали заступниками Міністра оборони, членами Військової колегії. На посаду заступника Міністра оборони – командувача сил ППО 20 травня 1996 р. призначено генерал-лейтенанта О. Стеценка.

Не погоджуючись зі зміненою Програмою будівництва Збройних Сил України, яку, на мій погляд, розробляли не цілком компетентні фахівці Міністерства оборони, я 28 березня 1996 р. написав рапорт на ім'я Президента України про звільнення з посади. Рапорт було задоволено.

Згодом життя підтвердило правильність моєї позиції. Уже в 1999 р. один винищувальний полк (аеродром Васильків) повернули до складу ППО. Це було оцінено як успіх в удосконаленні системи ППО.

Повертаючись до питання об'єднання ППО і ВПС, можна запропонувати – з урахуванням змін, що сталися в минулі роки в країні й у світі – такі варіанти розв'язання проблеми:

Варіант № 1. Створення на базі Військово-повітряних сил і Військ ППО нового виду Збройних Сил.

Це один з найбільш опрацьованих дотепер варіантів, який значною

мірою відповідає раніше проголошеному формуванню нового виду Збройних Сил України, усім вказівкам і програмам.

Створена структура Збройних Сил України не буде відрізнятися від аналогічних структур розвинутих країн, значно поліпшиться організація взаємодії винищувальної авіації з зенітними ракетними військами.

Стане можливим практичне розв'язання проблеми створення інтегрованого радіолокаційного поля з мінімальними на це витратами.

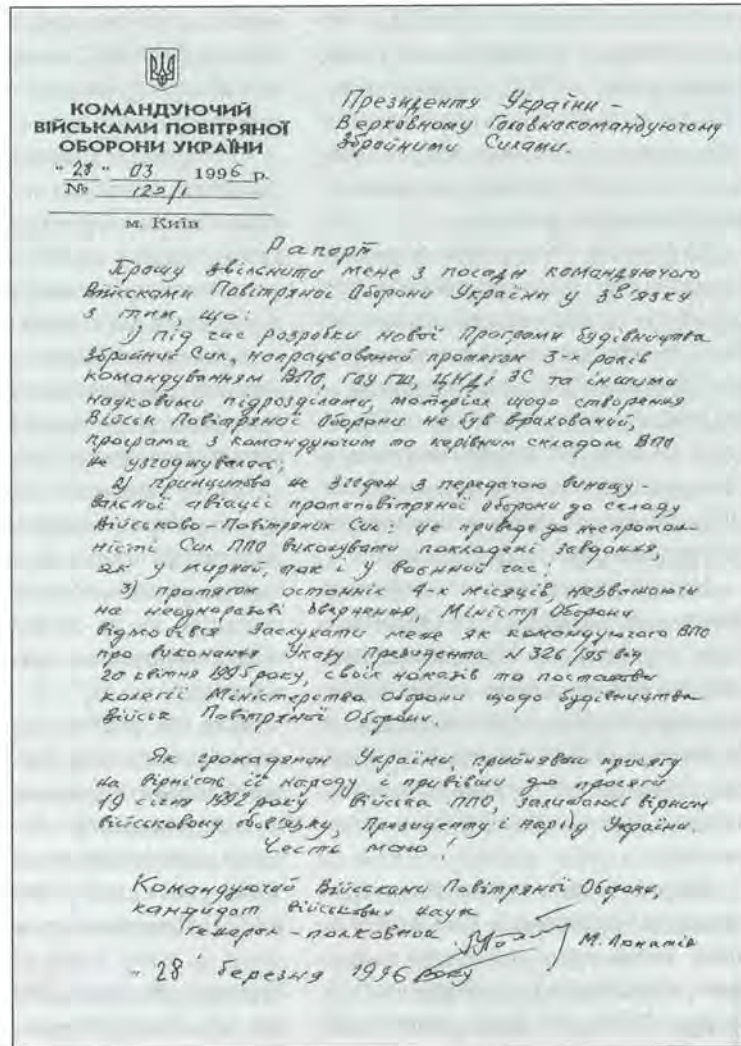
Буде збережено єдину систему протиповітряної оборони, підсилиться централізація управління й відповідальність посадовців за її організацію як на оперативнo-стратегічних напрямках, так і в цілому в державі.

Але, на мій погляд, для цього якісно нового виду Збройних Сил не варто зберігати стару назву „Військово-повітряні сили”. Найпоширеніша тепер у світі назва аналогічного виду „Повітряні сили” (AIFORCE). Так, у НАТО Повітряні сили мають 13 країн, у тому числі США, Велика Британія, Франція, і тільки три країни – Італія, Туреччина та Угорщина – Військово-повітряні сили.

У країнах колишнього СРСР вид Збройних Сил, на який покладено функції Військово-повітряних сил і Військ ППО, має переважно інтегровану назву „ВПС і Війська ППО”.

Варіант № 2. Підпорядкування військ ППО Головному командуванню Сухопутних військ.

Шлях, аналогічний запропонованому в першому варіанті щодо ви-

трат і структурної перебудови. Водночас цей варіант дасть змогу додатково скоротити чисельність командування ППО, поліпшити систему забезпечення, удосконалити систему управління протиповітряною обороною угруповань військ.

Проте цей варіант передбачає нетипову структуру, характерну для армії СРСР довоєнних часів, що уне-

можливість розв'язання деяких сучасних проблем.

Організація взаємодії винищувальної авіації і зенітних ракетних військ, які залишаться в різних видах Збройних Сил, не поліпшиться, бо питання тактичної взаємодії належатимуть до компетенції Генерального штабу. Сподіване вдосконалення взаємодії з військами ППО

Сухопутних військ – проблематичне, оскільки взагалі важко говорити про взаємодію зонально-об'єктового угруповання Військ ППО, основу якого становлять зенітно-ракетні комплекси середнього й далекого засягу, із засобами безпосереднього прикриття військ, що мають здебільшого малий радіус дії і підпорядковані безпосередньо загально-військовому командирові.

Не буде поступу і в розв'язанні проблеми створення інтегрованого радіолокаційного поля, адже основні засоби радіолокаційної розвідки належатимуть ВПС і Військам ППО, тобто різним видам Збройних Сил.

Своє ставлення до цього варіанту реформування Військ ППО висловив у листі від 13 січня 2003 р. до колеги Міністерства оборони народний депутат, генерал армії України О. Кузьмук: „Пропозицію щодо включення Військ ППО до складу Сухопутних військ Збройних Сил України не поділяю. Таке рішення не підвищує надійності протиповітряної оборони та не сприяє головному – гармонійному застосуванню винищувальної авіації та засобів ППО в дієвій взаємодії, а, навпаки, загрожує зникненню самого поняття протиповітряної оборони держави. На мій погляд, найбільш раціональна ідея створення нового виду Збройних Сил не на руїнах ВПС і ВППО, а на бойовому, матеріально-технічному та людському потенціалі”.

Варіант № 3. Війська ППО переформувати в рід військ Збройних Сил України без зміни їхнього підпорядкування.

При цьому створена протягом понад десяти років розбудови Збройних Сил України єдина система проти-повітряної оборони практично не порушується, гнучка система управління буде здатна до подальшого вдосконалення, автоматизована система управління „Ореанда” забезпечуватиме управління протиповітряною обороною на рівні не гіршому, ніж у європейських країнах НАТО.

Система розвідки повітряного простору вже нині поєднує в собі засоби Військ ППО й Украероруху, а з розгортанням у період загрози окремих радіотехнічних батальйонів Сухопутних військ командні пункти радіотехнічних бригад і полків будуть спроможні прийняти від них інформацію в загальну систему розвідки повітряного простору і, своєю чергою, надати їм загальну картину повітряної обстановки в системі „Ореанда” в автоматизованому режимі. На радіотехнічні підрозділи ВПС, що забезпечують польоти авіації радіолокаційною інформацією, можна покласти тільки завдання висвітлення обстановки виключно в районі аеродрому, а функції розвідки повітряного простору виконуватимуть радіотехнічні війська ППО. Інформацію від радіотехнічних підрозділів ВПС можна також увести в єдину систему радіолокаційної розвідки.

Взаємодія Військ ППО з іншими видами Збройних Сил України відпрацьована під час проведення заходів з оперативної підготовки, над цим іде й повсякденна робота під час бойового чергування з протиповітря-

ної оборони. У єдиній системі проти-повітряної оборони взаємодія здійснюється розподілом зусиль по цілях.

Звичайно, розглянуті варіанти переходу Збройних Сил України до тривидової структури мають як свої переваги, так і певні хиби. Третій з цих варіантів Головне командування Військ ППО вважає найдоцільнішим з погляду найменшої затратності й збереження наявної вже системи протиповітряної оборони, а також збереження досвідчених кадрів і системи підготовки їх, виключення потреби поновного складання великої кількості керівних документів.

Важливим чинником ефективності протиповітряної оборони є взаємодія її з ППО сусідніх держав. За роки мого перебування на посту командувача було налагоджено обмін інформацією з ППО Румунії, Угорщини, Польщі, Болгарії, відбувалися взаємні візити делегацій, готувалися до підписання угоди про співпрацю, проте багато проблем у цій сфері, особливо практичного характеру, лишалися нерозв'язаними.

Особливо турбувало, що співробітництво у військовій сфері з Російською Федерацією фактично зайшло в глухий кут. З 1994 р. ми намагалися поліпшити взаємодію з росіянами в питаннях ППО. Глибоко усвідомлюючи свою відповідальність за протиповітряну оборону держави і переконавшись, що численні зустрічі, бесіди, протокольні дипломатичні акти практичних результатів не дають, ми підтримали ініціативу головнокомандувача Військ протипові-

тряної оборони Російської Федерації генерал-полковника В. Прудникова про створення об'єднаної системи ППО країн СНД. Відповідну угоду 10 лютого 1995 р. підписали глави держав, серед них і Україна. Праве „крило” у Верховній Раді розцінило тоді це як підпорядкування Москві, узалежнення від „старшого брата”. Що це не так, свідчить сам текст угоди: „Об'єднана система ППО створюється для вирішення таких завдань:

- забезпечення охорони державних кордонів держав-учасниць у повітряному просторі;
- здійснення спільного контролю за порядком використання повітряного простору держав-учасниць;
- оповіщення держав-учасниць про повітряно-космічну обстановку, попередження про ракетний і повітряний напад;
- ведення погоджених дій військ ППО держав-учасниць щодо відбиття повітряно-космічного нападу” (ст. 2); „[...] Безпосереднє керування військами й силами ППО (ППО і ВПС) кожної держави-учасниці здійснюють командувачі військ ППО (ППО і ВПС) цих держав з урахуванням Плану взаємодії сил і засобів Об'єднаної системи ППО [...]” (ст. 4).

Гадаю, значення цієї угоди ще більш зросло після подій 11 вересня 2001 р. в США й розгортання боротьби з міжнародним тероризмом.

Багато надій ми пов'язували в 1992 – 1995 рр. з кількаразовими переговорами про військово-технічне співробітництво з Російською Федерацією. Але підписані протоколи й

угоди залишалися на папері. Оскільки основу ППО становили зенітно-ракетні комплекси С-300, гостро постало питання їхньої модернізації, продовження ресурсу ракет. Ураховуючи те, що ракети й багато інших комплектувальних, а також підіймальне устаткування й автомобілі до цих комплексів вироблялися в Україні, то, здавалося, принаймні питання із ЗРК С-300 вдасться розв'язати. Було проведено кілька зустрічей на дуже високому рівні, уряди затвердили програму „Семафор”, але й через 8 років нічого не зроблено. Не вдалося відновити оборонно-промислової кооперації і завдяки цьому підвищити технологічну міць обох держав.

Загалом упущено багато й безповоротно. Тим більше тепер треба вживати якнайактивніших заходів. Що стосується ППО, то 35 – 40 % від рівня 1992 р. ще можна підтримати в стані бойової готовності й провести модернізацію. Значно гірше з технікою і озброєнням ВПС. Майже справдилися слова головнокомандувача ВПС Російської Федерації генерала армії П. Дейнекіна, сказані в 1992 р.: „З авіації на Україні буде зроблено музей”.

На мою думку, однією з причин такого ставлення Російської Федерації до військово-технічного співробітництва є прагнення України вступити до НАТО, що вже проголошено як офіційний курс. Але події в січні – березні 2003 р. показали, що не всі європейські країни – члени НАТО підтримують США в їхньому прямованні до світового домінування.

Позиція Німеччини, Франції, Бельгії та інших держав поставила північноатлантичний альянс на грань серйозної кризи. Чого б, хоч би тепер, не розглянути глибше питання європейської безпеки? Адже забезпечення її можливе на ширшій, ніж у рамках НАТО, основі. Нині доводиться тільки шкодувати, що за часів М. Горбачова – внаслідок значної мірою його особистої позиції – не було поставлено питання принципово: Варшавський договір ліквідується одночасно з розпуском НАТО, взаємно скорочується і ліквідується ядерна й інша зброя масового ураження, а відтак створюється нова система європейської безпеки.

На моє переконання, Україна, добровільно позбавившись ядерної зброї, припустилася непоправної помилки. Гадаю, з цим згодний і колишній Президент України Л. Кравчук. Представляючи в Луцьку свою книгу „Маємо те, що маємо”, він згадав про відмову України від ядерної зброї і при цьому визнав, що країну за це „не оцінили по-справжньому” („Сьогодні”, 2003 р., 17 лют.)

У 1992 – 1995 рр. здійснювалося налагодження співробітництва у військовій сфері і з країнами Заходу. Особливу зацікавленість до ВПС і ППО України виявляли США, Німеччина й Велика Британія.

У березні 1995 р. ми приймали делегацію ВПС США. Відбулася тепла зустріч, члени американської делегації побували на аеродромі Миргород, Міністерство оборони влаштувало прийняття.

Командувач ВПС США в Європі генерал Річард Гоулі, генерал-полковник М. Лопатін, помічник військового аташе України в США підполковник В. Гаєрилов

Як командувач ВПС і ППО України, я відвідав з візитом-відповіддю США в листопаді 1995 р. Одnocześnie були запрошені делегації на чолі з командувачами ВПС (ВПС і ППО) Болгарії, Румунії та Угорщини. На авіаційну базу Ромштейн (Німеччина) делегації були доставлені американським авіаційним транспортом, а вже звідти літаком Боїнг-737 – до США.

Протягом 10 днів ми знайомилися з системою підготовки авіаційних кадрів у коледжах, академіях, на курсах перепідготовки й підготовки на нову посаду, організацією бойового чергування, системою ППО. Нам було надано можливість оглянути КП системи „НОРАД”, тобто командний пункт, з якого здійснюється управління триадою ядерних сил (морських, повітряних і наземних).

Делегацію постійно супроводжував командувач ВПС НАТО в Європі генерал Річард Гоулі. Були тривалі бесіди, обмін думками з начальником штабу ВПС США генералом Ролендом Фоглеманом і міністром ВПС доктором аеронавтики Шейлою Відналом. Такі взаємні відвідини, обміни делегаціями сприяли посиленню довіри між військовими керівниками України і західних держав, збагачували досвідом у питаннях організації ППО і ВПС.

З квітня 1997 р. я у відставці. Те, що мені вдалося зробити на посадах командувача ВППО, а потім командувача ВПС і ППО України, сподіваюся, найкраще оцінять у майбутньому військові історики. Я ж з відстані кількох років ясно усвідомлюю те, що не вдалося зробити або ж зроблено помилково, за чим треба шкодувати. Жаль мені, що не вдалося повністю передати

У кабіні F-16. Листопад 1995 р.

досвід моїх учителів – генерал-полковника В. Лавриненкова, генералів армії В. Прудникова й І. Третяка і свій власний. Були помилкові призначення. Далеко не всім у середовищі підлеглих мені військових керівників зміг прищепити почуття високої відповідальності за прийняття рішень і їхнє виконання. Не в повному обсязі оцінив вплив політичної і економічної обстановки після розпаду СРСР на офіцерський корпус, на його деградацію, швидку втрату ним почуття патріотизму.

Знявши військову форму, не залишився байдужим до справ у Збройних Силах України, особливо у Військах ППО. І досі їхні невдачі ставлю на карб собі – отже не все зробив свого часу. Випадок, що стався 4 жовтня 2001 р. під час навчань ППО в Криму сприйняв як особисту трагедію. Цілі

ком згодний з принциповою оцінкою сучасного стану Збройних Сил, який нещодавно дав голова Комітету Верховної Ради України з оборони й державної безпеки Г. Крючков. Він переконаний: „[...] якщо сьогодні не змінити ставлення до авіації, то через 3 – 4 роки ми її втратимо. Аналогічне становище в інших родах військ. Армія не одержує нового озброєння [...] Зараз створюються сили передової оборони, удосконалюються структури керування. Але без відновлення озброєння, модернізації існуючої військової техніки досягти високої ефективності армії неможливо” („Дзеркало тижня”, 2003 р., № 6). Проте я впевнений, що і з найскладнішої ситуації можна знайти правильний вихід. Треба тільки його шукати, думаючи виключно про інтереси Збройних Сил і Української держави.

ПОГЛЯДИ НА ПОБУДОВУ ВІЙСЬК ПОВІТРЯНОЇ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Потрібно зазначити, що посилена вогнева міць засобів повітряного нападу, відносна швидкоплинність боротьби з повітряним супротивником та його здатність переборювати і придушувати систему ППО, потреба постійного узгодження зусиль визначають характер умов, коли управління бойовими діями авіації і зенітно-ракетних військ повинно здійснюватись не за принципом взаємодії, а за принципом прямого керування.

Такий принцип може бути здійснений у створеному виді Збройних Сил – Військах повітряної оборони, на які покладається виконання таких основних завдань:

- постійне ведення розвідки супротивника, встановлення початку його повітряного нападу і попередження про нього керівництва держави, Збройних Сил та військ (сил);
- ураження в повітрі засобів повітряного нападу супротивника та захист від ударів з повітря угруповань Збройних Сил, адміністративно-політичних центрів (районів) країни;
- ураження з повітря авіаційних, сухопутних і морських угруповань супротивника, об'єктів тилу і військово-економічного потенціалу, транспортних комунікацій;
- забезпечення Збройних Сил даними повітряної і космічної розвідки;
- авіаційна підтримка сухопутних військ і сил флоту;
- десантування повітряних десантів;
- боротьба з резервами супротивника, засобами його повітряної розвідки;
- боротьба з аеромобільними військами та повітряними десантами в польоті, літаками далекого радіолокаційного виявлення й наведення, повітряними елементами розвідувальних ударних комплексів.

У мирний час Війська повітряної оборони перебувають на бойовому чергуванні, охороняючи державний кордон України в повітряному просторі, не допускаючи його порушення. Їм належить рішуча роль у завоюванні панівної переваги в повітрі.

Війська повітряної оборони складаються з двох основних частин: Військово-повітряних сил і Сил протиповітряної оборони.

Військово-повітряні сили є високоманевровою складовою частиною і призначаються для ураження з повітря ракетних, авіаційних, сухопутних, морських угруповань супротивника, об'єктів системи державного і воєнного управління, об'єктів тилу та військово-економічного потенціалу, транспортних вузлів і комунікацій.

Сили протиповітряної оборони призначені для боротьби з повітряним супротивником, попередження про початок повітряного, космічного нападу, захисту найважливіших адміністративно-політичних та промислових центрів і районів країни, угруповань Збройних Сил, інших важливих військових об'єктів від ударів авіації, перешкоджають здійсненню повітряної розвідки.

Успішне виконання покладених на Війська повітряної оборони завдань забезпечується:

- застосуванням за єдиним задумом і за єдиним управлінням усіх засобів відсічі повітряного нападу;
- зосередження зусиль Військ повітряної оборони на вирішальних напрямках у потрібний час для виконання головних задач [...]

Якщо проаналізувати процес виникнення й розвитку ВПС і Сил ППО, то можна побачити, що розвивалися вони самостійно в рамках своїх відомств і виконували поряд з частковими і загальні завдання, – такі як прикриття військ та об'єктів від ударів засобів повітряного нападу супротивника, послаблення його ракетно-авіаційного угруповання і захист дій своєї авіації від вогню засобів ППО.

Вироблені до нашого часу організаційні форми об'єднань і з'єднань ВПС і Сил ППО започатковано ще в 60-х роках, вони зазнали численних змін, особливо в кінці 70-х – на початку 80-х років.

Посилення загроз можливого повітряного нападу супротивника потребувало об'єднання всіх сил і засобів для повітряної оборони країни під єдиним керівництвом. Складність полягала в явному роз'єднанні різних структур ВПС і ППО, що розташовані на одній території і могли б розгорнути свою діяльність на одному оперативному напрямку: з'єднання ППО, військ ППО, Сухопутних військ і ВПС. Застосування їх було недостатньо узгодженим. Спільні бойові дії для оборони об'єктів і військ у ході оперативної підготовки відпрацьовувалися мляво, а в ході бойової підготовки частин і підрозділів родів військ не відпрацьовувалися взагалі. Це характерно і для теперішнього часу. Лише почасті вирішувалися питання спільних дій винищувальної авіації ВПС з військами ППО країни; винищувальна авіація ВПС залучалася до бойового чергування, а управління нею здійснювалося з КП корпусів (дивізій) ППО.

Перелічені проблеми вирішено в збройних силах більшості розвинутих держав. Аналіз структур ВПС і ППО розвинутих держав показує, що сили й засоби ВПС і ППО цих країн функціонують під єдиним командуванням.

Слід зазначити, що політично впливають на побудову Збройних Сил України фактори, які характеризують сучасний стан ВПС і Сил ППО. Ці фактори висувають ряд утруднень при налагодженні повітряної оборони держави і Збройних Сил. Адже якісний стан ВПС і Сил ППО, поряд з іншими причинами, зумовлюється також їхнім ізольованим один від одного розвитком і функціонуванням. А спільних проблем для ВПС і Сил ППО більш ніж достатньо. До них можна зарахувати передусім:

1. У рамках системи ППО не вирішено питання застосування різномірних сил, що становлять основу ППО, – зенітно-ракетних військ, винищувальної авіації ППО і ВПС, ППО Сухопутних військ. Наявні угруповання ЗРВ, винищувальної авіації ППО і ВПС зосереджені в основному на західному й південному напрямках. Унаслідок цього забезпечується прикриття на малих висотах черговими силами тільки 40 відсотків найважливіших об'єктів від їхньої загальної кількості. Немає необхідності тут називати ті об'єкти, руйнування яких не тільки істотно знизило б економічний потенціал держави, а й призвело б до втрат, рівних застосуванню зброї масового ураження.

2. Існує гостра потреба створення єдиної системи управління Військ повітряної оборони, щоб зв'язати в єдиний комплекс процеси управління ВПС і Сил ППО, – це забезпечило б здійснення принципу переходу від взаємодії сил і засобів до прямого управління ними.

3. У межах території України немає можливості виділити зони відповідальності, у яких могли б незалежно одне від одного діяти авіація ВПС і винищувачі ППО, щоб і перші, й другі мали можливість виконувати свої завдання охорони зовнішніх зон ураження зенітних засобів. Отже, створення безпеки дій авіації при відсутності єдиного управління ВПС, Сил ППО і військ ППО Сухопутних військ стає дуже проблематичним. Наскільки це важливо, показує такий приклад: втрати авіації від своїх засобів ППО становили в ряді воєнних конфліктів до 14 – 16%. У рамках єдиного командування цього можна було б уникнути.

4. На території України розгорнуті радіолокаційні станції (радіолокаційні комплекси) різноманітних відомств, які ведуть розвідку лише у своїх інтересах, створюючи радіолокаційне поле тільки в межах окремих районів, ділянок або напрямків, що в цілому знижує можливість загальної розвідки повітряних об'єктів над територією України.

Не вирішено також питання організації космічної розвідки та використання наявних комплексів як засобу попередження про ракетний напад в інтересах повітряної оборони України.

5. Розвиваючись по суті роз'єднано, ВПС, Сили ППО, війська ППО Сухопутних військ, засоби ППО Військово-морських сил мають різні, не пов'язані одна з одною, системи управління і засоби автоматизації. У них різні принципи функціонування, що не дає змоги без істотних змін створити єдину систему управління всіма силами, які вирішують завдання повітряної оборони України [...]

6. Теперішні ж системи технічного, тилового забезпечення ВПС і Сил ППО – це паралельні структури, які вирішують спільні завдання. Матеріально-технічна база їх ідентична, як і засоби, завдання та застосування.

Становище, яке склалося у ВПС і Силах ППО, – це об'єктивний наслідок економічного стану держави, коли не вистачає фінансування. Однак частина проблем потребує не фінансового розв'язання, а організаційних заходів, що допомагає нам припинити зниження рівня боєготовності.

Виходячи з цього, слід розв'язувати питання Військ повітряної оборони, шукаючи можливості поліпшення стану ВПС і Сил ППО. Отже, головним завданням побудови Військ повітряної оборони є:

– створення такого угруповання військ постійної готовності, яке, не потребуючи структурних змін, під єдиним управлінням при єдиних системах забезпечення здатне в мирний час бути фактором стримування можливої агресії, а у воєнний час – відбити раптовий повітряний напад, забезпечити необхідні умови для стратегічного розгортання військ і організованого вступу держави у війну;

– підвищення бойового потенціалу ВПО за рахунок удосконалення системи управління, у тому числі й створення в майбутньому єдиної автоматизованої системи управління;

– зниження вартості утримання виду Збройних Сил за рахунок усунення паралельних структур – органів управління, розвідки повітряного простору, матеріально-технічного забезпечення.

Основні напрямки побудови Військ повітряної оборони:

– перший і головний напрямок – пошук шляхів і способів підтримання бойової готовності військ на рівні, який забезпечує виконання бойових завдань;

– другий – створення й розвиток системи управління ВПО як складової частини системи управління Збройними Силами України;

– третій – створення комплексної системи розвідки повітряного простору, єдиних систем постачання;

– четвертий – дослідження й уточнення організаційних структур ВПО, оптимізація бойового складу угруповань Військ повітряної оборони;

– п'ятий – здійснення військово-технічної політики, що відповідає сучасним умовам збройної боротьби й можливостям держави;

– шостий – удосконалення системи бойової і мобілізаційної готовності, оперативної та бойової підготовки військ відповідно до нових завдань і умов побудови ВПО;

– сьомий – створення теоретичних засад застосування ВПО.

Відповідно до проекту Державної програми побудови та розвитку Збройних Сил України здійснення цих напрямків планується в два етапи.

На першому етапі (1995 рік):

– сформувати основні органи управління і служб командування ВПО;

– розробити й обґрунтувати оптимальні структури ВПО;

– здійснити заплановані заходи створення єдиної злагодженої системи управління ВПО: органів управління, системи зв'язку, командних пунктів;

– розпочати створення комплексної системи розвідки повітряного простору – формування підсистеми збирання, обробки радіолокаційної інформації;

– розпочати створення системи тилового й авіаційно-технічного забезпечення частин за територіальним принципом;

– здійснювати подальшу модернізацію техніки та озброєння, шукати нові ресурси авіаційних засобів ураження та зенітних керованих ракет;

– розробляти й обґрунтовувати теоретичні засади бойового застосування Військ повітряної оборони.

На другому етапі (до 2000 року):

– завершити створення системи управління ВПО;

– удосконалити організаційно-штатні органи оперативної-тактичної ланки;

– переглянути систему бойового чергування, роль і завдання чергових сил;

– запровадити повітряно-космічну розвідку;

– визначити і здійснювати основні напрямки технічної політики в галузі модернізації і розробки нових зразків озброєння, єдиної автоматизованої системи керування ВПО;

– створити систему матеріально-технічного оснащення і тилового забезпечення;

– завершити створення єдиної системи оперативної і бойової підготовки ВПО;

– виробити і здійснювати принципи кадрової політики та соціального захисту військовослужбовців.

Михайло ЛОПАТИН
[Червень 1995 р.]

ФОРТИФІКАЦІЇ

Михайло МАКСИМ'ЮК

ЧЕРНЕЛИЦЬКИЙ ЗАМОК

Поява замку в Чернелиці¹, як і інших прикарпатських твердинь XIV–XVII ст., пов'язана з пануванням на західноукраїнських землях польських феодалів. Щоб закріпитися на цих теренах, упокорити місцеву людинність і захиститися від татаро-турецьких набігів, вони будували замки й фортеці.

Муровані твердині в характерних для Заходу формах стали з'являтися в Галицькій землі з середини XVI ст., коли сюди почали запрошувати західноєвропейських інженерів-фортифікаторів. Пік будівництва королівських, феодальних і шляхетських замків у краї припадає на першу половину XVII ст. Тоді на території сучасної Івано-Франківщини зведено 36 замків². На Городенківщині, крім

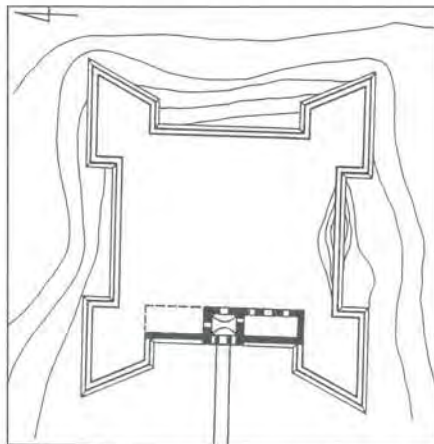
Гвіздецького (XVI ст.), споруджено замки в Городенці, Раківці й Чернелиці³.

Будівництво Чернелицького замку провадилося з початку XVII ст., закінчив його вже після Визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького брацлавський воєвода князь Михайло Чарторийський, про що свідчить родинний герб „Рогой” („Погонь”), вибитий над в'їздовою брамою⁴.

Налякана народними виступами 1648–1654 рр., покутська шляхта високо оцінила спорудження замку. Галицький сейм 1659 року звернувся до короля з проханням відшкодувати Чарторийському кошти, витрачені на будівництво, укріплення й озброєння замку, „краю Покутському і всій Речі Посполитій потрібного”⁵.

Замок розміщений недалеко від Дністра, на незначному скелястому підвищенні, доступному лише зі східного боку. Збудований у формі чотирикутника, він займав площу 4 морги (близько 2,5 га). Вимурувані з лупаного каменю стіни замку заввишки до 2,5 м і завтовшки 2 м. У стінах були численні стрільниці для ручної вогнепальної зброї, а біля брами – для гармат⁶.

Посередині західної стіни зведено чотирикутну двоповерхову в'їздову вежу з арковим проїздом. Архітектура й декор її витримані в стилі ренесансу⁷. Ще в перших десятиліттях XX століття вона мала дах. На

План Чернелицького замку. З праці: Polak T. Zamki na Kresach. – Warszawa, 1997. – S. 171.

В'їздова вежа. Фрагмент декору

Стрільниця для ручної вогнепальної зброї

зовнішньому фасаді вирізьблено великий герб „Рогой”. Він пошкоджений у тому місці, де мав би бути вибитий рік. Розповідають, що цих пошкоджень завдали солдати в роки Другої світової війни, стріляючи в герб замість мішені. Нижче герба добре збереглося обрамування, в якому колись, очевидно, була вмонтована таблиця.

Внутрішній фасад вежі оздоблював герб „Пілава” з латинськими літерами E. S. X. C. W. B., що означало: „Єфросинія Станіславська, княгиня Чарторийська, воєводина Брацлавська”. Саме цей напис породив чимало легенд і переказів. Герб і літери до наших днів не дійшли.

Поблизу в'їздової брами були житлові приміщення (наприкінці XIX ст.

В'їздова вежа. Зовнішній вигляд

Стрільниця. Сучасний вигляд

їх ще використовували під стайні). На території замку стояв також одноповерховий мурований будиночок з гарно вирізьбленими одвірками й віконними рамами⁸.

За свою багатовікову історію замок був свідком багатьох бурхливих подій. Не раз під його мурами з'являлися татарські чамбули й когорти турецьких яничарів.

У другій половині XVII ст. прокотилася хвиля польсько-турецьких воєн, зумовлених боротьбою за панування над Правобережною Україною. Влітку 1672 р. сюди рушило величезне турецько-татарське військо. З участю загонів гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка вони розгромили польські війська на Поділлі й 27 серпня здобули могутню Кам'янець-Подільську фортецю, що прикривала Руське воеводство з півдня.

Восени того ж року значні турецькі й татарські загони, відокремив-

В'їздова вежа. Внутрішній вигляд

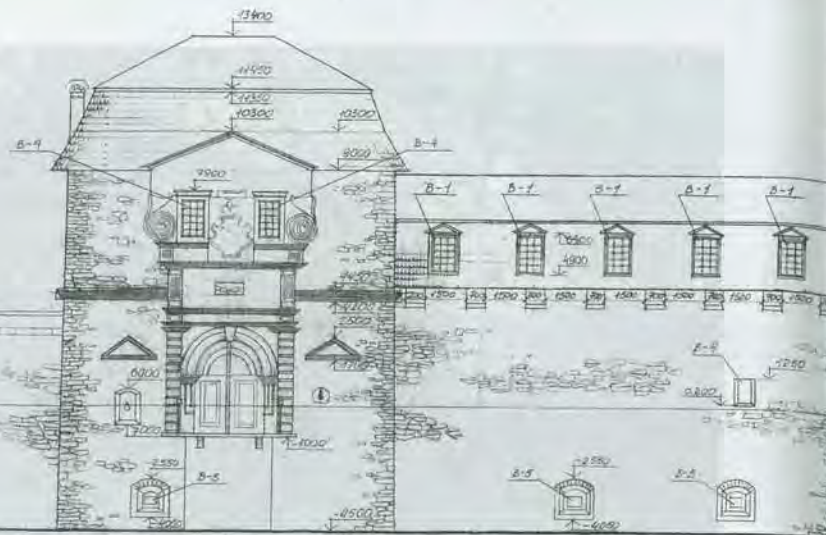
Частина оборонних стін. Сучасний вигляд

шись від головних сил, вчинили набіг на Покуття. Їхніми жертвами стали села, містечка й кілька шляхетських замків, серед них Чернелицький і Раковецький над Дністром⁹.

Польща змушена була укласти тяжкий для неї Бучацький мирний договір, за умовами якого до Ту-

реччини відходили Поділля й велика частина правобережних земель.

Крім одноразової виплати Туреччині 80 тис. талерів, її було ще обкладено даниною в сумі 22 тис. злотих на рік. Проте польський сейм не ратифікував договору, і війна точилася далі.

Проект реставрації Чернелицького замку. В'їздова вежа з палацом

У 1676 р. на Галичину пішла походом 300-тисячна турецька армія під командою Ібрагім-паші, прозваного за свою жорстокість Шайтаном (чортом). Одночасно в край вторглися татари та молдавани. Під їхніми ударами впало 13 замків – Бучацький, Чортківський, Галицький¹⁰, Раковицький та інші. Турки обложили новозбудовану Станіславську фортецю й досить міцний Пнівський замок¹¹.

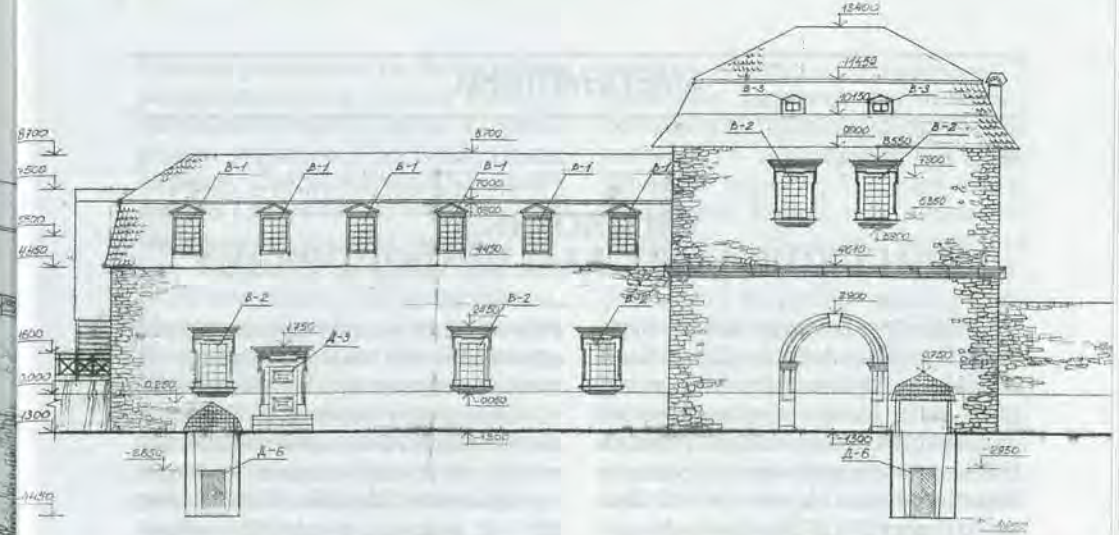
Але панування турків у краї було недовгим. У битві під Журавном (нині селище у Львівській області) король Ян Собеський завдав їм поразки. Було підписано Журавинський мирний договір, який скасовував щорічну данину Туреччині, але Поділля далі лишалося в складі Османської імперії, а частина Правобережної України визнавалася козацькою територією під управлінням гетьмана Петра Дорошенка. Сейм і цього разу не ратифікував мирного договору, через що війна тривала.

Поспішно відбудований Чернелицький замок відіграв важливу роль під час молдавських походів короля Яна Собеського в 1685 –

1691 рр. У замку збиралося військо, тут було місце схову військових припасів, провіанту й фуражу. Кілька разів у цій твердині перебував король¹². По суті, аж до кінця польсько-турецьких воєн і підписання в 1699 р. Карловицького мирного договору Чернелицький замок зберігав для польського війська стратегічне значення. З часом він утратив військове значення, був покинутий власниками й став руйнуватися. Однак ще на початку ХХ ст. окремі його приміщення використовувалися під житло й для господарських потреб.

З Чернелицьким замком і його власниками – князем М. Чарторийським та його другою дружиною Єфросинією пов'язано багато легенд і переказів. Розповідається про численні замкові сутерени й підземні хідники, що вели до Дністра, а один – навіть до костелу в Городенці. Справді, середньовічні замки здебільшого мали потайні виходи, під

військово-історичний альманах

Східний фасад. Внутрішній вигляд

час облоги господарі користувалися ними для зв'язку, а нерідко – і для порятунку. Не був винятком і Чернелицький замок. Підземний хід з нього, як з'ясували дослідники, дійсно вів до костелу, але не в Городенці, а в самій Чернелиці, і пролягав він під сучасною вулицею селища¹³.

Доля Чернелицького замку подібна до долі інших галицьких твердинь. Час, господарська діяльність людей, а особливо дві останні війни майже довершили його руйнацію. Дотепер лишилася тільки незначна частина оборонних мурів і в'їздової вежі. У 1982 р. на замовлення обласного управління архітектури та містобудування колектив Івано-Франківської філії Українського регіонального спеціалізованого науково-реставраційного інституту „Укрзахідпроектреставрація” (керівник Є.Соболевський, архітект З.Соколовський) розробив ескізний проект реставрації в'їздової вежі з палацом. До його реалізації так і не дійшло через брак коштів.

число 2, 2003 р.

ПРИМІТКИ

- ¹ Нині – селище в Городенківському районі Івано-Франківської області.
- ² Чоловський О. Карта важніших укріплених місцевостей на території України від XIV до XVII віку. – 1940. – С.12–17 (рукопис з нашого архіву).
- ³ Там само.
- ⁴ Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwów, 1892. – S.19.
- ⁵ Ibid. – S.13.
- ⁶ Ibid. – S.12.
- ⁷ Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР. – К., 1985. – Т.2. – С.229.
- ⁸ Czołowski A. Op. cit. – S.13.
- ⁹ Ibid. – S.13, 43.
- ¹⁰ Про Галицький замок див.: Максим'юк М. Мури над Дністром // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.2(3). – С.58–63.
- ¹¹ Максим'юк М. Пнівська твердиня // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1. – С.103.
- ¹² Czołowski A. Op. cit. – S.13.
- ¹³ Никифорок В., Смерчанський Р. Старожитності Городенківщини. – Снятин, 1995. – С.21.

ЕМБЛЕМАТИКА

Юрій ШАПОВАЛ

СИМВОЛІКА ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ПРАВОПОРЯДКУ

Відповідно до вимог Закону України „Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України” (2002 р.) й наказу Міністра оборони України „Про заходи щодо створення Військової служби правопорядку у Збройних Силах України” від 12 червня 2002 року №198 завершено формування Військової служби правопорядку (ВСП).

Йдеться про функціонування в складі Збройних Сил України на правовій основі добре керованого на всіх рівнях, укомплектованого підготовленими фахівцями, всебічно оснащеного правоохоронного органу, який би діяв у тісній взаємодії з військовими командувачами, Прокуратурою України, Міністерством внутрішніх справ і Службою безпеки України з метою подальшого зміцнення законності, правопорядку та військової дисципліни, забезпечення конституційних прав військовиків.

Основні завдання Військової служби правопорядку полягають у виявленні причин, передумов і обставин злочинів та інших правопорушень, вчинених у військових частинах і на військових об'єктах, розшук осіб, які самовільно залишили військові частини (місця служби); запобігання вчиненню і перепинення злочинів та інших правопорушень у Збройних Силах України; участь в охороні військових об'єктів та забезпеченні громадського порядку й військової дисципліни серед військовослужбовців у місцях дислокації військових частин, військових містечках, на вулицях і в

громадських місцях; провадження у встановленому законом порядку дізнання в справах про злочини, вчинені військовослужбовцями Збройних Сил України та військовозобов'язаними під час проходження ними зборів, працівниками Збройних Сил України під час виконання ними службових обов'язків або в розташуванні військової частини; захист майна Збройних Сил України від розкрадання та інших злочинних посягань; забезпечення безпеки дорожнього руху військових транспортних засобів; участь у гарнізонних заходах; виконання в передбачених законом випадках дисциплінарних стягнень, зокрема арешту з утриманням на гауптвахті, та інших рішень про тримання військовослужбовців на гауптвахті; забезпечення виконання кримінального покарання стосовно військовослужбовців, які за вироком суду засуджені до тримання в дисциплінарному батальйоні; сприяння в межах своєї компетенції іншим органам дізнання, органам попереднього (досудового) слідства та суду, органам державної влади, органам місцевого самоврядування, органам військового управління, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них відповідно до законів обов'язків; участь у протидії диверсійним проявам та терористичним актам на військових об'єктах.

Військова служба правопорядку створена на базі відповідних структурних підрозділів Збройних Сил України. До складу її належать:

Головне управління (м. Київ); Центральне управління по місту Києву та Київській області (м. Київ); 4 територіальні управління (м. Львів, Одеса, Чернігів, Сімферополь); 9 зональних відділів і 16 зональних відділень, розташованих в обласних центрах і місцях дислокації великих гарнізонів (м. Севастополь, Дніпропетровськ, Миколаїв, Вінниця, Хмельницький, Рівне, Харків, Полтава, Житомир, Кривий Ріг, Луганськ, Запоріжжя, Кіровоград, Донецьк, Болград, Євпаторія, Феодосія, Івано-Франківськ, Луцьк, Чернівці, Тернопіль, Ужгород, Черкаси, Біла Церква, Суми), а також підрозділи: 3 окремі батальйони, 11 окремих рот і 16 окремих взводів, підпорядкованих відповідним територіальним управлінням, зональним відділам і відділенням ВСП; Навчальний центр (м. Львів); дисциплінарний батальйон (м. Київ).

5 червня ц.р. набрав чинності ухваленний Верховною Радою Закон України „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України від 15.05.2003 за № 743-ВГ”, згідно з яким до переліку правоохоронних органів держави внесено Військову службу правопорядку в Збройних Силах України з відповідними обов'язками, повноваженнями та правами.

Створення Військової служби правопорядку – веління часу, воно пов'язане і з прагненнями України до європейської і євроатлантичної інтеграції. Адже аналогічні структури успішно діють у складі збройних сил передових країн Європи і США. З огляду на це започатковано взаємодію з підрозділами військової поліції США, Великої Британії, Німеччини, Польщі, Данії, зокрема вивчення засад їхньої роботи, досвіду в галузі охоронної діяльності, організовано вишкіл українських офіцерів тощо.

У зв'язку з формуванням нової структури Збройних Сил України

постала потреба в опрацюванні її символіки. Запропоновану символіку погоджено з Управлінням державних нагород та геральдики при Президентові України. 27 березня 2003 р. на засіданні Комісії з державних нагород та геральдики прийнято схвальне рішення щодо емблеми, нарукавних і нагрудних знаків розрізнення військовослужбовців ВСП.

Наказом Міністра оборони України від 12 травня 2003 р. № 131 затверджено емблеми Військової служби правопорядку, нарукавного знака військовослужбовців ВСП, емблеми на комір і погони військовослужбовців ВСП, нагрудного знака військовослужбовців Головного управління ВСП, базового зразка нагрудного знака військовослужбовців Центрального управління ВСП по місту Києву і Київській області та територіальних управлінь ВСП, службового нагрудного знака військовослужбовців Патрульно-постової служби ВСП, службового нагрудного знака військовослужбовців Військової інспекції безпеки дорожнього руху ВСП, а також опис нарукавної пов'язки військовослужбовців ВСП.

Емблема Військової служби правопорядку в Збройних Силах України являє собою вписану в коло багатпроменеву зірку білого металу з 8 великими, а між ними – 24 малими променями. У центрі зірки – овальний медальйон синього кольору із зображенням лекторського пучка з двосічною сокирою, накладеного на два схрещені мечі вістрям униз. Медальйон має два пружки, між якими на малиновому тлі напис „Військова служба правопорядку”. Усі зображення, пружки медальйона, напис – жовтого кольору.

Нарукавний знак військовослужбовців ВСП – круг (діаметром 75 мм) полинового кольору, у центрі якого

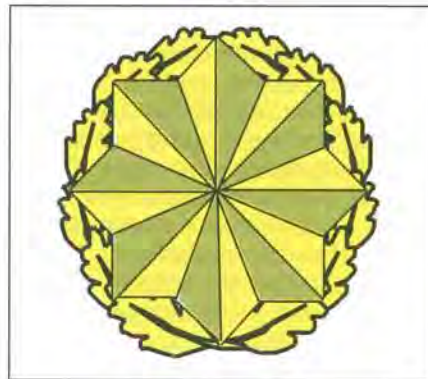

*Нарукавний знак
військовослужбовців ВСП*

ласті та територіальних управлінь ВСП має такий самий вигляд і розмір, як і загальний нагрудний знак військовослужбовців ВСП за винятком того, що в щиті замість хреста з Тризубом зображення герба міста, у якому розташоване управління регіонального підрозділу.

Службові нагрудні знаки військовослужбовців Патрульно-постової служби і Військової інспекції безпеки дорожнього руху ВСП своїм виглядом і матеріалом відповідають загальному знаку військовослужбовців ВСП, лише під хрестом у першого вміщено напис „ППС”, у другого – „ВІБДР”, а в підніжжі щита обох цих знаків – стрічка з вигравірованим п'ятизначним номером чорного кольору. Діаметр знаків 70 мм. Зворотний бік їх увігнутий, із застібкою для прикріплення до одягу.

Нарукавна пов'язка військовослужбовців ВСП має фігурну форму й виготовляється з тканини синього кольору. Довжина 52 см, ширина – 110 см. На пов'язку нашивають літери з тканини жовтого кольору „ВСП” („Військова служба правопорядку”). Розмір літер – висота 70 мм, ширина 55 мм. У верхній частині пов'язки є проріз для закріплення на погоні. На краю її нашивають ли-

*Емблема на комір та погоні
військовослужбовців ВСП*

розміщено емблему ВСП. Кант нарукавного знака жовтого кольору.

Емблема на комір і погоні військовослужбовців ВСП – восьмикутна зірка золотого кольору з розбіжними двогранными променями, накладена на вінок з дубового листа.

Нагрудний знак військовослужбовців ВСП – виготовлена з білого металу овальна багатопроменева зірка з 8 великими, а між ними – 24 малими променями. У центрі зірки – чотирикутний щит, покритий емаллю синього кольору з подвійними пружками жовтого металу, накладений на два схрещені мечі вістрям униз. У щиті – зображення прямого рівностороннього хреста з розбіжними кінцями малинового кольору й пружками золотого кольору, посередині вміщено зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого. Між пружками щита напис „Військова служба правопорядку” на малиновому емалевому тлі. Зображення мечів і написи жовтого металу. Розмір нагрудного знака: висота – 65 мм, ширина – 55 мм. Зворотний бік нагрудного знака увігнутий, з нарізним штифтом і гайкою для прикріплення до одягу.

Нагрудний знак військовослужбовців Центрального управління ВСП по місту Києву і Київській об-

*Нагрудний знак
військовослужбовців ГУ ВСП*

пучки для регулювання закріплення на рукаві.

Згаданий вище наказ Міністра оборони України визначив порядок використання (виготовлення, придбання, видачі, носіння, зберігання) емблеми на комір і погоні, нарукавних і нагрудних знаків, нарукавної пов'язки ВСП. Емблема Військової служби правопорядку є офіційним відмітним символом, що вказує на належність до спеціального правоохоронного формування Збройних Сил України. Емблему використовують на прапорі Головного управління ВСП, бланках службової документації, будинках і спорудах, спеціальних транспортних засобах Служби правопорядку. Відтворення емблеми допускається в пропорціях, що відповідають меті її застосування. Зображення емблеми можливе на друкованій, рекламно-інформаційній і сувенірній продукції, кіно-, відео- і фотоматеріалах, що видаються (виготовляються) Військовою службою правопорядку або на замовлення Міністерства оборони України й Генерального штабу Збройних Сил України.

Інші випадки застосування емблеми і порядок виготовлення її визначає начальник Військової служби

*Базовий зразок нагрудного знака
ЦУ СП та територіальних управлінь
ВСП у ЗСУ*

правопорядку Збройних Сил України – начальник Головного управління Військової служби правопорядку за погодженням з Міністром оборони України.

Військовики використовують символіку ВСП з дотриманням таких вимог: нарукавні знаки, емблеми на комір і погоні носять постійно на всіх формах одягу згідно з правилами носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України; службові нагрудні знаки військовослужбовців Патрульно-постової служби й Військової інспекції безпеки дорожнього руху видають військовослужбовцям ВСП для виконання службових обов'язків. Ці знаки носять на куртці або кітелі в центрі лівої нагрудної кишені й кріплять до одягу шпилькою з револьверним замком; військовослужбовці Головного управління, Центрального управління по місту Києву й Київській області та територіальних управлінь ВСП можуть носити нагрудні знаки відповідних управлінь на правій кишені куртки або на правому боці мундира (кітеля) під знаком про закінчення академії (навчального закладу).

Вручення нагрудних знаків Головного управління, Центрального

Жанна ДЕНИСЮК

НОВІ НАГОРОДИ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Відповідно до Указу Президента України від 18 листопада 1996 р. міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади надано право встановлювати відзнаки для заохочення своїх працівників. На підставі цього Указу Президента і з метою вшанування військової служби, професіоналізму, доблесті, відданості оборонців Батьківщини, вірності присязі, честі й задля надання соціального престижу багаторічній військовій службі затверджено окреме Положення про заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України. Згідно з Положенням, такі відзнаки поділяються на нагрудні знаки, значки, грамоти, вітальні листи. Нагороджуватися ними можуть як військовослужбовці, так і працівники Збройних Сил України, а в окремих випадках – громадяни інших держав, які мають заслуги перед Збройними Силами України. Цього року до встановлених раніше відзнак Міністерства оборони України „Доблесть і честь”, „Ветеран військової служби” та ювілейних відзнак „5 років Збройним Силам України”, „10 років Збройним Силам України” додалися нові.

„Знак пошани”

Наказом Міністра оборони України від 20 травня 2003 р. затверджено Положення про заохочувальну відзнаку Міністерства оборони України „Знак пошани”. Нею можуть нагороджуватися військовослужбовці й працівники Збройних Сил, а також інші особи за значний особистий внесок у розбудову, розвиток і забезпечення життєдіяльності Збройних

Сил України, зміцнення військового співробітництва та інші заслуги перед Збройними Силами України.

Заохочувальна відзнака „Знак пошани” являє собою прямий рівносторонній хрест з рівносторонніми кінцями, покритими емаллю малинового кольору, між ними жмутки променів білого металу. Посередині хреста вміщено білий емалевий медальйон, на який знизу накладено дві лаврові гілки. По центру ме-

Службовий нагрудний знак
військовослужбовців
Патрульно-постової служби ВСП

Службовий нагрудний знак
військовослужбовців Військової
інспекції безпеки дорожнього руху ВСП

управління по місту Києву й Київській області та територіальних управлінь ВСП проводиться в урочистій обстановці й здійснюється начальником Військової служби правопорядку в Збройних Силах України – начальником Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України, начальником Центрального управління Військової служби правопорядку Збройних сил України по місту Києву й Київській області та начальниками територіальних управлінь військовослужбовцям, що їм підпорядковані.

У разі втрати службових нагрудних знаків військовослужбовцями Патрульно-постової служби й Військової інспекції безпеки дорожнього руху ВСП проводиться службові розслідування, винних притягають до дисциплінарної і матеріальної відповідальності. Наказом начальника Військової служби правопорядку в Збройних Силах України – начальника Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України нагрудний номерний знак оголошується недейсним, про що одночасно повідомляють органи Міністерства вну-

трішніх справ України. У разі виявлення службових нагрудних знаків військовослужбовців Патрульно-постової служби і Військової інспекції безпеки дорожнього руху ВСП в інших осіб, ці знаки вилучають у встановленому порядку.

Символіка Військової служби правопорядку, за винятком нагрудних знаків військовослужбовців Головного управління, Центрального управління по місту Києву й Київській області та територіальних управлінь ВСП, виготовляється через Тил Міністерства оборони України за бюджетні кошти згідно з розрахунком, поданим начальником Військової служби правопорядку в Збройних Силах України – начальником Головного управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України.

Забезпечення органів управління й підрозділів ВСП здійснюється через Головне речове управління Тилу Міністерства оборони України.

Військовослужбовцям інших військових частин Збройних Сил України, яких залучають до виконання окремих завдань Військової служби правопорядку, надають нарукавні пов'язки військовослужбовців ВСП.

Заохочувальна відзнака
„Знак пошани”

дальйона на синьому тлі – зображення Знака Княжої Держави Володимира Великого (Тризуба). У верхній частині медалі по колу напис „Міністерство оборони України”. Пружки хреста, медальйона і кола, напис, лаврові гілки – жовтого металу. Саму відзнаку теж виготовляють з жовтого металу. Розмір хреста між протилежними кінцями дорівнює 41 мм. До верхнього кінця хреста кріпиться кільце з вушком, що сполучається з колодкою, обтягнутою стрічкою. Нижню частину колодки зроблено у вигляді лаврових гілок. Колодка медалі має такі розміри:

довжина – 45 мм, ширина – 28 мм. На зворотному боці є застібка, щоб кріпити відзнаку до одягу.

Стрічку відзнаки „Знак пошани” зроблено з шовку малинового кольору з поздовжніми смужками: жовтою посередині, синьою і білою – з боків. Загалом планка відзнаки являє собою металеву пластину (28 мм ширини й 12 мм – висоти), обтягнену стрічкою.

Відзнаку носять з лівого боку грудей і за наявності державних нагород України розміщують після них. Планку цієї відзнаки так само розміщують після планок державних нагород і після планки заохочувальної відзнаки Міністерства оборони України „Доблесть і честь”.

Подання до нагородження відзнакою „Знак пошани” складають відповідно до вимог Положення про заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України. Зокрема право подавати до нагородження заохочувальними відзнаками підлеглих військовослужбовців надається начальникам від командира полку, командира корабля I рангу, рівних їм і вище, командирам окремих батальйонів (кораблів II рангу), а також командирам (начальникам) окремих військових частин. Представляти до нагородження рекомендовано за конкретні вагомні заслуги військовика в службовій діяльності, зміцненні військової дисципліни і, як правило, за підсумками навчального року. Після нагородження військовика відзнаками Міністерства оборони України його наступне відзначення можливе не раніше ніж через п'ять років, окрім нагородження відзнакою „Ветеран військової служби”.

„Воїн-миротворець”

Міжнародна миротворча діяльність, у якій беруть участь Збройні Сили України, належить до найважливіших і водночас найскладніших форм міжнародного співробітництва. За Статутом ООН, Україна зобов'язана виконувати рішення Ради Безпеки ООН, зокрема надавати в її розпорядження Збройні Сили, допомогу та відповідні засоби обслуговування, потрібні для підтримання миру й безпеки як на Європейському континенті, так і в світі в цілому.

Згідно з постановами Верховної Ради України та керуючись ст. 2 Закону України про Збройні Сили, українські військовики постійно беруть участь у миротворчих операціях, що проводяться в багатьох регіонах світу – Боснії і Герцеговині, Анголі, Косові, Лівані, Сьєрра-Леоне, Кувейті, Іраку.

На відзначення військовослужбовців, які брали участь у міжнародних миротворчих операціях у складі українських миротворчих контингентів, миротворчого персоналу, місій ООН та Організації з безпеки і співробітництва в Європі, наказом Міністра оборони України № 143 від 20 травня 2003 р. встановлено пам'ятний нагрудний знак „Воїн-миротворець”. Цей знак має вигляд схрещених між собою оливкової гілки й меча вістрям униз. На перехрещенні їх розміщено прямиий рівносторонній хрест з розбіжними кінцями, у центрі його на круглому медальйоні – Знак Княжої Держави Володимира Великого (Тризуб). Це – символ Збройних Сил України. За допомогою вушок і кільця знак сполучений з прямокут-

Пам'ятний нагрудний знак
„Воїн-миротворець”

ною пластиною (шириною 36 мм, висотою 8 мм) з рельєфним пружком, на якій зазначено назву країни або регіону, де провадилася миротворча операція.

Право бути нагородженими цим пам'ятним нагрудним знаком мають військовики, які проходили службу в складі українських миротворчих контингентів не менше ніж 60 днів, а також ті, хто під час цієї служби (незалежно від терміну) були поранені, захворіли або дістали травми. Передбачено також посмертне нагородження знаком „Воїн-миротворець”. У цьому разі знак і посвідчення до нього передають сім'ї нагородженого.

Нагородження провадиться згідно зі спеціальним наказом Міністра оборони по особовому складу. Військовослужбовці, нагороджені знаком „Воїн-миротворець”, носять його на кітелі ліворуч по центру нагрудної кишені.

Заохочувальна
відзнака –
медаль
„За миротворчу
діяльність”

„За миротворчу діяльність”

Наказом Міністра оборони України № 292 від 13 вересня 2003 р. встановлено також медаль „За миротворчу діяльність”. Нею нагороджують військовослужбовців, які брали участь у міжнародних миротворчих операціях у складі українських миротворчих контингентів, миротворчого персоналу, місії ООН та ОБСЄ і здійснили визначні вчинки, виконуючи свої обов'язки з підтримання миру та безпеки.

Медаль круглої форми (діаметром 32 мм), виготовлена з жовтого металу. На лицьовому боці в центрі розміщено зображення долоні, над нею – голуба з оливковою гілкою у дзьобі. У нижній частині медалі по колу – зображення

лаврових гілок, а у верхній частині – Державного Герба України. На зворотному боці медалі написи: у центрі – „За миротворчу діяльність”, по колу – „Міністерство оборони України”. Всі написи на медалі – рельєфні. Колодка медалі обтягнена шовковою муаровою стрічкою білого кольору з поздовжніми смугами: посередині – оливкового кольору, з боків – синього й жовтого. У верхній частині колодки розміщено горизонтальну планку жовтого металу з вигравіюваною назвою регіону, де здійснювалася миротворча місія України.

Нагороджують медаллю за наказом Міністра оборони України по особовому складу. Нагородження може провадитися й посмертно, тоді медаль з посвідченням до неї передають сім'ї нагородженого.

військово-історичний альманах

МУЗЕЙ

Віктор КАРПОВ

ДЕРЖАВНИЙ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ МУЗЕЙ У СЕВАСТОПОЛІ

Пересічному громадянину Балаклава здебільшого відома як населений пункт, а не адміністративний район Севастополя, яким вона є нині. Впродовж усієї своєї багатвікової історії вона мала особливу привабливість для людності завдяки своєму зручному географічному положенню. До Різдва Христового Балаклавською бухтою володіли скіфи, пізніше греки та генуезці, у XV ст. – татари. Після приєднання Криму до Росії в Балаклаві оселили греків з архіпелагу, що воювали на боці росіян проти Туреччини. З них складався особливий грецький батальйон (ліквідований у 1859 р.).

Відомий в історії епізод – Балаклавський морський бій, який від-

бувся 23 червня 1773 р., коли загин капітана II рангу Кінгсбергена в складі двох 16-гарматних кораблів „Корона” й „Таганрог” зустрів поблизу Балаклави турецьку ескадру з 4 кораблів (два 52-гарматні, один 36- і один 24-гарматний) і атакував її. Під обстрілом кораблі турків почали загорятися, тоді вони спробували піти на абордаж, але були відбиті. Рангоут, такелаж і корпуси турецьких кораблів зазнали таких великих ушкоджень, а команди – втрат, що турецький адмірал після цього невдалого шестигодинного бою змушений був поставити всі вітрила й рятуватися втечею.

Інший відомий бій, пов'язаний з Балаклавою, відбувався на суходолі

число 2, 2003 р.

8*

Вхід у штольнію з каналом

майже 150 років тому. Під час Кримської війни 13 жовтня 1854 р. в цьому районі між російськими й англо-турецькими військами сталося бойове зіткнення. Російське командування вирішило раптовою атакою загону під командуванням генерала Ліпранді чисельністю до 16 тисяч чоловік захопити Балаклаву, залога якої налічувала три з половиною тисячі англійських і одну тисячу турецьких вояків. Уранці трьома колонами Ліпранді атакував редути, які займали турецькі війська за 3–4 км на північний схід від Балаклави, й захопив їх. Спроба англійської кінноти на чолі з Кардіганом відбити редути скінчилася невдало. Однак розвинути цей тактичний успіх і відрізати сили супротивника від його бази не вдалося внаслідок нерішучості дій російських військ.

У роки Кримської війни Балаклавську бухту використовували союзники для відстою й ремонту

кораблів англо-французької ескадри, що штурмували Севастополь, а на березі було обладнано складський пункт англійського десантного корпусу.

Вигідне географічне положення Балаклавської бухти визначило її дальшу долю як військово-морського форпосту. За радянської влади Балаклава була військово-морською базою Чорноморського флоту, тут розташовувалася 155-а бригада підводних човнів. Відомо, що Севастополь був містом, закритим для відвідування звичайними громадянами, не кажучи вже про іноземців. Доступ регулювався спеціальними перепустками й дозволами. Севастопольські перепустки були тут не чинними і, щоб потрапити до Балаклави, належало мати ще одну.

Військові потреби зумовили будівництво в бухті Балаклави заводу для ремонту підводних човнів, яке розпочалося в 1957 р., а завершилося в 1961-му. Проект мав кодову назву „Об'єкт № 825 ГТС”. З огляду на те,

що в ті часи запанувала концепція ведення війни за допомогою ядерної зброї, то було вирішено збудувати підприємство під землею. Завод мав ремонтувати підводні човни 613 і 633-го проєктів. Заводські приміщення було видовбано в скелі, що має назву Таврос, і взято в залізобетон. Комбінований підземний водний канал давав змогу розмішувати тут до 7 підводних човнів. Глибина каналу сягає 8 м, ширина – від 6 до 25, висота арки каналу – 12 м. Загальна площа всіх приміщень і ходів – 9600 м², площа водної поверхні під землею – 4800 м². Довжина каналу – 608 м, довжина сухого доку – 102 м. Він міг витримати влучання ядерної бомби. Для перебування й роботи людей в умовах війни тут було устатковано всі потрібні системи – герметизації приміщень, очищення й подачі повітря, вентиляції, автономного вироблення електроенергії, створено запаси продовольства та пального. Для зберігання запасів пального в скелі розміщено величезні резервуари. Уявити їхні розміри допоможе такий факт: скажімо, якщо кинути камінець в один з них, то тільки через вісім секунд він долетить до дна.

Своє значення завод як стратегічний об'єкт почав утрачувати з переозброєнням флоту й надходженням в експлуатацію підводних човнів нових проєктів, більших від попередніх, які не могли ввійти в канал. Завод працював до 1993 р. У березні 1995 р., коли розподілялося майно Чорноморського флоту, завод перейшов у відання органів місцевої влади, а в 2000 р. переданий Військово-морським силам ЗС України. Однак на той час заводу як такого вже не було, залишилися тільки

80-та окрема берегова 130-мм батарея. Балаклавська бухта. 1970 р. Встановлено в 1951 р. після демонтажу 127-мм гармат „Бофорс”. До війни 1941 р. тут була 19-та берегова батарея 122-мм гармат. Світлина В.Смирнова. Знімок надає капітан I рангу Б.Новоселецький

Зустріч у голови Балаклавської районної державної адміністрації м. Севастополя Едуарда Гаичева. Серпень 2003 р.

Всередині штольні

Головнокомандувач Військово-морських сил Збройних Сил України контр-адмірал Ігор Князь вивчає документи Військово-морського музейного комплексу „Балаклава”. Севастополь, серпень 2003 р.

підземні приміщення без обладнання та комунікацій.

Приміщеннями заводу або штольні за інвентарним номером 73, де раніше шуміли агрегати й панувала виробнича атмосфера, гуляв вітер. І все ж таки справа використання приміщень колишнього заводу не втрачала актуальності. Найдоцільнішою виявилася ідея музеєфікувати все те, що залишилося. Міністерство оборони України вирішило створити тут військово-морський музейний комплекс, який дістав, за місцем його розташування, назву „Балаклава”. Це не випадково збіглося з рішенням Президента України Л.Кучми про заснування в Севастополі державного військово-морського музею. Новий музейний комплекс створюється силами Центрального музею Збройних Сил України як його філія. Сама штольня з каналом так приваблює екскурсантів, що музей з червня 2003 р. вже відчинив для них двері, незважаючи

на те, що влаштування тематичних експозицій тільки розпочалося і не все ще впорядковано.

Тематичні експозиції задумані так, щоб висвітлити в хронологічному порядку військово-морську історію України. Серед іншого розповідатиметься про минуле Балаклави, надводний і підводний флоти в контексті світового розвитку їх, сучасні Військово-морські сили України, берегову охорону та морську піхоту.

Архітектурно-художнє вирішення експозиції музейного комплексу має допомогти створити таке враження від підземних споруд, яке справляли вони в той час, коли тут був розміщений секретний військовий об'єкт. Тематичні експозиційні комплекси

Внутрішній вигляд приміщення штольні №3 (арсенал)

планується розташувати на певній відстані один від одного. Переходи між ними будуть мати слабе освітлення, що посилюватиме відчуття підземного простору. Передбачається відновити цехи функційної перевірки торпед.

Окремо в штольні № 3, де зберігалася зброя, експонуватиметься історичне й сучасне військово-морське озброєння. Це буде своєрідний військово-морський арсенал. Штольня № 3 в довжину сягає 398 м, ширина її – від 3 до 5.7 м, висота – від 4 до 5.8 м, загальна площа становить 2500 м². Штольня має два підземні поверхи. На першому були складські й виробничі приміщення, а також сховища торпед і їхніх бойових частин (подейкують, що бойові частини мали і ядерні заряди). Щоб перевозити зброю, в штольні проклали малу залізничну

колійу, по якій ходили візки з мідними колесами. Штольня сполучена з головним водним каналом заводу, де ремонтували й після ремонту споряджали підводні човни. На другому поверсі було розміщено компресори, помпи та інше обладнання.

Завод і арсенал – це єдиний комплекс. Загалом підземна частина військово-морського музейного комплексу становить 12 100 м². Крім того, музеєві належать ще морський причал і кілька будівель. Серед них вирізняється будинок інженера Завадського, зведений на початку ХХ ст. Колись він правив за казарму, а тепер тут головний офіс музею.

Використання унікального об'єкта військово-морської фортифікації – підземних штолень – як військово-морського музейного комплексу – це веління часу, адже Балаклавська бухта демілітаризується і поступово перетворюється на туристично-рекреаційну територію.

МУЗЕЙНА ПОДОРОЖ ДО ПОЛТАВИ

На початку липня цього року фахівці Центрального музею Збройних Сил України відвідали Полтаву. На запросила сюди група офіцерів і ветеранів ВПС, які виступили з пропозицією створити на базі дислокованої в місті військової частини військово-авіаційний музейний комплекс – філію ЦМЗСУ.

Як відомо, Полтава має велике військово-авіаційне минуле. До війни тут діяли Всеукраїнська школа льотчиків, Вищі штурманські курси ВПС, дислокувалася 1-а авіаційна армія особливого призначення, а в 1944 – 1945 рр. розташовувалась 169-а авіаційна база особливого призначення. Саме на Полтавському аероузлі – аеродромах Полтава, Миргород і Пирятин – базувались літаки американських ВПС, залучені до виконання „човникових” операцій за проектом „Френтік”. Вночі проти 22 червня 1944 року німецька авіація завдала по Полтавському аеродрому потужного бомбового удару, знищивши 44 і ушкодивши 25 американських „Летючих фортець” і 15 радянських літаків. Проте авіабаза діяла далі*. У 1946 р. до Полтави передислоковано з Любліна (Польща) 13-у гвардійську важку бомбардувальну авіаційну Дніпропетровсько-Будапештську ордена Суворова дивізію. У 2000 р. ВБАП перетворено на 35-у гвардій-

* Докладніше див.: Чичкань І. Проект „Френтік” – надсекретна операція американських ВПС в Україні у 1944–1945 рр. // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 1(4). – С. 31–57.

ську авіаційну групу (оперативного призначення), що увійшла до складу передових сил оборони.

У полтавській зустрічі й обговоренні справи створення військово-авіаційного музейного комплексу взяли участь гвардії полковник Віктор Томілін – командир 35-ї авіаційної групи ВПС України, гвардії полковник Анатолій Мілевський – заступник командира 35-ї авіаційної групи з інженерно-авіаційної служби, гвардії полковник Олександр Міщенко – виконувач обов'язків командира 185-го гвардійського авіаційного полку, Віталій Булигін і Степан Лукасевич – голова й заступник голови ветеранської організації Полтавського авіагарнізону, а також представники ЦМЗСУ – полковник Віктор Карпов – начальник музею і автор цих рядків – полковник у відставці, колишній авіатор.

Після плідного спілкування ми разом оглянули полтавську авіаційну „колекцію”.

Поряд з штабною будівлею на відкритому майданчику немовби знімається в небо Ту-16. Це – літак-легенда. Майже 40 років на озброєнні Далекої авіації і Авіації ВМФ були його численні варіанти. Ту-16 використовувалися у військових і цивільних науково-дослідних і навчальних центрах, в Аерофлоті й системі Міністерства авіаційної промисловості, їх також виробляли й застосовували у воєнних конфліктах поза межами СРСР. На цій машині виховувалось

Полтавська „колекція” бомбардувальників. Полтава, липень 2003 р.

кілька поколінь авіаторів. У різні роки полки Далекої авіації, озброєні Ту-16, базувались у гарнізонах Білої Церкви, Ніжина, Прилук, Полтави, Озерного, Стрия. Загалом на авіаційних заводах виготовлено 1507 одиниць Ту-16 різних модифікацій. Прийняття на озброєння надзвукового Ту-22 майже не зменшило ролі „шістнадцятих” у системі оборони країни. Масове зняття Ту-16 з експлуатації й заміна їх на Ту-22М почалися тільки в 80-ті рр. Напередодні розпаду СРСР у європейській частині країни налічувалося 173 літаки Ту-16, зокрема в складі полку ДА в Білій Церкві 40 літаків і 260-го важкого бомбардувального полку в Стрию – 23.

Після підписання Біловезьких угод більш ніж половина всіх Ту-16 (121 машина) дісталася Україні. Але вже через два роки в Україні літали тільки 19 навчальних літаків, ще 49 машин зберігалися на базах. У Росії Ту-16 офіційно знято з експлуатації в 1994 р.

На окремому майданчику полтавського летовища вишикувались майже всі зразки літаків-бомбардувальників, дислокованих в Україні в другій половині ХХ ст. Особливо вра-

жають два гіганти – Ту-95 і Ту-160, поряд з ними значно менший Ту-22. Стратегічний бомбардувальник Ту-95 був офіційно прийнятий на озброєння ВПС СРСР у вересні 1957 р. Але формування першої авіадивізії, що мала використовувати Ту-95, розпочалося ще в 1955 р. Базою дивізії (106-ї ВБАД) став аеродром Узин під Києвом. Командував з’єднанням двічі Герой Радянського Союзу А.Молодчий. За комдива А.Молодчого Ту-95 з України літали в райони Крайньої Півночі й Далекого Сходу. Такі польоти практикував і його наступник В. Решетников, майбутній командувач Далекої авіації СРСР.

Величезна дальність лету Ту-95 давала змогу підвищити можливості застосування Далекої авіації на будь-якому театрі воєнних дій. Наприкінці 50-х рр. два Ту-95 з 106-ї авіадивізії пролетіли по маршруту Узин – Кавказ – Середня Азія – річка Лена – Арктика – Кольський півострів – Москва – Куйбишев – Узин, подолавши за 12 годин 15 хвилин відстань у 17150 км. Залучали Ту-95 і до скидання спецбоеприпасів. Екіпаж І.Баженова – заступника командира з політичної частини одного з полків тієї ж авіадивізії провів бойове скидання термоядерної бомби з еквівалентною потужністю 2,5 мега-

Легендарний літак бомбардувальник Ту-16 на постаменті

тонни. Згідно з наказом, слідом за цим літаком крізь радіоактивну хмару пройшов у строю весь полк – з метою „обкатки” термоядерною зброєю! У дні Карибської кризи 1962 р. Ту-95 чергували на аеродромах з ядерними бомбами на борту.

З часом в Україні з’явилися Ту-22, Ту-22М2, Ту-22М3, Ту-160. До 1992 р. частини Далекої авіації, озброєні літаками Ту-160 і Ту-95МС з крилатими ракетами Х-55, являли собою значну воєнну силу. Після здобуття Україною незалежності на її території залишилися 23 літаки Ту-95МС. Але з огляду на проголошений парламентом без’ядерний статус України в експлуатації були тільки 7 літаків і літали вони рідко. Згодом почалися переговори з Росією щодо передачі їй Ту-160 з Прилук і Ту-95МС з Узина. Проте сторони не дійшли згоди, і Україна 17 квітня 1998 р. прийняла рішення знищити літаки Ту-95МС і Ту-160. У 2000 р. Росії за газові борги передано 3 літаки Ту-95 МС. Один Ту-95 став музейним експонатом.

У рамках двосторонньої україно-американської угоди „Щодо надання допомоги Україні у ліквідації страте-

гічної ядерної зброї, а також запобігання розповсюдженню зброї масового знищення”, підписаної 25 жовтня 1993 р., на військових аеродромах Озерне, Полтава і Миколаїв приступили до ліквідації бомбардувальників Ту-22М2/М3 і крилатих ракет Х-22. 12 листопада 2002 р. в Полтаві розрізано Ту-22М3 185-го гвардійського ВБАП. Цей літак мав на своєму борту 11 зірочок, що позначали кількість бойових вильотів над Афганістаном. 14 листопада перший Ту-22М2 знищено в Миколаєві. Усього протягом двох з половиною років в Україні передбачено ліквідувати 31 надзвуковий бомбардувальник: 17 літаків Ту-22М2 і 14 Ту-22М3. Відтак на озброєнні ВПС країни в складі 185-го ВБАП залишиться 20 Ту-22М3 останніх серій і певний запас ракет Х-22.

Оглянувши Ту-95 і Ту-160 і посидівши в кріслах пілотів та штурманів цих літаків, відчуваєш повагу до людського розуму, який це створив. Водночас усвідомлюєш, що ця зброя довгі роки тримала світ на межі війни і миру. Їй місце у музеї.

НАЗУСТРІЧ ДОЛІ

Люди беруться за щоденник найчастіше задля власної пам'яті. Але зрідка буває й так, що їхні записи мають історичну вагу та висвітлюють події на рівні майже документального засвідчення. До таких належать нотатки одеського службовця Стефана Смоляка (1875–1953), який, охоплений патріотичним поривом, пішов 1904 року добровольцем на російсько-японську війну.

Напередодні спалаху битви на Далекому Сході він уже встиг дослужитися в російській армії до нижчого офіцерського чину – унтер-офіцера й улаштуватися на посаду в одеській конторі нотаря Й. Гуревича. Він тут непогано заробляв, мав гарних друзів і „панянок”. Але йому праглося чимось вивищитися серед них, і це штовхнуло звичайного клерка на майже нерозважливий крок.

Усі воєнні знегоди Стефан Смоляк спізнав уже з перших днів: зволікання з оформленням та тривалі, понад місячні, перебування в дорозі, підозріливе ставлення начальства до патріотів-добровольців на підступах до фронту, в Харбіні. Солдати й офіцери нудяться, пиячать, зазнають знущань від старших командирів. Їх виганяють копати шанці, ламати кал'ян (бур'ян) – щоб не підступили потайки японці, сторожувати на біваках у горах. Вони голодують, потерпають від спеки й дощів.

Нарешті – доведеної команди: „В похід!” Але це не означало „Вперед!”, попервах доводилося ховатися в китайських фанзах і відступати бездоріжжям по 10–30 км щодня. Тижнями вони жили на окропі й сухарях, обшарпані й без купелі.

Розчаровані добровольці зголошувались у відрядження на будівельні роботи. Але одесит Смоляк молив Бога, щоб підтримав його в добрих ділах. Він попросив товаришів із Харбіна придбати для нього на передову лінію Біблію і Псалтир...

Тільки ніщо не допомогло воякові: „...ось розривається шрапнель, і одна куля влучає мені в живіт... Я лише зміг скрикнути: „Фельдшера! Мене поранило...” – занотував він пізніше у щоденнику.

І знову кількомісячна дорога, тепер уже в центр країни, до Москви. Рана почала поволі гоїтися, але болі не припинялися. І унтер-офіцер Смоляк заводить до щоденника: „Зовнішня хвороба в людини – це дрібниця. А от душевна недуга ... це найтяжче ... Від першої вилку-

Стефан Смоляк. Москва, 1905 р.

„НЕ СТРАШНА МЕНІ СМЕРТЬ...”

З щоденника 1904 р.*

1904 рік [Травень]

[...]

12/25. Середа.

29 доба. 7500 верст від Одеси. Приїхали на станцію Маньджурію о 7-й годині ранку за місцевим часом. Тут уже починається Східнокитайська залізниця. Далі – китайська земля, Маньджурія. Росіян зовсім нема, лише китайці. Холоднувато.

13/26. Четвер.

30 доба. Станція Ялу (Маньджурія). Тут уже нападають на поїзди хунгузи, китайські розбійники. Бачив двох убитих нападників. Живуть у цих місцях переважно китайці й буряти. Якось дико. Стежать за солдатами, що вони роблять. Нудно. Незабаром будемо в Харбіні. Що мені пошле Господь. Країна тут одноманітна. Заробітки добрі, але все дороге, особливо харчі.

14/27. П'ятниця.

31 доба. Привал у місці Цицикар. Краєвиди чудові. Наближаємося до м. Харбіна. Настрій духу – бадьорий. Але часом буває і сумно. Їм дуже мало. Інколи з нудьги співаю пісень... О 7-й годині вечора прибули в Харбін. Залишився на ночівлю командувати у вагонах.

Місто Харбін

15/28. Субота.

Табір 2-го Читинського запасного батальйону. Стою перший день у таборі. О 14-й годині був у лазні. Досить кепська, китайська, вартість – 20 коп.

* Оригінал щоденника, написаного російською мовою, зберігається в онука Стефана Смоляка Леоніда Миколайовича Смолякова (м. Мінськ).

ють, а як позбутися другої? Душа моя болить, мліє серце. Думка все про одне – про моє майбутнє життя. Я прагнув на війну, хотів воювати. А тепер лежу поранений”.

Не вгамували болю ні георгіївський хрест, вручений із записанням, ані найкращі лікарі столичних шпиталів.

Доброволець, трохи одужавши, рветься додому, в рідне село Глибоке на Могильовщині. Там він став на ноги, здійснив свою мрію одружитися, почав господарювати на землі. Мав чотирьох синів і чотирьох дочок. Двоє його синів полягли в останню війну.

Та основне надбання Стефана Івановича Смоляка (чи Смолякова – як він на російській манір писався за радянських часів) – це щоденник, що зафіксував прозріння добровольця. В його уявленні війна була героїзмом, а в реальності він переконався, що це звичайна людська м'ясорубка. Для битви потрібні люди і набої: одні гинуть, а інші несуть горе і смерть.

Написаний просто, безпретензійно, щоденник вражає своєю внутрішньою глибиною і психологічною відвертістю. Тут усе на чистоту душі: й оті раз по раз згадувані грошові заощадження, підраховувані „до копійки”, й одеські знайомі „панянки”, що заворожували велелобного парубка, і ерешті правдиві картини буднів тієї, такої вже далекої, війни.

Микола ШУДРЯ

Настрій бадьорий, але дуже нудно. Думаю часто про рідних, про знайомих одеситів. Начальство каже, що нам доведеться перебувати в Харбіні майже місяць, а потім вирядять нас у Ляоян. Увечері відвідав церкву. Священника нема, він пішов на війну. У храмі дві ікони. Співають лише солдати.

16/29. Неділя.

День святої Трійці. Встав рано. Помолився Богові, написав листи братові Кирилу... та в Одесу – товаришеві Головкову. Вдень нікуди не ходив гуляти, а весь час перебував у таборі.

17/30. Понеділок

День Святого Духа. Вранці був у табірній церкві. Потім написав братові Савелію й відніс листа на вокзал. Надсилаємо в конвертах, але без марок. Це внаслідок воєнного часу. Я в наметах разом із солдатами запасу. Всі вони з Сибіру, доволі серйозні. Одне слово, дуже задоволений своєю долею!.. Тепер знатиму, що таке війна...

18/31. Вівторок.

Сплю в загальному наметі із запасними солдатами. Тут дуже брудно... Отже, залишиться незабутня пам'ять про війну. Вдень писав листи. Ввечері були заняття...

19/1. Середа.

Вранці – заняття. Настрій у мене – бадьорий. Удень надійшов лист з Одеси від Василя Головкова. Він пише, що сумує без мене. Сьогодні видали рушницю за № 107344. Іншого спорядження ще не одержував.

20/3. Четвер.

Доволі сумно. Ходжу щодня на заняття; вони досить легкі. Одне лихо, що розпухла та болить моя шия. [Зустрівся] фельдшер Сергій Федоров, земляк з Могильовської губернії.

21/4. П'ятниця.

Тяжко. Дуже болить шия (від вереду). Щодня чекаю команди, щоб вирушити в похід. Та не знаю, чи судилося мені побувати в бою. О, як мені хочеться воювати! Тепер не шкодую вже ні за рідними, ні [за товаришами]. Ні [за М.]. Учора і сьогодні писав листи. Куриндін.

25/5. Субота.

Усе ще мучуся з вередями. Почуваю себе кволим. Особливо не сумую. Почав при звичаюватися до воєнного життя. Боже, яка сталася зміна з людиною, коли я був убогий і неосвічений. Тепер маю гроші і став добре їсти; але маю гроші, а сплю в багні.

[...]

27/9. Четвер.

Учора одного солдата з добровольців командир перевів до розряду штрафників і його шмагали [різками]. Картина вийшла сумна. Усі порушили питання про те, щоб нам, добровольцям, податися в бій. Але не знайшлося сміливого й заповзятливого солдата, щоб очолити решту. Я, хоч і сміливець, але палаю великим бажанням самому йти в похід. Про це й доповів командирові батальйону підполковникові Корольову. Він довго зі мною розмовляв (треба сказати: він неприхильно ставиться до солдатів) і він був навіть висловився на кшталт: „Я тебе розжалую за це”. Та мені пощастило врятуватися дотепними словами без допомоги інших.

[...]

29/11. Субота.

Чекаю з хвилини на хвилину, коли скомандують йти в бій. Дуже млосно. Хочеться якнайшвидше побачити свою долю. Адже мені колись провіщали

люди, що я загину на війні. Це сумно й боляче, але я, звісно, в це не вірю. Та думки бувають легковажні і їм піддаєшся мимохіть.

[...]

31/13. Понеділок.

Важко передати те, що сьогодні відчуваю... Я мав посаду в Одесі. Мені було добре. Та я звільнився й пішов добровольцем на війну. 15 травня привезли нас усіх до Харбіна. І от уже 15 днів – у запасному батальйоні. Три дні по тому запитували, хто хоче піти у відрядження, з 131 добровольця зголошилося 20. Решта почала дорікати їм... Мовляв, вони бояться йти в бій, а тому обрали інший шлях. Серед них 7 унтер-офіцерів. Мені було прикро. Я навіть просльозився. Боліла душа. Я прагну в бій. А тут якась зрада з боку товаришів. Тепер на добровольців дивитимуться крізь пальці.

Червень.

1/14. Вівторок.

Прикро після вчорашнього дня. Сьогодні один старший унтер-офіцер з добровольців пішов у Дійову армію... Через те, що не виряджають. Начальство поводить з нами брутально. Тому і я через три дні упрохував командира батальйону Корольова від імені всієї команди добровольців. А він мені: „Розжалую за те, що зважився проситися в бій”. Така правда тепер на світі! Я віднині терпляче чекатиму того часу, коли начальство покличе в похід, а самовільно не піду.

[...]

3/16. Четвер.

Удень – лист в Одесу, знайомому З.З. Мартинову. Потім гуляв у місті із земляком Федоровим; ходили з китайськими дівчатами. Купалися в річці Сунгарі. Повернувся в табір о 7-й годині вечора. Тут я довідався, що багато добровольців пішло працювати на залізницю. Стало прикро, що залишилася нас жменька й, напевне, не скоро нам випаде побувати в бою.

4/17. П'ятниця.

Засмучений. Не знаю, що робити: записатися у відрядження чи ні. Мені б хотілося в бій. Але кажуть, що один у полі не воїн. Тож доведеться йти у відрядження. Господи, допоможи мені в добрих ділах... Тепер я витерплю всі воєнні [труднощі].

5/18. Субота.

Сьогодні ходив у лазню. Та все одно бувають воші... Мені пригадується колишня армійська служба, коли я жив майже добре, але завжди мені було сумно. Я захотів змінити своє життя, і тепер-от змінив...

Часом на мене находить покута. Але я сам себе заспокоюю. І думаю: мовляв, це така доля. Хай же допоможе мені Бог.

6/19. Неділя.

Три дні тому пішло з Читинського запасного батальйону багато добровольців. Із 131-го залишилось нас усього 39. От що означає: люди звикли володіти самі собою! Спершу всі прагнули на війну, а тепер їм стало страшно... Але я гадаю, що мені краще трохи зачекати. Може, й доведеться йти в бій. Аби ж тільки хутчіш...

7/20. Понеділок.

Почуваю себе сумним і розгубленим. Очікую кінця, коли настане остаточна розв'язка: або вирушу в бій, або вже почнеться замирення. Якби я знав, що відразу не потраплю в бій, то ніколи, ніколи не пішов би добровольцем

на війну. А чекав би, коли мене візьмуть із запасу... Часто думаю про рідних, про свій край...

8/21. Вівторок. Перебуваю на фронті 25-й день. Сьогодні з дня приїзду 2 місяці 2 дні... Воєнні труднощі терпимо. Харчі зовсім кепські. Бувають навіть випадки, коли борщ із черв'яками... Люди навкруги сибіряки, брутальні. У наметах дуже брудно. Одне слово, війна. Запам'ятається...

[...]

9/22. Середа.

Увечері переглядав фотографічні картки (на прохання земляка Сергія Федорова). І от у мене зринули колишні мої радощі й страждання. Коли згадаю свою любов (до Маші), то не можу знайти собі місця... Як я її безтямно кохаю! Чи коли забуду я цю любов?... А мене кохала Саша, та я був до неї байдужий.

10/22. Четвер.

Настрій духу в мене сьогодні доволі веселий... Іду чергувати на кухню (2-го Читинського запасного батальйону). Зарахований наказом, незважаючи на те, що серед добровольців багато старших унтер-офіцерів і три фельдфебелі, але... мене першим призначив підполковник Корольов. Хай допоможе мені й усім Господь Бог.

11/24. П'ятниця.

Почалося вчора моє чергування об 11^{1/2} годині і тривало, Слава Богу, щасливо. Приходив на кухню підполковник Корольов. Я хвацько йому відрпортував. Він залишився всім задоволений. На харчуванні перебувало вчора 589 чоловік, а сьогодні – 622. Прибула партія добровольців Казанського військового округу. Тоді ж чотири душі (з одеських добровольців) самочинно поїхали воювати. Одному К. я дав 70 копійок на дорогу, бо він зовсім бідний.

12/25. Субота.

День провів у великому піднесенні. Причина: сьогодні о 14-й годині прибула партія добровольців (400 чоловік) з Московського та Київського округів. Вони вирушають у бій 14/VI, а одесити невідь-коли підуть...

13/26. Неділя.

Сьогодні з ранку прийшов до мене Д.Суботін і приніс пляшку горілки (день його ангела). А ми пити так пити! І я сам узяв дві пляшки, витративши на них 1 крб. 20 коп. Нарешті я сп'янів і міг спати. Ввечері було призначення до Дійової армії – завтра чи післязавтра вирушають усі добровольці із запасних. Мені дали 120 бойових набоїв. Іду воювати, що дає Бог.

14/27. Понеділок.

Підготувався до походу... Чекаю лише команди, коли скажуть вирушати... Цілий день частували друзі і знайомі. Вони співчують, що йду в бій, особливо мій приятель С.Федоров. Я йому в дарунок залишу всю свою постіль і валізу. Завтра – бій.

15/28. Вівторок.

Встав о 4-й годині ранку, почувався весело, настроїв бадьорий. Сьогодні о 5-й годині виїжджаю з Харбіна на війну, тобто до Дійової армії (в бій). Боже, яка радість і захоплення! Що випало мені захищати Батьківщину й Вітчизну... Хай допоможе мені Бог у доброму ділі. Вчора доволі багато пив і гуляв із земляком Ф. Сьогодні о 5-й годині пішов на вокзал з партією запасних (добровольців), з них – 36 одеситів. Усі були досить п'яні, а тому нас відправили назад у табір і о 16-й годині повернули на вокзал. І тут довелося ночувати просто неба, чекаючи, коли нас повантажать у вагони й відправлять на фронт.

[...]

17/30. Четвер.

Станція Тьємьнь. Тобто місто Китам'яки. Іду в бій... Я намагаюся бути веселим, але серце щось віщує. Та все одно мені зараз у тисячу разів веселіше, аніж на посаді в Одесі в конторі нотаря. Сьогодні вночі було задушливо, як у лазні. Деякі солдати спали голими. Хмарно, часом ідуть сильні дощі, а потім – несусвітня спека. Надіслав листа фельдшерів Федорову в Харбін; співав, згадував Батьківщину.

18/1. П'ятниця.

Почуваюся кепсько. Якесь обтяжливий. Хочеться випити молока чи кисляку. Але тут нічого цього нема. Вчора о 7-й годині вечора був у місті Мукден. Це китайська столиця. Велике місто. Зараз перебуваємо на станції Янтай. Злива. Дорожнеча. Дають по 38 коп. на добу.

19/2. Субота.

О другій годині ночі приїхали в місто Ляоян. У дорозі були рівно три доби. В місті невилазна грязюка. Багато війська. Усе дороге: 1 фунт цукру – 40 коп.; я купив 1/2 ф. (20 грудок цукру), заплатив 20 коп.; 1 фунт білого хліба – 15 коп. Мені дуже весело. Кажуть, невдовзі підемо в бій. Я нетерпляче чекаю. Про це написав листа в Одесу. Стоїмо в бараках (перший поверх).

[...]

22/5. Вівторок.

Сьогодні вранці почувався добре. О 10-й годині надійшла команда, що добровольців відправляють у бій. Боже, яка радість! Слово це було зустрінуто гучним „Ура!“ О 3-й годині дня всі ми прибули на станцію Ляоян. О 12-й ночі нас уже висадили, а через годину рушили далі.

23/6. Середа.

Станція Ташицяо. О 8-й годині ранку були в місті Хайчень. Об 11-й – на станції Ташицяо. Невимовна радість. Серце моє відчуває якесь непередбачуване щастя. Господи, допоможи мені в добрих ділах...

Тепер я забуваю і рідний край, і своїх панянок. Лише одне в голові – аби хутчіш у бій... Місцевість всюди пагориста. Клімат звичайний. Ворог за 30 верст від Ташицяо. Спека. Дуже багато війська... Далеко, далеко заїхав я від своєї країни, від своєї батьківщини. Господь знає, чи повернуся коли я на свою батьківщину, чи ні...

24/7. Четвер.

Другий день стою на станції Ташицяо. Вирушаємо з хвилини на хвилину. Сплю під накриттям у їдальні. Намагаюся бути веселим. От уже 3 місяці 6 днів, як я приїхав з Одеси. Тут усе дороге, особливо хліб: 1 фунт – 8 – 10 коп.; горілка (пляшка) – 1 крб. 90 коп., а то й дорожче. О 2-й годині дня пішов до міста Кайджао, приїхали сюди о 15^{1/4} годині. Станція зовсім порожня. Наших військ нема. Ми, всі добровольці, вирушили в похід. Це перший похід.

25/8. П'ятниця.

Був у поході. Йшов через місто Кайджао. Подолав якихось верст 20, а то й більше. Шляхи попсовані – розмиті дощами. Вперше випав нам легкий перехід, тоді як інші – доволі обтяжливі. Мені здається, що треба зменшити свою вагу, хоча й шкода кидати свої речі. Ночував сьогодні в китайській [фанзі]. Повітря в ній досить важке. Китайське... Встав о 4-й ранку і рушив у похід. Гарячої страви зовсім нема. Солдатського хліба не дають, бо його привозять один раз на 4 – 5 днів.

число 2, 2003 р.

Солдати, які вже були в бою, отримують порційні – по 21 – 22 коп. на добу. Люди досить виснажені. Худі, бліді, обшарпані. Інші – в личаках, а то й зовсім босоніж... Що вже казати про чоботи! Враження – приголомшливе. Добровольців поки що в частини не відправляли. Супротивник за три версти...

26/9. Субота.

Стою на позиції в горах... між станцією Ташиця і містом Кайджао. Гарячих страв зовсім нема. Супротивник за 3 версти. Чутно гарматні й рушничні постріли. Наші війська відступають у напрямку станції Ташиця. Вчора вирушили в складі 2-го Східносибірського стрілецького полку, решта (понад 200 душ) – сьогодні о 4 годині дня. Відступали до станції Ташиця з 3-м Східносибірським стрілецьким полком (з ними і я)... Мені все ще тяжко розлучатися з речами, але доводиться залишати їх...

27/10. Неділя.

На позиції біля міста Кайджао. Супротивник за 5 верст від нас. Сьогодні встав о 4-й годині ранку, а о 10-й годині добровольців розподілили в частини. Я попав до 1-го корпусу 2-ї дивізії, 3-го Східносибірського стрілецького полку в 5-ту роту, 4-ту соту, 1-й рій. Мене це вразило, адже я колись був на дійсній службі в 3-му Південнокавказькому полку, 5-й роті, 3-й соті, 1-му рої. Єдина тут різниця – 4-та сота... Нудно, а то – як завжди. О 4-й годині дня споруджували шанці й зводили мости. З роботи поверталися пізно. Лягли спати, не роздягаючись і не ївши. Хліба нема, а вечері не варили. Я терплю всі труднощі воєнного часу.

28/11. Понеділок.

Четвертий день на бівуаці під містом Кайджао. У бою поки що не був. Нетерпляче чекаю тієї миті. Сьогодні почувався кепсько. Щодня ходимо всім полком зміцнювати укріплення. Незабаром сподіваємось на атаку. Тут, під Кайджао, буде могутній бій. Велика спека. Годують поганенько. Хліба припадає по 1/2 фунта на добу... Мені запам'ятається ця війна.

[...]

Липень.

1/14. Четвер.

Сьомий день на бівуаці. Часом виходимо на позицію. Але найчастіше доводиться відступати на Ляоян і рихтувати шанці. Сьогодні о 9-й годині ранку нас відвідав генерал Куропаткін; він вітався з нами і дякував усім солдатам за роботу. Рухався він попереду, а за ним великий загін козаків та прикордонної сторожі. Сьогодні о 5-й годині ранку ми виступили з бівуаку й кинулися в наступ на японців. Але надійшла команда знову повернутися на попереднє місце до особливого наказу. Мені здається: начальство все чинить квапливо. Порядку нема... Тим часом солдати пориваються в бій. А мені згадується колишнє життя. Тоді жилося добре: я мав гроші, вдовився з гарненькими панянками. А тепер стою на бівуаці 8 день.

2/15. П'ятниця.

Трохи болить зуб, але настрої піднесений. Встав о 4-й годині ранку. П'ю чай (із сухарями препоганими), а то і з черствим хлібом. Згадуються колишні часи, коли мені не хотілося їсти здобних пиріжків. Та усвідомлюю, що в житті бувають усілякі хвилини. Тепер я збагнув, що таке життя і, коли залишуся живим, то буду задоволений своєю долею.

5/18. Понеділок.

11-й день на бівуаці під Кайджао. Сьогодні знову чути постріли супротивника. Спека нестерпна. Вранці, з 5-ї до 6-ї години було заняття. Потім

споруджували шанці, траншеї, нищили китайський бур'ян – кальян. Він такий високий, що вершників на конях у ньому не видно. І от, щоб супротивник не міг підкрастися, його ламають. Спека несусвітня. Купатися немає де, а про лазню годі й думати... А колись же купався у Чорному морі! Скрізь чистота й воля. Але тепер на язичі чотири слова: страждай, терпи, живи, кохай. Отак і я віднині...

6/19. Вівторок.

12-й день на бівуаці. Супротивник за 10 верст звідси. Він досить добре закріпився... вчора ввечері я гарно співав; мною зацікавився сам командир. Але співаника мені довелося спалити... Носити його важко, а залишати не можна. Це був мій дарунок. Якщо залишуся живий, то я великий охотник співати і...

[...]

10/23. Субота.

Сьогодні щойно встав о 4 1/2 години ранку. Впив кухоль чаю без цукру, з дуже поганим сирим хлібом і, своїм звичаєм, став лаштуватися на роботу. Але рівно о 6-й годині гримнув ворожий постріл... Усі заметушилися. Негайно стали на позицію в китайській оселі... Та невдовзі відступили до шанців. Супротивник дуже обстрілює. Земля здригається від вибухів. Щоденник заповнюю о 13 1/2, сидячи в шанці. А постріли не стихають. Роблю нотатки ввечері. Перебував в окопах з 6-ї до 18-ї години. Потім ми відступили. Стріляти нам не довелося. Але...

11/24. Неділя.

Другий день у бою. Ночував у бівуаці. Встав о 3 1/2 годині. О 5 1/2 пролунав перший постріл ворога. Ми негайно засіли в шанцях. Вчора бій тривав рівно 12 годин, з 6-ї до 18-ї години. Стріляли тільки гармати. Я почувався добре, навіть весело. Господи Боже! Як двигить земля від вибухів! Цих хвилин я ніколи не забуду... Дуже шкодую, що в мене малий щоденник, та й описати все неможливо. Сьогодні билися впродовж 15 годин. Супротивник воює хоробро. Стріляють лише гармати. Спека нестерпна, хочеться пити... Води ані краплини. Дим. Гуркіт. Усе це наганяє якусь скорботу. Поблизу мене вибухнув гарматень, але мене вберіг Господь. Було вбито й поранено багатьох. О 9-й годині ввечері бій припинився, й ми відступили на бівуак.

12/25. Понеділок.

3-й день у бою. Вчора ввечері стали на бівуаці, команди роздягатися не було. Вночі ховали вбитого солдата. А о 1 1/2 години відступили до станції Ташиця, прибули туди о 5-й годині й почали копати шанці. О 6-й годині нас обстріляв ворог. Ми сховалися в китайських фанзах. Сьогодні вранці й учора сталися такі випадки: ворожі гарматні падали всередину роти (в бівуак) і багатьох було поранено. Навколо мене вибухали гарматні, і я подумки прощався з рідними й знайомими. О 13-й годині нам наказано підпалити станцію й вирушати на Хайген.

13/26. Вівторок.

Війна. Відступаємо далі на Хайген. Полк почав відступати з 2 1/2 години ночі. Три дні тривала справжня битва. Але ворог користувався тільки артилерійським вогнем. О 5-й годині наша рота захопила висоту біля залізниці. Ми тільки-но зупинилися на ній, як загуркотіла земля, один за одним прогрімали ворожі постріли, й ми почали відступати... Як сумно! Відступати! Але начальство каже, що необхідно. Треба це з тією метою, щоб забрати Японію. Це було 12-го, я брав участь у першому бою 11-го. Які пам'ятні ці хвилини в моєму

житті!.. Смерть літала довкола мене, але я залишився живий і неушкоджений. На найвищій сопці поранило тоді генерала Шишковського. Він – командир загону. Та не забудуться ті хвилини!..

14/27. Середа.

Перебуваю на позиції. Ночували в шанцях. Третій день, як не дають гарячої страви, та й хліба вже нема. Холодні й голодні. Доводиться терпіти найбільші труднощі воєнного часу. Однак на душі весело. В похід іду легко; а інші зовсім пристають і падають. Мені всі солдатики задрять. Пити тут не дають, та й купити ніде. Усі гроші, що залишилися в мене, бережу в кишені. Зараз їх – 33 крб. 50 коп. Витратив я дуже багато – під час переїзду й у Харбіні.

15/28. Четвер.

Усю що ніч копали шанці й траншеї. Очікували супротивника. Видали по 200 набоїв, але ворог відступив за Ташицяю. І ми вранці, о 10-й годині, розташувалися бівуаком біля підніжжя великої сопки. О 12-й годині прибув 2-й Східносиб[ірський] полк і залишився на нашій позиції, а ми відступили в Хайген до основних сил, бо весь час 3-й Східносиб[ірський] стр[ілецький] полк був на передовій лінії. Учора, а особливо ввечері, дуже болів живіт. Я гадаю, що це від харчування... Було так, що три дні поспіль нічого не їв. А потім дадуть гарячу страву, й починається розлад; до того ж, така спека.

16/29. П'ятниця.

Учора вдень знову відступали до Хайгена і там стали бівуаком. Уранці сьогодні скупався й виправ білизну. Бачився з одеськими добровольцями, що повернулися з-під Ляояна з відрядження. Їх кілька чоловік. Тепер їх зараховано до 1-го Східносиб[ірського] стр[ілецького] полку. О 12-й годині одержав з Харбіна від товариша С. Федорова 5 листів: з них один від Кирила і три з Одеси.

[...]

20/2. Вівторок.

День святого Іллі. Стою на бівуаці між містом Кайджаво і станцією Ташицяю. Палить немилосердна спека. Почуваюся добре. Настрій у мене бадьорий. Сьогодні вночі відступили, тобто підійшли до позиції й стали бівуаком. Очікується велика битва. Ми вже здали в обоз свої речові мішки й шинелі. Залишили з собою тільки палатки.

21/3. Середа.

Ідемо походом до міста Ляояна. Спека. Солдати знемагають. Коні падають на дорозі від ваги гармат. Я йду легко, часом задуманий. Згадуються інколи минулі часи. Та щоб не було жаль і не журилося мое серце за колишнім, я намагаюся забути все, все і думаю, що це така моя доля...

От ідемо другу добу, не зупиняючись (крім коротких, 10-15 хвилинних перевалів). Гарячої їжі нема. Споживаємо сухарі й консерви. Вночі брели по пояс у воді... А потім нашу роту призначили в сторожову охорону. Вранці – знову в похід. Війна – дуже тяжке випробування, та й не каюся у своїх намірах. Дай, Боже, тільки бути живим...

22/4. Четвер.

Бівуак за 5 верст від міста Айсезана. Багато моїх товаришів із добровольців пішли в пластуни (розвідниками). Вони підмовляли й мене, але я гадаю: краще зостатися в роті й бути разом у бою... Часом згадується моя колишня служба.

23/5. П'ятниця.

Місто Айсезан. Щодня невеликі переходи – відступаємо до Ляояна. Очікували бою. Солдати прагнуть воювати. Спека така, що не можна сидіти на сонці. Багато хто під час походу відстає. Від спеки починає боліти голова. Під час війни всі однакові: солдати й офіцери. І ті, і ті обшарпані. Усі тепер брати. От що означає: воєнна доба. Працюємо всім батальйоном, ламаємо каляни.

25/7. Неділя.

Цілий день у поході. Відступаємо з Айсезана до Ляояна. Увечері зупинилися в найвищих горах. Був дощ. Але ми відступаємо з музикою. Це свідчить, що російська армія не втрачає бадьорості й незабаром Господь Бог дасть, що ми повернемося назад і переможемо ворога [...]

28/10. Середа.

Учора ввечері наш 2-й батальйон перейшов із бівуака в китайські фанзи. Це для того, щоб супротивник не міг знати розташування наших військ: де вони та скільки їх. Китайські фанзи – це загальний сарай з перегородками, замість вікон – великі отвори у вигляді дверей, заклеєні світлим просма-леним папером, стелі нема, повітря задушливе; китайці зовсім не знають російської мови. Про війну – поки що тихо. Японці не наступають, а ми їх очікуємо...

[...]

31/13. Субота.

На війні. 35 верст за Ляояном. Бівуак у китайських фанзах. Розмови між добровольцями. Усі кажуть, що на випадок іншої війни ніхто з них не захоче йти воювати, та і я такої ж думки, хоча й протилежної. Але зрештою – погано бути добровольцем. Начальство ставиться брутально, солдати – так само. Вони не усвідомлюють, що людина пішла з патріотичних поривань, що вона жертвує своїм життям, залишила дім, дружину, свою маєтність... І таких багато... І пішла добровільно захищати Вітчизну й государя. А з нею поводяться брутально. Гадаю, що це невідомо вищому начальству... Я благаю Господа Бога, щоб він допоміг мені витерпіти все це й повернутися на батьківщину [...]

Серпень.

1/14. Неділя.

За Айсезаном. Китайські фанзи. Бівуак. Дощова погода. Дні здаються довжелезними... Боїв нема... Тиша... Я нетерпляче чекаю закінчення війни. Коли я буду на волі... Але ж війна... Це слово для мого приятеля мало зрозуміле. Воно насправді дуже зворушливе. Я ніколи не забуду цей час. Його важко описати. Як я звикав і звикаю після такої розкоші до військової неволі... Хіба це можна забути?.. Замість здоби я п'ю чай без сухарів і хліба або з підмоклими сухарями, та на свій талан я не нарікаю.

2/15. Понеділок.

Сьогодні день мого ангела – 28.VIII.1875. Мені рівно 29 років від дня мого народження. Мало жив на світі, багато побачив у житті поганого, а доброго – обмаль. Торік я зустрів свій день в Одесі... Вино лилося рікою. Було багато друзів. Гості гуляли й розважались... Сьогодні я на війні, під Ляояном. І не те, щоб випити, а й сухарів нема...

[...]

9/22. Понеділок.

10 верст за Ляояном. Бівуак. Фанзи. Їсти нема чого. Китайці продають хліб: 1 фунт (булочка) – 30 коп.; 1 фунт цукру – 60 коп. Незважаючи на дорожечу, солдати все купують нарозхват. У мене залишилося ще 25 крб. [...]

10/23. Вівторок.

Японці не думають наступати і наші війська стоять... Ми у фанзах, 10 верст за Ляояном. Доводиться голодувати й не спати. Мені здається, що коли я повернуся на батьківщину після війни, то буду зовсім іншою людиною. Я тако-го набачився тут, що не можна те з чимось порівняти. Так, чого бажав, те й маю. Сьогодні чергуватиму в роті. Чекаю на листи з дому.

11/24. Середа.

Чергував. Погода чудова. Усе поки що тихо. Солдати наші обшарпані вкрай, босі, аж дивитися гидко. Я ще, слава Богу, живу краще від інших... Після відпочинку був з ротою на загальних роботах... Ми завжди відступали по кілька верст, приблизно по 10 – 15 – 25 – 30 і так далі... Й ставши на бівуак, ходимо копати шанці й траншеї. Усе готуємося зустріти японця...

12/25. Четвер.

Мені випало не спати три ночі поспіль: 8-го – чергував я, 9-го була на чергуванні рота, 10-го мені довелося чергувати в роті, й ось учора, повернувшись з роботи, після перевіру я міг спати. Спалося тривожно, але над ранок заснув міцним сном. Коли закричали о 4^{1/2} годині, щоб узувалися на роботу, то я лише прокинувся й пішов працювати, навіть не вмившись і не погризши сухарів... До обіду перебував на роботі. Нудно.

13/26. П'ятниця.

На війні, в поході. До обіду – на загальних роботах. Ротний командир оголосив нам, що государ імператор велів давати кожному солдатві за роботу по 20 коп. щодня. Увечері на перевірці зачитано наказ, що командувач армії розпорядився наступати на супротивника прискореним пересуванням. Командири висилають на розвідку поодиноких людей; якщо хто захопить у полон живого японця, то він отримає в нагороду 100 крб., а кому дістанеться офіцер, то – 308 крб. Сьогодні ми були до 10-ї години ранку на роботі, а потім хутко зібралися (не встигли й пообідати) й вирушили в похід, наступаючи в напрямку міста Айсесян. Зупинилися на бівуак пізно. Великий дощ. Лягли спати, не ївши.

14/27. Субота.

На війні. Цілу ніч майже не спав, ще з вечора лив великий дощ. Вода зайшла в намети. Скрізь мокро. Солдати ставили казанки й сідали на них. Боже, яке приголомшливе враження! Хочеться їсти... Не спав ні хвилини. Сьогодні вранці дали супу, а потім наказали відступати на Ляоян. Знову йшли, не ївши, цілий день. Дорога грязька. Обоз ледве рухається. Сумно.

15/28. Неділя.

Свято Успіння Пресвятої Богородиці. Встав о 4-й годині ранку. Вчора лягли спати, не вечерявши, тільки випив кухоль чаю, який солдати заварюють у казанках. Сьогодні був сніданок. Скільки можна витримати без їжі? От, скажімо, вчора я з ранку до пізнього вечора не мав і ріски в роті. А весь день у поході. Пройшли не менше 35 верст. Господи, яке сьогодні свято!.. Люди в містах ідуть до церкви, а я тут б'юся за Государя й Вітчизну. І не бачу ні церкви, ні волі. Та я не нарікаю на все це, а все терплю з великою охотою... О 9-й ранку стали відступати на Ляоян. Супротивник стріляв у спину з гармат; дорога розгрузла, ми майже тікали. Погода була так собі.

16/29. Понеділок.

Ляоян. Учора ввечері о 8-й годині наш батальйон пішов на позицію. Нас обстріляв супротивник артилерійським вогнем. Ми сиділи в шанцях до вечора, а потім перебралися на інше [місце]. Цілий день стрілянина. Я написав листа одному знайомому добровольцеві з одеської контори Гуревича (він перебуває тут зі мною) – М.А. Маслову й просив його, якщо мене вб'ють на війні, то щоб він повідомив на батьківщину.

17/30. Вівторок.

У бою під Ляояном. Ночували на позиції. О 5-й годині ранку спалахнув сильний бій з японцями. На лівому фланзі нашого загону били з рушниць, а нас обстрілювали японці артилерійським вогнем. О 10-й годині з'явилась ворожа розстрільна, а потім і колони на віддалі 200–270 кроків. Зав'язався рушничний і артилерійський бій. Ми по чотах стріляли випалами й поодиноким вогнем. Так тривало довго. Погода була похмура, але задушлива. Я воював хоробро й без страху. Своім спокоєм здивував багатьох солдатів. Я сидів у шанці й стріляв з рушниць, і мені здається, що вбив чимало японців. Навколо мене літали й дзижчали кулі, а одна пробила мені околичку кашкета. Аж ось розривається шрапнель, і одна куля влучає мені в живіт... Я лише зміг скрикнути: „Фельдшера! Мене поранило...“ Це було рівно о 5-й годині вечора.

18/31. Середа.

Поранено в бою під Ляояном.

Відразу ж мене перенесли на перев'язний пункт. Забинтували рану й, за наказом командира полку, поклали мене на ноші та понесли на головний пункт для перев'язування. Почався сильний дощ. Я лежав нерухомо. Моє поранення виявилось тяжким. Під час перев'язки лікар наказав чотирьом чоловікам перенести мене в дивізійний шпиталь. Туди мене доправили о 12-й годині ночі.

19/1. Четвер.

Іду шпитальним потягом у Харбін. Після поранення я лежав на ношах у дивізійному шпиталі. Та ось, десь коло 11/2 години ночі, пролунали гучні постріли супротивника біля китайської фанзи, де розташувався лазарет. Лікарі замитушилися. Й кинулися тікати. Я дуже боявся, щоб мене там не покинули. І от, завдяки іноземному лікареві, що наказав забрати всіх, мене понесли в Ляоян. Темрява непроглядна, грязюка непрохідна. Скільки я намучився, Боже... Годині о 8-й ранку мене доправили в Ляоян на перев'язний пункт. Сестра-жалібниця мене перебинтувала, і я вчора цілий день пролежав у місті, а сьогодні на шпитанку мене занесли на ношах у вагон, що йшов до Харбіна...

[...]

Вересень.

17/30.

Харбін. 14 вересня було свято Воздвиження. У шпиталі, де я перебуваю, своя церква. Під час відправи я молився Богові, лежачи на ліжку (тоді я ще не міг підводитися). В одну мить мені стало на душі якось легко-легко. І сльози мимохіть полилися рікою. Я тихо-тихо заплакав. Це вдруге в моєму житті. Ще коли я служив у армії, то так само було зі мною в соборі... Така вже доля, дарована мені Всевишнім [...]

Підготовка тексту і скорочений переклад з російської Миколи ШУДРІ

Яким ХРИСТИЧ

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В ЧОРНОМОРСЬКІЙ ВОЄННІЙ ФЛОТІ

(Спогад учасника)

Вступне слівце

Для майбутнього історика, який буде вивчати, аналізувати тогочасні революційно-визвольні події в Україні, а зокрема української революції в Чорноморській військовій флотії, на цьому подаю скорочено, фрагментами, відомі мені, як безпосередньому учаснику, деякі маловідомі фактичні дані, які можуть служити як причинки-еляборати¹ до історії змагань українців-моряків до опанування Чорного (Козацького) моря та Чорноморської військової флотії для Української самостійної держави – Української Народної Республіки. Цей мій спогад відноситься переважно до 1917 року Божого.

Децо про базу Чорноморської військової флотії

Севастополь-порт. Великий рейд – постійна стоянка усієї Чорноморської військової флотії. Крім того, ще дві малі бухти-затоки: Корабельна Слобідка та Килен-бухта. Порт, оточений захисними горами, не замерзає, а його довжина йде двома рукавами і простягається на яких 7–8 км довжини, а від моря [стоянку] захищали першорядні укріплення-фортеці.

Севастополь-місто – південний Кримський півострів, що його з'єднує з українським материком вузький пас – Перекоп. У 1917 році в Севастополі було багато історичних пам'яток, між ними Курган адмірала Нахімова, Панорама оборони в 1854–1855 рр., Біологічна станція, величавий науковий Акваріум, пам'ятник адміралу Нахімову та інші. Тоді, в 1917 р., курсував електричний трамвай, було дві православні церкви, реальне училище, жіноча гімназія і народні школи (московські), два театри, клуби, банки,

Яким Христич народився 9 вересня 1884 р. в містечку Потоки Кременчуцького повіту на Полтавщині. Студіював у Петербурзі, Кременчуці, Тифлісі. Закінчив школу прапорщиків. 1915 року мобілізований і призначений до корпусу берегової оборони в Севастополі, де служив у ранзі мічмана.

У роки Визвольних змагань – провідний діяч Української чорноморської громади, комісар українських справ у Криму, губернiальний комісар Полтавщини. Наприкінці 1920 р. інтернований у таборі для українських вояків у Ченстохові (Польща).

промислові і торговельні підприємства-магазини та склади товарів. Запам'ятався розкішний Приморський бульвар з пишною південноморською рослинністю, деревами і квітами. Величава Графська пристань домінувала над портом. Коло неї стояв (на мертвому якорі) адміральський панцерник „Юрій Побідоносець”, звідтіля була панорама на рейд, де стояли кораблі військової флотії. Цивільне населення Севастополя в 1917 р. начислювано на 50 000. Були це переважно родини колишніх моряків флотії, а на периферії – в більшості українські колонії, теж з морських родин.

Слід ще, для повноти, згадати про мале містечко, скоріше велике українське село, Інкерман, яке знаходилося при кінці порту. Тут є висока гора (вапняк), всередині якої була видовбана церква та багато різних переходів, кришок. Відвідувачі в 1917 р. знаходили тут домовини, видовбані у кришках, в яких ще були людські кістки. Після² народних переказів, легенд, у тих скельних кришках ховалися християни-греки перед переслідуванням і різні небораки, яким загрожувала смертельна небезпека. Недалеко від Севастополя, може яких 2–3 км, у 1917 р. ще знаходили руїни – сліди колишньої грецької колонії Херсонес.

Перша ластівка революції з Петрограда

Перші вістки про т.з. Всеросійську революцію у Петрограді 8 березня 1917 року, детронацію царя Миколи II, а значить, і розвал тюрми народів – самодержавної Московської імперії моряки Чорноморської військової флотії прийняли з небувалим ентузіазмом. Про революційні події у Петрограді вістки до Севастополя офіційно надійшли лише 12 березня, а перший все-народний мітинг тут відбувся 14 березня на майдані коло пам'ятника адміралу Нахімову, при участі кількох тисяч моряків і мешканців міста, між якими запримітили навіть кількох адміралів і капітанів, які мали в петлицях червоні стрічки. На цей мітинг прибули із Петрограда і Москви „аси” – російські партійні революціонери. Змістом їхніх промов було твердження, щоб замість царського встановити народно-республіканський устрій „на благо і щастя усім народам Великої Росії”. В тому сенсі прийнято й резолюцію. Під

У 1921 р. замешкав у Коломиї, працював у місцевій друкарні, редагував часопис „Воля Покуття”. З 1944 р. – на еміграції, спочатку в Німеччині, потім у Канаді та США.

Публіковані тут спогади з часів Української революції на Чорноморській флотії написав до 50-ї річниці тих подій, уже наприкінці свого життєвого шляху.

Помер 27 березня 1971 р. в Чикаго (див. некролог у часописі „Вісті комбатанта”, 1971, ч.5).

Авторський машинопис (з рукописними виправленнями) спогадів Я.Христича подав до публікації український журналіст і історик з Аргентини Ігор Василик. Текст друкується за сучасним правописом. Без застережень виправлено явні описки, розкрито вживані автором скорочення. Примітки – редакційні.

час мітингу морська оркестра грала „Марсельезу” і роздавалося грімке „ура-ура”! Того дня, 14 березня 1917 року, на щоглах усіх кораблів Чорноморської військової флоти, на фортецях, касарнях³ морської піхоти і на урядових будинках та приватних домах Севастополя замаяли червоні прапори – прапори революції.

Початки Української революції в Чорноморській військовій флоті

До Севастополя з України почали надходити ще не зовсім виразні вістки про те, що і там вже почалася Українська національна революція, що в столиці України Києві створено перший парламент України – Українську Центральну Раду та що відбувається Всеукраїнський національний конгрес – з'їзд представників українського народу зі всіх закутків України.

Вістки про український самостійницький здви⁴ в Україні гучною луною відбилися й у Чорноморській військовій флоті. Серед національно свідоміших частин українців-моряків почала відживати воєнно-козацька традиція. Нашадки запорожців завзялися відновити славу своїх „чубатих” прадідів і голосно заявили своє історичне право на Сине (Козацьке) море. З великими, непередбаченими труднощами почалося купчення українських національних сил та прагнень до здійснення того, що було сотками літ втрачено під насильним пануванням Московщини. І от, на бойових кораблях військової флоти, на фортах твердині⁵, в касарнях морської піхоти Севастополя спонтанно почалася організація українських національних осередків-рад з єдиною метою: українізації Чорноморської військової флоти для України, разом з Кримом.

Севастопольська українська чорноморська громада

На початку треба згадати про те, що у Севастополі від 1905 року існувала підпільна українська організація „Кобзар” – Братство тарасівців. Була це невелика група ентузіастів самостійницьких ідей України (подібно як ТУП⁶). „Кобзар” діяв безперервно аж до березня 1917 року, але коли вийшов із підземелля⁷, тоді був перейменований на Севастопольську українську чорноморську громаду як координаційну централю осередків-рад для ведення організаційних форм, [щоб] спрямувати усі можливі зусилля в напрямі українізації Чорноморської військової флоти. Тодішні діячі з підпільного „Кобзаря” скликали 15 квітня 1917 року загальні збори провідників-делегатів від уже існуючих осередків-рад, від яких прибуло понад 200 осіб; так що велика зала Азовсько-Донського банку заледве усіх могла вигідно примістити. Тими першими ширшими українськими революційними зборами проводив проф. В'ячеслав Митрофанович Лащенко, письменник-поет. Користаючи з нагоди численної кількості присутніх, проф. В.М.Лащенко виголосив довшу доповідь-реферат на тему історії України-Русі. Почав від княжих часів і далі перейшов на тему про Запорозьку Січ і козаків, які на своїх човнах-„чайках” здобували Чорне море (при цьому прочитав поему Тараса Шевченка „Гамалія”), боротьбу українського народу під проводами гетьманів, підкреслюючи повстання гетьмана Богдана Хмельницького і гетьмана Івана Мазепи. Далі говорив про те, що Московщина по-зрадницьки зламала Переяславський договір між Україною і Московщиною, [а також], як цариця Катерина зруйнувала Запорозьку Січ та закріпачила наш народ у панське

ярмо. Тепер, продовжував проф. В.М. Лащенко, коли в Росії почалася революція, скинуто деспотичний царський режим, уярмлені Московщиною народи, як Білорусь, Грузія та інші, почали визволятися і відновляти свої самостійні, незалежні держави, прийшов і для України довгожданий, після майже тристалитньої неволі, слушний час визволитися-відірватися і нам від ворожої Московщини і на своїх землях відновити свою незалежну самостійну державу українського народу. До боротьби за своє історичне право в Україні та за Чорне (Козацьке) море повинні одностайно стати також і українці-моряки. Наш Пророк Тарас Шевченко у своєму „Заповіті” закликає земляків-українців: „Вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю Волю окропіте”.

Промову-реферат проф. В.М.Лащенка (яка тривала понад дві години) присутні слухали з запертим віддыхом, мовби були загіпнотизовані, бо оце вперше почули про історію України, про її поневолення під московським „караулом”. Вони раніше нічого не знали, хіба дехто ще в дитинстві чув від своїх дідів про гетьманів і козаків, та й то дуже мало, бо перекази забулися.

Після промови проф. В.М.Лащенка відбулась ділова нарада, на якій обговорювано плани, інструкції для осередків-рад щодо їхньої дальшої діяльності на місцях. У тих осередках-радах тоді вже начислювано приблизно 7000 членів, а це було заледве 10% цілого стану українців-моряків у Чорноморській військовій флоті.

Рада Севастопольської чорноморської громади

На загальних зборах представників українських осередків-рад, що відбулися 15 квітня 1917 року, вибрано і затверджено раду-управу Севастопольської української чорноморської громади, як керівного і об'єднуючого центру в Севастополі, в такому складі: проф. В'ячеслав Митрофанович Лащенко – голова, заступники голови: учитель М.Коломієць і матрос С.Пашенко, секретарем став учитель С.Лихоніс. Члени (з різними функціями): В.Богомолець – прокурор морського суду, Володимир Савченко-Більський – капітан берегової оборони, інженер М.Неклевич – корабельний інструктор, Д.Дежур – мічман, Іван Прокопович – боцман, Іван Усенко – штурман, Яким Христинич – мічман, В.Вітинський – кондуктор, Д.Величко – прапорщик морської піхоти та ще дехто, прізвищ їх вже не пам'ятаю.

На цих же зборах були вибрані делегати-члени до Української Центральної Ради у Києві: мічман Я.Христинич і матрос С.Пашенко як повноправні представники ради Севастопольської української чорноморської громади.

Ще про раду СУЧГромади. У липні 1917 р. у Севастополі відбулися вибори до міської управи. Тоді теж був вибраний радним міського самоврядування проф. В.М. Лащенко і з того приводу він зрікся бути даліше головою СУЧГромади. На його місце вибрано головою мічмана Якіма Христинича.

Центрофлот

З перших днів Всеросійської революції, 25 березня 1917 року у Севастополі був зорганізований т.з. Центрофлот – Морська рада депутатів, так би мовити – морський парламент, або інакше: Совмордеп (Совет морських депутатів). Центрофлот мав би бути рівнорядним чинником для керування справами військової флоти – співпраці зі штабом головнокомандуючого адмі-

рала Колчака (наш земляк із Чернігівщини), [щоб] узгоджувати розпорядки щодо управління військовою флотою і портами Чорного моря. Склад персональний депутатів Центрофлоту був різнонаціональний (переважно матроси та старшини нижчих ранг). Депутатами від СУЧГромади були: матрос С.Пашенко, боцман Іван Прокопович, мічман Д.Дежур, штурман Іван Усенко, інженер М.Некльєвич, прапорщик Д.Величко та деякі голови-представники українських осередків-рад.

Як переводилась українізація військової флоти

Рада Севастопольської української чорноморської громади, мала, хоч приблизні, статистичні дані про те, що в складі Чорноморської військової флоти українці-моряки, старшини різних ранг, матроси і контингент морської піхоти становлять значно переважаючу більшість (щось нібито до 70%), спираючись на ту безумовну чисельну перевагу, рада СУЧГромади ухвалила вимогу до Ради морських депутатів – Центрофлоту, а також і до штабу головнокомандуючого військовою флотою адмірала Колчака про негайне переведення українізації усієї Чорноморської військової флоти і портів Чорного моря. Бралось до уваги, що усі моряки-українці одностайно повстануть і ситуація буде легко опанована для України.

Щоб відповідно оформити ультимативну вимогу до названих чинників, рада СУЧГромади, для вирішення такої великої ваги проблеми, скликала надзвичайні збори членства і голів-представників від рад-осередків, щоб досягнути їхню опінію⁸ з місць діяльності. Вже перед зборами, зі щоденних донесень до секретаріату СУЧГромади, а тепер на зборах голови і представники рад-осередків звітували про те, що на місцях ситуація українізації військової флоти не представляється так, як того можна було б сподіватися. Вже саме заснування наших національних осередків-рад та пропаганда українізації військової флоти явно зустрілися з безкомпромісно-ворожим спротивом зі сторони росіян – моряків вищих і нижчих ранг та інших „інородців” при незрозумілій нейтральності численної частини наших, національно несвідомих моряків-українців, які, надихані московськими революційними гаслами, пленталися за ними під одним лише кличем: „Боротьба з царським самодержавним режимом”. Кількасот років московської неволі і русифікація наших людей майже затерли сліди української національної самобутності.

На цих зборах звітодавці ширше інформують про те, що, вражені ростом українських впливів у Чорноморській військовій флоті, росіяни-моряки та ті, що з ними, поширюють шалену акцію проти нашої. Щоденні мітинги на кораблях і в морській піхоті проти „мазепинців-хахлов” набирають несамовитої гостроти. Були вже випадки бандитських нападів на членів осередків-рад, як то сталося на панцернику „Пантелеймон” (бувшивий „Князь Потемкин-Таврический”), де було покалічено кількох наших матросів – свідомих українців. Крім того, було кілька подібних випадків на фортах і касарнях морської піхоти. До тих революційних подій, які відбувалися на кораблях, фортецях і касарнях морської піхоти, головнокомандуючий адмірал Колчак заховувався⁹ якось невиразно-пасивно.

Після виявлення тих несприятливих обставин збори ухвалили, щоб проект-вимогу ради СУЧГромади поки що відложити, але українізацію

військової флоти наполегливо пропагувати та якомога здійснювати. Щоб якнайширше розгорнути нашу активність, збори ухвалили: улаштувати віча-мітинги, демонстрації та відзначувати українські національні і народні свята з доповідями-рефератами, а тим самим розбуджувати національну свідомість. На доповнення цієї ухвали член ради СУЧГромади Іван Усенко поставив внесок¹⁰, щоб для пропаганди використовувати місцевий щоденник „Крымский вестник”, уміщувати там статті, дописи, навіть на „общепонятном языке”, – про Україну і її історію, а крім того, видати ілюстрований збірник „Сине море”. Внесок прийнято і зараз-таки вибрано редакційну колегію в складі: проф. В.М.Лашенко, інженер М.Некльєвич і Я.Христюч. На видавничий фонд осередки-ради декларували збір грошей.

Український Великдень у Севастополі

Перша велика маніфестація українців-моряків відбулася на другий день Великодніх свят 1917 року. Тоді-то вулицями Севастополя марширувала кількатисячна маса моряків з українськими прапорами – синьо-жовтими і малиновими – та великим портретом Тараса Шевченка. Мешканці міста із заінтересуванням приглядалися цій небувалій у Севастополі параді українських моряків, а для москалів-єдиноділимців була це незрозуміла і неприємна несподіванка.

В той же день, надвечір, у цирку „Труці” відбувся й перший прилюдний мітинг-віче. Місця і велика арена були щертв виповнені моряками і цивільними громадянами, між якими були старшини і моряки росіяни. Предсідником мітингу і головним промовцем був голова СУЧГромади В.М.Лашенко, який виголосив реферат на тему „Історія України від княжих часів, Запорізька Січ, Переяславський договір”. [Він сказав:] „Московщина по-зрадницьки знехтувала й окупувала Україну по цей день. Тепер, коли Україна визволяється з московського ярма і стає самостійною державою, незвичайне значення для України має Чорне – Козацьке море”. Після промови проф. В.М.Лашенка ухвалено резолюцію, в якій підкреслено: приступити до українізації Чорноморської військової флоти, яка тепер належить Україні! Резолюцію прийнято подавляючим числом моряків-українців грімким „Слава...Слава...” (Під час читання й прийняття резолюції росіяни почали виходити.) Мітинг тривав майже дві години й відбувся спокійно і без заворушень зі сторони противників-росіян, хоч до такого могло прийти.

Українські Зелені свята у Севастополі

Дальшою болючою несподіванкою для московських єдиноділимців, які всякими способами і засобами проводили пропаганду-агітацію проти українізації Чорноморської військової флоти, були українські Зелені свята 10 травня 1917 року у Севастополі. На перший день Зелених свят, по старій традиції, рада СУЧГромади улаштувала величавий похід вулицями міста, а саме: кілька селянських драбинчастих возів, наповнених сіном, повільно везли на правду „чумацькі-круторогі”, ситі воли. Всі вози (було їх шість) були рясно удекоровані квітами і зеленню. На тих возах сиділи і стояли молоді дівчата в народних костюмах, з вінками на головах і в різнобарвних лентах, між ними наші браві молоді хлопці-моряки. На одному возі

між дівчатами сиділа жінка старшого віку в мальовничому полтавському старовинному козацькому костюмі. Була це полтав'янка Оксана Колчак, дружина командуючого військовою флотою адмірала Колчака. Під час походу на водах лунали українські народні пісні. Було то справді величаво-гарне, чаруюче національне святкування Зелених свят – символічне видовище, яке, на жаль, у Севастополі вже більше не повторилося.

Домівка ради СУЧГромади в день Зелених свят була відповідно удекорована всередині і ззовні, а на балконі вивішені синьо-жовтий і малиновий прапори та прибраний квітами портрет Тараса Шевченка.

В цей пропам'ятний день українських Зелених свят у Севастополі на щоглах усіх кораблів Чорноморської військової флоти, на твердинях берегової оборони і на касарнях морської піхоти, вперше по віковій неволі, гордо замаяли українські національні прапори – прапори Волі! Це й була перша велика перемога українців моряків-чорноморців! Після Зелених свят наш національний прапор маяв майже на більшій половині кораблів військової флоти аж до грудня 1917 року. (Про ці Зелені свята у Севастополі кийська „Нова рада” умістила мій обширний репортаж.)

„Бабушка” Брешко-Брешковська у Севастополі

Дальші події у Севастополі у зв'язку з українізацією Чорноморської військової флоти проходили у виснажуючому напруженні. Нові володарі нової „матушки” Росії, т.з. Временное правительство, непримиримі послідовники єдиноділимської концепції, а разом з ними і московські „демократи” – соціалістичні партії занепокоїлися розвитком подій, самостійницьким українським рухом, діяльністю Української Центральної Ради в Україні. Зокрема затривожила їх доля Криму та українізація Чорноморської військової флоти. Щоб якось унешкідливити процес наростання національної свідомості українських моряків у військовій флоті, до Севастополя почали навідуватись з Петрограда і Москви єдиноділимські пропагандисти, партійні московські патріоти – есери і есдеки.

За тиждень пізніше, після відбутих у Севастополі українських Зелених свят, прибули сюди „столичні гості”. Першою приїхала московська революціонерка Брешко-Брешковська із зграєю „асів” – соціалістичних партійних провідників. Брешко-Брешковська була знана як „бабушка російської революції”. (Дійсно, „бабушка” Брешко-Брешковська була вже старшого віку, худорлява, немічна, що її мусили вести під рамена, хоч красномовна і динамічна дискусантка.)

На просьбу небажаних петроградсько-московських „гостей” рада СУЧГромади улаштувала для них віче-мітинг у цирку „Труці”. Як і попереднім разом, велике приміщення цирку було вщерть переповнене переважно матросами, а між ними було зауважено присутність деяких адміралів, капітанів, лейтенантів і цивільної публіки москалів-єдиноділимців.

На трибуні засіли: провідник віча, голова СУЧГромади В.М.Лашенко, капітан В.Савченко-Більський, учитель М.Коломієць, боцман Іван Прокопович, штурман Іван Усенко, мічман Я.Христич, прапорщик морської піхоти Д.Величко. Поруч них Брешко-Брешковська, Чернов і ще кількох партійних „асів”-есерів і есдеків.

Першою промовляла Брешко-Брешковська. Треба було чути, щоб подивляти її гromову красномовність. Крім неї, інші „гості” у своїх промовах малювали ідилічне „співжиття усіх народів”, [говорили] про „нові обрії майбутньої великої нової демократичної Росії”, де усім будуть надані нові форми місцевого самоврядування, а передусім українському народові „Юго-Западного краю Російської демократичної республіки!” Усі вони – „гості” закликали [дійти] до „взаємного порозуміння” та „об'єднаними силами створити нове життя усім народам Росії, які були гноблені царським деспотичним правлінням”.

Контр-промовцями від СУЧГромади були проф. В.М.Лашенко, М.Коломієць, Прокопович, І.Усенко, Я.Христич. Говорилося на теми: повне відокремлення України від Росії-Московщини, Чорне море з портами і Чорноморська військова флота разом з Кримським півостровом мають належати до вільної Самостійної України.

Над виголошеними промовами відбулися гострі дебати. Особливо „столичні гості” були проти розчленування Росії та проти приєднання Криму і Чорноморської військової флоти до України. Після дебат, які внесли певний неспокій і напруження серед кількатисячної маси присутніх, користаючи з того, Брешко-Брешковська запропонувала виголосити до присутніх свою резолюцію, на що проф. В.М.Лашенко погодився, щоб перевірити настрої змішаної аудиторії.

На превелике здивування „гостей”, за резолюцією Брешко-Брешковської піднеслося може яких півсотні рук (очевидно „єдиноділимців”). Натомість за резолюцією Ради СУЧГромади, яку відчитав проф. В.М.Лашенко, піднісся ліс рук та [розляглися] гromові довготривалі оплески і вигуки „Слава!..Слава!..”

Брешко-Брешковська, на яку у Петрограді і Москві покладали велику надію, що вона своєю красномовністю і революційним авторитетом, улесливими обіцянками в майбутньому уласкавить „хахлов”, щоб вони відмовились від сепаратистичних прагнень, або [зможе] бодай внести між українцями-моряками розладдя, розчарована своєю невдачею, ще того самого вечора разом зі своїми супутниками – соціалістичними „демократами” – виїхала до Одеси.

„Главноверх” Александр Керенський у Севастополі

Внедовзі після візиту Брешко-Брешковської, вже 10 червня 1918 року, до Севастополя „завітав” міністр військових справ Временного правительства Росії „главноверх” Александр Федорович Керенський. Гонорова парада відбулася на майдані перед пам'ятником адміралу Нахімову. „Главноверх”, проходячи разом з командуючим Чорноморською військовою флотою адміралом Колчаком перед вистроєну гонорову варту, довго промовляв до моряків про „одну спільну мету народів Росії якнайскоріше й побідоносно закінчити війну з Німеччиною”. Промовляв дуже красномовно, але непереконливо. Промова закінчилась (на команду) гучним „ура-ура”.

А.Ф.Керенський був убраний у піввійськову маринарку¹¹, широкі штани-галіфе, бронзові чобітки, в руці паличка-стек, якою в повітрі все маніпулював неначе „шаблею”.

Того ж дня, ввечері, відбулося надзвичайне засідання Ради морських депутатів – „Центрофлоти” для прийняття високого столичного „гостя” – „главверха” А.Ф.Керенського. На цьому засіданні, крім А.Керенського, були присутні удекоровані орденоносці-єдиносудимці – деякі адмірали, капітани і лейтенанти, між якими був і адмірал Колчак. Перше слово було дано А.Керенському, який багато говорив про „победу русской армії” на фронтах війни з Німеччиною і її союзниками, яку то війну треба на полі і на морі об’єднано скоро скінчити на користь Росії, щоб Временное правительство могло приступити до нових „обривів” – здійснювати нові реформи місцевого самоврядування, а особливо народам „Юго-Западного краю Росії”. Ці „великі реформи переведе законним порядком” Государственная Дума-парламент, який буде скликаний Временним правительством „свободної Росії”, лише [треба] прикласти усі зусилля на „победоносне” закінчення війни. Промову „главверха” А.Ф.Керенського присутні адмірали та разом з ними єдиносудимські „победоносці” прийняли голосним „ура-ура” і аплявзами¹². Їхній настрій був святочно-радісним.

Але в той настрій несподівано вніс дисонанс член ради СУЧГромади і член „Центрофлоти” штурман Іван Усенко, коли підніс питання про відокремлення України від Росії, українізації Чорноморської військової флоти та приєднання Криму до України, яка на все те має історичні права. Наступила констернація¹³ і понура, гробова мовчанка, яку перервав розгарячений від немилої несподіванки „сам” А.Ф.Керенський, який з притиском, як би з погрозою, відповів, що про такі „експерименти” зараз ще рано говорити і діяти! Треба усім нам спільно, всіма силами рятувати „досягнення Всеросійської революції”, яка вже загрожена, а про все інше будуть рішати Всеросійські Народні Збори – Государственная Дума”. Поденерований і розлючений, відходячи, приобіцяв знову відвідати Севастополь при спокійній „атмосфері”, коли таких питань більше вже не буде! (А.Ф.Керенський мав особисту охорону: десять озброєних вояків та двох цивільних детективів.)

Метою приїзду А.Ф.Керенського до Севастополя, як і Брешко-Брешковської, було внести між українцями-морськими дезорганізацію і тим припинити або сповільнити українізацію військової флоти. Цей хитрий підступ цілковито не вдався, але ще більше нацькував москалів проти моряків-українців.

Наші успіхи і невдачі

Після провокаційних візит „столичних гостей” – Брешко-Брешковської та Керенського – ще більше посилилася завогнена нагінка проти українських національних осередків-рад. Для повноти образу причинилося ще й те, що між вищим командуванням військовою флотою була меншість адміралів, капітанів і лейтенантів українського роду, які себе назовні не виявляли, а заховувалися нейтрально. Тоді було відомо про те, що військовою флотою командували, поруч адмірала Колчака, відомі царедворці-монархісти, які виразно ставились ворожо до українізації військової флоти. Вони не тільки відверто саботували українську акцію, але ще й під’юджували своїх побратимів – матросів-москалів всякими засобами проти національно свідомих моряків-українців. Для ілюстрації пригадуємо кількох лише знаних прізвищ україно-

фобів-адміралів з 1917 року: Романовський, Озеров, Протасов, Римський-Корсаков, Єрмаков, Саблін, Євдокимов, Клочковський, Фабрицький, Ворожейкін та інші, разом з такими ж їхніми побратимами капітанами і лейтенантами. Головнокомандуючий військовою флотою і портами Чорного моря адмірал Колчак до тих подій, які відбувалися у флоті й Севастополі, ставився пасивно, так, як би нічого не було.

З тих невідрадних, тривожних революційних часів в Україні пригадується, що тоді, коли на обширах українських земель під проводом Української Центральної Ради стихійно зривався український народ до нового незалежного державного життя, тоді, коли народні маси – селянство України – щораз більше зростало національно, тоді, коли свідоме українське вояцтво і робітництво прагнуло державно-творчої праці на своїх землях, то моряки-українці Чорноморської військової флоти (в більшості) все ще були під впливом московських соціалістичних і єдиносудимських ідей. До зросту української національної свідомості не могли причинитися два головні морські центри – порти Чорного моря: Севастополь – військової і Одеса – торговельної флоти. В цих портах український елемент, під оглядом національним, був дуже-дуже слабим!

Незважаючи на обставини, які тоді створилися, рада-управа Севастопольської української чорноморської громади щодо українізації військової флоти застосувала тактику, яку проводив Український генеральний військовий комітет у Києві для організування українських частин нашого вояцтва з тодішньої російської армії.

Отже, рада-управа СУЧГромади ухвалила, щоб українізацію військової флоти переводити ступнево, обсаджуючи поодинокі бойові кораблі виключно українськими моряками – командним складом і матросами. Хоч і не була це легка справа, через сильний спротив росіян, все-таки на початку увінчалась [вона] чималим успіхом. І так першим, що підніс український національний прапор 12-го липня 1917 року, був міноносець „Завидний”. Промотором цієї історичної події був голова осередку-ради на цьому міноносці боцман Іван Прокопович. Після міноносця „Завидний” вневдовзі були українізовані панцерник „Синоп”, панцерник „Пантелеймон”, крейсер „Пам’ять Меркурія”, транспорт „Прут”, кілька міноносців і підводних човнів, між ними модерний „Нерпа”. Але найбільшим успіхом було, що нам пощастило обсадити і вповні заволодіти велетнем-дредноутом „Воля” (бувний „Імператор Александр III”). На дредноуті „Воля” замайав розкішний прапор, на якому була намальована жінка – емблема України – з написом „Не плач, Мамо, не журися, Твої сини на морі добувають Тобі Волю – усміхнися”. (Цей прапор, разом з іншими, був у Києві у Чорноморському курені ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.) Це й були перші бойові одиниці Української чорноморської військової флоти Української Народної Республіки.

Дальший темп українізації військової флоти надто сповільнився в зв’язку з воєнними подіями в Україні, хоч на багатьох воєнних кораблях ще довгі місяці у Севастополі повівали українські національні прапори та малинові – запорізькі. Але після великих зусиль і боротьби з москвофілами до повного опанування усієї Чорноморської військової флоти для України, при існуючих тоді в Україні подіях, було ще аж надто далеко, а сили наші вичерпувалися.

Делегації членів Української Центральної Ради

Перебуваючи у Києві і беручи участь у пленарних засіданнях УЦРади і на Першому військовому з'їзді, я запрошував членів УЦРади і Генерального військового комітету відвідувати Севастополь, де відбувається українізація Чорноморської воєнної флоти, і тим причинитися до успіхів ради-управи СУЧГромади у тій важливій для України справі. Перша делегація, що прибула до Севастополя, була від Генерального військового комітету під проводом Степана Письменного, матроса Балтійської воєнної флоти. Зустріч цієї делегації з моряками-чорноморцями була великою сенсацією, а особливо переконуючою була промова С.Письменного щодо доцільності і необхідності українізації Чорноморської воєнної флоти, яка також вже почалася переводитися і в Балтійській воєнній флоті. Другим промовцем був поручник Армії УНР А.Ган, який інформував про Перший військовий з'їзд та про організацію Української армії і про боротьбу проти московських наїзників-більшевиків в Україні. Якщо судити по довготривалих оплесках присутніх, переважно моряків-українців, у великій театральній залі (приміщувала понад тисячу осіб), то делегатів Генерального військового комітету прийнято вповні доброзичливо.

Другою делегацією були члени УЦРади від фракції УПСР революціонерів під проводом Ю.Охримовича. Делегація мала два публічні віча (в тій самій театральній залі, яка знову була переповнена, головно членами осередків-рад, матросів і старшин нижчих ранг). Делегати у своїх промовах порушували національно-територіальні, політичні і земельні справи України. Обидва віча пройшли з повним успіхом та вдовolenням як делегатів, так і присутніх моряків.

Остання делегація – членів УЦРади від фракції УСДРП партії під проводом Івана Романченка – прибула до Севастополя 26 червня 1917 року, після проголошення Першого Універсалу Української Центральної Ради. Виїжджаючи із Києва разом з делегацією, захопив я яких три сотні примірників того універсалу для Севастополя, і вже на другий день після приїзду розіслано [його] до усіх осередків-рад, розліплено у місті, на Графській пристані, на пам'ятнику адміралу Нахімову, на касарнях морської піхоти та на урядових будинках Севастополя.

У неділю 28 червня 1917 р. рада-управа СУЧГромади улаштувала прилюдне віче-мітинг у тій же театральній залі, яка на цей раз була переповнена, буквально „тріщала” від небувалого натовпу присутніх, переважно моряків-українців (було чимало й русотяпів). Предсідник віча В.М.Лашенко привітав і представив гостя із Києва, члена УЦРади Івана Романченка, який відчитав Перший Універсал УЦРади – Автономної України. Громовим голосом почав читати І.Романченко „Перший Універсал Української Центральної Ради до українського народу на Україні й поза Україною сущого”. Прелегент¹⁴ читав даліше з інтервалами і сильнішим підкреслюванням деяких уступів тексту Універсалу: „Народе український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Волею твоєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української землі...” (На залі почувлися

голоси-крики „Встать!”, і дійсно, всі присутні встали і стояли до кінця читання універсалу). Кінцевий уступ універсалу прелегент відчитував сильніше, підкреслюючи кожне речення: „Народе український! У твоїх руках доля твоя!” Цей, Перший Універсал Українська Центральна Рада ухвалила і видала у Києві 23 червня 1917 р. Цим І.Романченко закінчив читання Універсалу. ([Розляглися] бурхливі оплески.)

Як доповнення до відчитаного Першого Універсалу УЦРади я ще відчитав склад першого уряду – Генерального Секретаріату України, затвердженого УЦРадою: В.Винниченко – голова і внутрішні справи, С.Єфремов – міжнародні справи, Х.Барановський – фінанси, Б.Мартос – земельні справи, М.Стасюк – продовольчі справи, С.Петлюра – військові справи, В.Садовський – судові, І.Стешенко – освітні справи, Павло Христюк – генеральний писар.

На цьому проф. В.М.Лашенко проголосив віче закінченим, подякував присутнім за так численну участь і за додержаний, лояльний, порядок і спокій. Після того сцена заройлася моряками-українцями, які густо обступили І.Романченка, дякували йому за виголошення Першого Універсалу і просили частіше до них навідуватись у Севастополі.

Прибуття до Севастополя делегацій членів УЦРади, їхні прилюдні доповіді-реферати відіграли для ради-управи СУЧГромади допоміжну роллю в справі українізації воєнної флоти та, мабуть, не одному незрячому братові, українському морякові, розкрилися очі. Але разом з цим збільшувався й антагонізм між єдиноділимцями-русотяпами і свідомими українцями-моряками, боротьба ще більше завогнювалася при байдужості командного складу та нейтральному становищі великої частини моряків-українців. У Чорноморській воєнній флоті вже починалася анархія, яку поки що сяк-так стримував „Центрофлот” – Рада морських депутатів.

Візита моряків до Сімферополя

Управа Українського національного союзу Криму в Сімферополі телефонічно запрошує раду СУЧГромади прислати делегацію моряків-українців до Сімферополя 18 серпня 1917 р. на параді частинно українізованого місцевого гарнізону. Запрошення приймаємо і на означений день делегація чорноморців – членів СУЧГромади в числі 10 осіб прибула до столиці Криму Сімферополя.

На міському майдані застаємо дефіляду¹⁵, вітаємось по-військовому і з великим заінтересуванням приглядаємось до вправ національно свідомих українських вояків військового гарнізону. Тут, у Сімферополі, об'єдналися вперше брати – вояки-українці суходолу і моря. Вечором у домівці Національного союзу відбулося для чорноморців прийняття. При цій нагоді знайомлюсь з прапорщиком російської армії Юрком Тютюнником (пізніше легендарним генералом Армії УНРеспубліки). То власне він, Юрко Тютюнник, взявся перевести українізацію військового гарнізону Сімферополя з блискучим результатом для України.

На цій вечірці голова управи Національного союзу С.С.Прибила повідомив про те, що мене Національний союз іменував членом УЦРади Кримського півострова.

Большевицька пропаганда в Чорноморській военній флоті

Тоді, коли з великими перешкодами управа СУЧГромади зі своїми осередками-радами на місцях частинно переводила українізацію військової флотії, все частіше почали відвідувати [Севастополь] непрошені „гості” – моряки вже збільшеної Балтійської військової флотії, щоб проводити тут, у Севастополі, шалену комуністичну пропаганду. Правда, на початку поважного успіху ще не мали, хоч і були вже між моряками-москалями їхні однодумці і виразні симпатії. Але помалу большевицька гангрена заpusкала і тут своє отруйне коріння. Для перманентної-безперервної пропаганди большевики-балтійці прислали до Севастополя кадр своїх агентів-агітаторів, якими керувала і проводила цією большевицькою акцією старша жінка, комуністка жидівського походження Голда Богуславська.

Перше поважне заворушення у Севастополі

Під час засідання Другого військового з'їзду у Києві, в якому я брав участь як делегат Севастопольської української чорноморської громади, від президії з'їзду одержую невизначеного змісту телеграму із Севастополя: „Заколот у флоті”. Щоб довідатись, що там сталося, мусив негайно виїхати до Севастополя. Тут, на місці, довідуюсь про те, що з Балтійської військової флотії прибула більша група матросів-большевиків і, при допомозі місцевих почервонілих матросів, переважно москалів, вчинила поважний заколот: роззброювали старшин-офіцерів флотії, кріпості, морської піхоти і авіації, брутально відбираючи у них кортики і револьвери, загрожуючи розстрілами (як то вже відбувається у Кронштадті). „Гості” вдерлися і на адміральський панцерник „Юрій Побідоносець”, вимагаючи від адмірала Колчака віддати свою зброю, загрожуючи наставленими револьверами. Але адмірал Колчак свій адміральський золотий кортик і револьвер викинув за борт – у море. Відважний вчинок адмірала Колчака мав свої добрі наслідки. На приказ Ради морських депутатів – „Центрофлоту” це заворушення на третій день було зліквідовано. Розчаровані і огірчені тим наказом „гості”-балтійці примушені були звернути всю відібрану у старшин-офіцерів зброю і кортики та скоро відїхали, залишивши у Севастополі свою „ячейку” – пропагандистів під управлінням згаданої Голди Богуславської.

Напад балтійців-большевиків у Севастополі залишив по собі пригнічення і розгубленість серед старшинського складу і матросів-українців флотії. Така ж розгубленість на якийсь час була запанувала і між членами управироди СУЧГромади та в деяких осередках-радах.

Адмірал Колчак після інциденту з балтійцями-большевиками залишив Севастополь і виїхав на Далекий Схід визволяти царську родину з неволі, вже як „блоститель” царського трону. (Трагічна доля адмірала Колчака відома.)

Головнокомандуючим Чорноморською військовою флотою, після резигнації¹⁶ адмірала Колчака, став адмірал Немітць, який не мав повної влади як у Севастополі, так і портах Чорного моря, яку перебрала Рада морських депутатів – „Центрофлот” – воєнно-адміністративний чинник збройних сил військової флотії, берегових укріплень, морської піхоти і всього іншого у Севастополі і чорноморських портах, разом з Одесою.

Тривожні вісті з Києва

Коли у Севастополі і військової флотії – після нападу балтійських моряків-большевиків – встановлено відносний спокій і порядок, праця ради СУЧГромади та в осередках-радах провадилась далі, хоч значно послаблена, тоді з Києва наспіли тривожні вістки про те, що збільшеної полк донських козаків посувається на Київ з метою зліквідувати УЦРаду і уряд УНРеспубліки. Про це повідомило раду СУЧГромади Міністерство військових справ УНРеспубліки за підписом Симона Петлюри. На цю загрозу рада-управа СУЧГромади, в порозумінні з представниками осередків-рад і впливовими членами „Центрофлоту”, висилає до президії УЦРади і Міністерства військових справ телеграму такого змісту: „Чорноморська військова флота висилає до Києва корпус озброєних моряків”. Ця наша телеграма була негайно видрукувана в українській і російській пресі Києва. (Про це ми довідалися з надісланого нам примірника „Нової ради”.) Через кілька днів Військове міністерство УНРеспубліки нас повідомило, що загроза зустрічі з моряками-чорноморцями так несподівано вплинула на команду донських козаків, що їхній полк взяв інший маршрут і Київ обминув. Стверджуючи правду, це був наш провокаційний виступ, бо тоді про висилку моряків-чорноморців до Києва ще й мови не було. Але вже зродилась щаслива думка, щоб таку виправу моряків треба-таки чимскоріше зреалізувати, бодай під претекстом, що здобутки революції є загрожені.

Морський курінь ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Хоч рада Севастопольської української чорноморської громади вже знала, що донські козаки обминули Київ, а все ж таки, сподіваючись у той непевний час різних фронтово-внутрішніх несподіванок, думка вислати до Києва моряків, як охорону УЦРади і уряду УНРеспубліки, почала набирати реального змісту. На вимогу ради СУЧГромади, наших осередків-рад та наших депутатів „Центрофлоту” останій дав свою згоду вирядити моряків-чорноморців до Києва. В приспішеному порядку організується Морський курінь ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в складі приблизно понад 600 озброєних матросів, старшин і підстаршин флотії і морської піхоти. Приготування до виїзду (подачі 30 товарних вагонів) забрало три дні. За цей час вже зголосилось від наших осередків-рад 612 охочих взяти участь у виправі.

18 листопада 1917 року були уже всі на станції Севастополь, заладували 600 рушниць, 10 кулеметів „Люїс” і відповідну кількість набоїв до рушниць і кулеметів. Кожний „мандрівник” мав при собі військовий матрац, теплі ковдри-одіяла, білизну, зимові куртки, бо в Києві холодно, не так тепло, як у Криму. На подорож, на два тижні, взяли харчових продуктів і менажжикотелки, і ще того самого вечора Морський курінь вирушив у дорогу, до столиці України Києва.

Перед відїздом був зорганізований провід Морського куреня в такому складі: підполковник Плещук – комендант¹⁷, мічман Дежур – писар, боцман Прокопович – господар, штурман Усенко – скарбник, мічман Я. Христюк – комісар Морського куреня.

Зустріч з донськими козаками

Подорож моряків-чорноморців поволеньки потягом посувалася вперед без ніяких пригод на проминутих залізничних станціях аж до несподіваної зустрічі 22 листопада 1917 р. на станції Калнівка з донськими козаками. (На станції Калнівка ми одержали „Нову раду” з текстом Третього Універсалу УЦРади, в якому була проголошена незалежність України – Української Народної Республіки¹⁸.)

Довідавшись, що тут знаходиться полк донців, підполковник Плещук дав морякам приказ бути на всякий випадок наготові до якихось непорозумінь зі сторони козаків, виставити у дверях вагонів кулемети і рушниці в бойовому порядку та ждати на його розпорядки. (Сталось якось так, що наш потяг і [потяг] донців стояли напроти себе, на недалекій відстані.)

Штаб полку донських козаків запросив до себе наших делегатів на переговори. Ми на те запрошення погодились і від Морського куреня делегатами були: підполковник Плещук, мічман Дежур, штурман Усенко, комісар Христич. Від донців у переговорах участь брали полковники Тимофеев і Уточкін, майор Турчин та два фельдфебелі. Почувши від нашої делегації, що із Севастополя до Києва їдуть кілька ешелонів моряків (хоч і була [це] неправда, лише для застрашення), штабовці-донці просили їх не роззброювати, [заявляючи], що вони в дальшій дорозі ніяких бешкетів або насильств над мирним народом чинити не будуть, а скоро і спокійно залишать територію України і повернуться додому – на Донеччину. Як пізніше виявилось, слова [вони] додержали, бо не було проти них ніяких скарг, хоч у дорозі їх чимало „потурбували” українські повстанські залоги. З донськими козаками ми розсталися дружньо.

Прибуття морського куреня до Києва

Нарешті наш потяг „причалив” до Золотоверхого Києва на станцію Київ-пасажи́рський ранком 24 листопада 1917 р. На двірці¹⁹ нас зустрів член СУЧГромади – тепер як відпоручник²⁰ Морського комітету УЦРади – капітан В.Савченко-Більський, який допоміг нам перевезти увесь наш багаж до приміщення колишньої юнацької школи на Тимофіївській вулиці. Згадане приміщення, заздалегідь зарезервоване для моряків, було з двох окремих п'ятиповерхових будинків (один фронтовий, другий, через подвір'я, зі залізними брамами), обведених високими мурованими стінами, так що вихід був лише один – на Тимофіївську вулицю.

Моряки розташувалися досить вигідно по більших ясных кімнатах, з готівими ліжками, подушками, простиралами і теплими коцями-одіялами. Це було доповнення до того, що вони зі собою привезли. Я мав свою окрему кімнату в другім будинку – через подвір'я. Разом зі мною ще мешкало кількох моряків-старшин.

Зустріч чорноморців з проф. Михайлом Грушевським

Після відпочинку з дороги й обильного сніданку, десь коло 10 години ранком, прийшов капітан В.Савченко-Більський з пропозицією від Морського комітету, щоб моряки Морського куреня, з рушницями і прапорами,

військовим маршем вулицями міста – для маніфестації – попрямували до будинку Центральної Ради. На приказ коменданта підполковника Плещука моряки стройними рядами прибули на призначене місце і стали в „каре” перед Педагогічним музеєм, де містились Центральна Рада, Генеральний військовий комітет і уряд Української Народної Республіки. (Мимоходом згадую про те, що на фронті, вгорі того будинку ще не був знятий великий чорний двоголовий орел – емблема московського тут панування, тож моряки просять дозволу його „розстріляти”. Такого дозволу я не міг дати, бо стрілянина викликала б переполох у місті).

Незабаром першим прийшов голова Центральної Ради – Президент УНРеспубліки проф. М.С.Грушевський, а потім надійшли голова Генерального військового комітету Симон Петлюра, прем'єр уряду УНРеспубліки Володимир Винниченко та деякі члени УЦРади. Комендант Морського куреня підполковник Плещук подає команду: „Струнко! Рушниці на гонор!” Прапорonosці схиляють прапори перед головою УЦРади – Президентом і членами уряду УНРеспубліки. (Прибувши військова оркестра заграла привітальних „туш”). Я, як комісар Морського куреня, представляю проф. М.С.Грушевському і членам уряду УНРеспубліки моряків-чорноморців, які прибули до Києва в розпорядження УЦРади і Уряду УНРеспубліки, та вітаю їх від моряків-українців Чорноморської воєнної флоти і від сюди прибулих чорноморців. Схвилюваний проф. М.С.Грушевський, дякуючи за привітання та прибуття до Києва мореплавців – нащадків запорожців, виголосив коротку промову [про] історію Чорного (Козацького) моря та його величезну вагу для молодого відродженої України – УНРеспубліки. При цьому мене розцілував, а я цей поцілунок передав підполковнику Плещукові для усіх моряків у Севастополі і тут присутніх.

Після [того] проф. М.С.Грушевського ще вітали і промовляли до моряків Симон Петлюра і В.Винниченко. На цьому парада була закінчена і чорноморці тим же військовим порядком вернулись до свого приміщення – юнацької школи. Про прибуття до Києва Морського куреня вже було повідомлення у „Новій раді” та москвофільській газеті „Киевская мысль”, що було великою сенсацією для мешканців міста, які облягали вулиці, якими маршували моряки, і деякі казали, що це, мабуть, моряки впали сюди з іншої планети, бо вже тепер рідко було зустріти такі здисципліновані військові частини.

Моряки вітають Українську Центральну Раду

Того самого дня, коли ми прибули до Києва, 24 листопада 1917 року відбувався пленум УЦРади. Комендант Морського куреня підполковник Плещук порадив мені, щоб я під час засідання членів УЦРади зложив привіт від моряків – українських чорноморців. Користаю з цієї поради і за дозволом голови УЦРади проф. М.С.Грушевського, передаю привіт Українській Центральній Раді і урядові УНРеспубліки від українців – моряків Чорноморської воєнної флоти та від прибулих до Києва моряків Морського куреня ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. У своєму слові повідомляю про те, що над Козацьким Чорним морем розгорнувся і гордо повіває український національний синьо-жовтий прапор Вільної України. Мою коротку

привітальну промову члени УЦРади постанням з місць довго оплескували з вигуками „Слава чорноморцям!” (Під час моєї промови галерея УЦРади була переповнена прибувшими моряками і цивільною публікою, які теж приєдналися до привітальних оплесків.)

Про прибуття до Києва моряків-чорноморців і про мою промову в УЦРаді українська преса Києва відгукнулася прихильно, але русофільська „Киевская мысль” у репортажі відгукнулася на ту подію з певним сарказмом. Зміст подаю з пам’яті, бо друкованого тексту не маю: „Вчера в Центральной Раде, когда говорил депутат Христич от имени украинцев-моряков Черноморского военного флота, тогда стены Педагогического музея дрожали от громовых аплодисментов”.

Морський курінь на роздоріжжі

В другій половині січня 1918 року, коли на Київ насувалися большевицькі орди Муравйова, рада СУЧГромади у Севастополі одержала від підполковника Плещука із Києва повідомлення про те, що місцеві збольшевичені робітники підняли повстання проти УЦРади і уряду УНРеспубліки та що якась нібито військова частина гарнізону (говорилося про військовиків полку ім. Гордієнка), а також і наш Морський курінь проголосили себе нейтральними за виїмком малочисельних вояків УГА – київських Українських січових стрільців, які ще підтримували такий-сякий лад у місті.

Обов’язки комісара Морського куреня примусили мене виїхати із Севастополя до Києва, щоб на місці довідатись про причини нейтральності Морського куреня, який я застаю zdeкомплектований і байдужий до всього, що діється у Києві. Комендант підполковник Плещук розповів, що тоді, коли большевицька протиукраїнська пропаганда набрала на силі та приготувлялася загальною повстанням у Києві, багато наших моряків охопила паніка і більша половина матросів нашого куреня самовільно кудись зникла, розбіглася. Крім того, ще треба буде якусь сотню або й більше матросів, виразно почервонілих, негайно відпустити, а залишити лише більш надійних, приблизно яких до 250 осіб. На нашій таємній нараді підполковник Плещук, І.Усенко, І.Прокопович, Д.Величко і Я.Христич розглянули і обговорили ситуацію та в результаті вирішили відпустити в безтермінову відпустку „рожево-почервонілих”. Так Морський курінь „скорчився” до приблизно 225 членів – моряків, старшин і матросів, які беззастережно виконували накази коменданта підполковника Плещука.

Моряки морського куреня в обороні Києва

Як вище було згадано, збольшевичені робітничі організації Києва підготувлялися і таки підняли повстання від т.з. Жидівського базару і на Поділлі, коло Дніпра. Це примітивне „повстання” наші моряки, під особистою командою підполковника Плещука, успіли зліквідувати. Відібрано було два кулемети „Максим” та кількадесят рушниць, які залишили вбиті і ранені „повстанці”. Наші моряки в тих боях втратили трьох своїх товаришів: Гната Ониська, Трохима Муху і Якова Перейму. Похоронено їх з військовим церемо-

ніалом на кладовищі Флорівського жіночого монастиря, а після того в ресторані „Семадені” на їх честь уладжено поминки громадського характеру при участі кількох членів УЦРади, Генерального військового комітету, коменданта залоги Києва полковника М.Ковенка, начальника міліції П.Богацького та інших. Від куреня були підполковник Плещук, Усенко і Христич.

За кілька днів після розгрому „повстанців” у Києві появилася нова загроза для мешканців – загальний страйк робітників, в наслідку якого страйкують електривня, водотяги, пекарні, трамвай. Мешканці великого міста Києва – без води, світла, хліба і комунікації. Після наради у коменданта міста полковника Ковенка підполковник Плещук бере зі собою з півсотні моряків і йдемо до міського водопроводу, який знаходився тоді недалеко від Дніпра. Там, як довідалася наша розвідка, щовечора має засідати т.з. страйковий комітет. У пізній темний вечір ідемо, скрадаючись попід стінами домів, бо з деяких чути було постріли, і на кінці Хрещатика спускаємось ярмом вдолину, минаємо страшно запущений пам’ятник Хрещення Русі-України, обережно підходимо до освітленого будинку водопроводу, ставимо стійки²¹ коло входних дверей та вікон, сміливо входимо всередину. Коли ми увійшли, то побачили таку картину: комітетчики остовпіли від несподіванки і наставлених проти них рушниць. Один з комітетчиків тримав у руках чорну „бомбочку”, яку відібрав підполковник Плещук, наставивши на нього револьвер, та приказав усім стати і повернутись до стіни з піднятими руками на головах, а моряки зараз перевели трус по кишенях, відібрали шість наганів і якісь папери. Як виявилось, це був дійсно страйковий комітет у повному складі – 12 осіб і тут мав своє засідання.

При цих „операціях” знайшли ми не тільки протоколи і записки їхніх попередніх нарад, але і списки фабрично-районових провідників. З тих записок-протоколів ми довідались, що головою комітету був Тимофій Волобуєв. Підполковник Плещук наказав йому і ще трьом вийти наперед, наказав матросам, щоб їх зв’язали, та [заявив], що забере як закладників і вони, як і інші, будуть розстріляні, якщо за годину не розпочнуть діяти водопровід і електривня. Бачачи таку гостру загрозу підполковника Плещука, голова комітету Волобуєв просить дати їм десять хвилин на нараду, на що дозвіл одержав. Нарада комітетчиків ухвалила страйк припинити. Підполковник Плещук зажадав, щоб зараз був написаний протокол, який мають підписати усі члени страйкового комітету, а, крім того, щоб зараз же телефонічно було повідомлено районні комітети, що й було зроблено. Протокол був написаний і підписаний, в якому сказано: страйковий комітет наказує страйк припинити негайно і не відновляти та зараз же урухомити електривню, водотяг і пекарні, а також вранці нормально пустити в рух трамваї. (Цей протокол підполковник Плещук взяв з собою.) На всякий випадок голову Тимофія Волобуєва ми таки взяли до здійснення постанов страйкового комітету.

І дійсно, ми ще не встигли зробити і півдороги до нашої домівки, як вже місто було освітлене електрикою і появилася вода. Волобуєва було відпущено.

Прибувши до домівки, телефонуємо до коменданта полковника Ковенка, що страйк припинено. А вранці був уже хліб з пекарень і нормальний рух трамваїв.

Моряки Морського куреня ліквідують грабіжників

В історії Визвольних змагань України за свою державну незалежність відмічено чимало про жахливі, криваві дні, що їх пережили мешканці столиці Києва, а особливо тоді, коли вже від 6 лютого 1918 року з недалекої відстані було чути безпереривний гуркіт тяжких гармат наступаючих на Київ червоних орд Муравйова, [що стріляли], запалюючи місто, вогненними і фугасними стрільнями²². Користаючи з хаосу, який у таких непевних обставинах витворився, підміський грабіжницький елемент розпочав „генеральний наступ” на залізничні станції Київ-пасажирський і Київ-товарний, розбиваючи вагони та грабуючи державне і приватне майно.

Десь коло години дев'ятої вечором телефонує до нас – Морського куреня – голова Військового міністерства УНРеспубліки отаман Симон Петлюра за допомогою, щоб післати моряків на обидві станції – Київ-пасажирський і товарний розігнати грабіжників. При тому попередив, щоб були обережні, бо грабіжники мають зброю і вже були стріляли наших вояків, які відмовились вступати з ними у відкритий бій і вернулись до касарень. Отже грабіжникам дано повну свободу розкрадати майно. На закінчення розмови отаман Симон Петлюра просить, щоб після повороту моряків до касарень зателефонувати йому про висліді виправи в який-будь час ночі.

Виконуючи наказ отамана Симона Петлюри, комендант куреня підполковник Плещук сформував два відділи²³ моряків (по півсотні), щоб рівночасно охопити обидві станції. На цю непевну „екзекуцію” вирушаємо у годині десятій. Під час нашого походу темної ночі місто зловіщо-мертве, хіба десь-не-десь пролунає якийсь заблуканий постріл та відгуки-детонації тяжких гармат наступаючого московського ворога України. Прибувши на станцію Київ-товарний, застаємо тут страшну руйнацію. Грабіжники не звертають ніякої уваги на прибулих моряків, дальше розбивають вагони і виносять те, що там знайдуть для себе, кудись виносять поза вагонами, а більшість скидають під вагони на знищення.

Довго дивитись на таке злочинство моряки не могли. На пострах стріляють вгору раз, другий, третій, але грабіжники на таке попередження не звертають ніякої уваги та продовжують своє, мабуть, у переконанні, що це була лише забава. Розгніваний на таке зухвальство підполковник Плещук не бачив уже іншого способу їх розігнати і дав наказ засипати грабіжників градом куль, раз і другий у товпу, яка дерлася до вагонів. Кулі сипались по вагонах і під вагонами і лише тоді, коли вже були вбиті, а ще більше ранених, чого грабіжники не сподівались, не ставивши ніякого опору, [вони] почали панічно розбігатись та ховатись під дальшими вагонами або й на своїх наладованих возах повтікали додому, залишивши на місці вбитих і ранених. Така сама операція була теж переведена і на станції Київ-пасажирський. Спокій і порядок на обидвох залізничних станціях Києва був привернений на пару днів.

Моряки з тієї виправи повернулися коло години другої ночі. Згідно наказу отамана Симона Петлюри, підполковник Плещук і я пробуємо, хоч це пізня ніч, телефонічно здати звіт, якщо хтось з Військового міністерства відзвітується. На наше здивування, відзивається отаман Симон Петлюра і я, як комісар куреня та учасник „виправи”, здаю звіт – рапорт про ліквідацію грабіжників, причому моряки примушені були ужити зброї, в наслідку чого були вбиті і ранені. На цей мій рапорт отаман Симон Петлюра роздратовано

викрикнув: „Не треба було в товпу стріляти, а лише вгору на пострах – настрашити! Такого наказу – стріляти в товпу і забивати людей – я вам не міг дати! Недобре зробили, не по-людськи поступили, бо ж ми були і є демократами, шкода наших збаламучених людей!” І невдоволено-гостро гримнув слухавкою.

(Наведений епізод свідчить, що Симон Петлюра, цей твердий і рішучий вояк, що вмів кувати свої рішення і йти до них, не хитаючись, був людиною великого серця – справжній народолюбець!)

Столиця України в огні

Після ліквідації моряками Морського куреня повстання місцевих комуно-большевиків на т.зв. Жидівському базарі і Подолі, страйкового комітету та грабіжників на залізничних станціях Києва спокій у місті недовго тривав, бо червоні орди Муравйова скоро підсунулись під нашу столицю, захопили станцію Київ-товарний і звідтіля почали сильними, гураганними залпами з тяжких гармат обстрілювати місто запальними і фугасними стрільнями, що відбувалося вдень і вночі безпереривно. Київ горів зі всіх сторін. Поцілений стрільном горів дім-музей проф. М.С. Грушевського, одне стрільно впало на скляний дах Української Центральної Ради, пробило дах, впало досередині – будинок парламенту України згорів. Жахливі, повні трагізму й крові дні переживали мешканці Києва від північного ворога – Московщини. Вечором 9 лютого 1918 р. сиджу я в готелі „Франсуа”, в кімнаті капітана В. Савченка-Більського, обговорюючи події дня, не передбачаючи того, що наступний ранок може бути для нас, як і для інших, нещасливим у своїх наслідках. Як би нібито попередження якась заблукана куля пробилася у вікні шибу і застрягла на протилежній стіні, пролетівши мимо нас.

Тієї ж ночі 9 лютого 1918 р. авангарди орди Муравйова увійшли до Києва. Наші урядові чинники УНРеспубліки сподівалися продержатись у Києві ще кілька днів після підписання у Бересті-Литовським мирного договору між Україною і Почвірним союзом. Але наскок большевиків перекреслив все, і так уряд, як і деякі члени Малої ЦРаді поспішно мусили виїхати до Житомира, не маючи часу попередити кого слід.

Трагічний кінець Морського куреня

Катастрофальною несподіванкою для моряків Чорноморського морського куреня ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного у Києві був ранок 10 лютого 1918 року. Вчасним²⁴ ранком ми довідались про те, що минулої ночі у Київ вступили червоногвардійці Маравйова. Болоче почули ми вістку, що уряд і міністерства УНРеспубліки, частина членів Малої Центральної Ради разом з проф. М.С. Грушевським, військова залога і міська міліція спішно вночі виїхали в напрямі Житомира, забувши з поспіху (або вже не мали можливості) повідомити про евакуацію не тільки Морський курінь, а навіть деяких членів уряду і УЦРаді. Положення для моряків створилося безвихідне, бо відступати масово вже не мали найменшої можливості. Десь коло години шостої ранком 10 лютого 1918 р. нашвидко скликаємо нараду, на якій ухвалюємо, як одиникий вихід зі скрутного становища, негайно, зараз же залишити цей будинок та хто може і схоче пробиратися до Житомира або до своїх осель поза Києвом. Але коли наша нарада ще не була закінчена, настає трагічний момент для

моряків своїми наслідками, коли до нашого будинку під'їхало два автопанцерники червоних з наставленими проти дверей і вікон кулеметами, а, крім того, ще й надійшла піхота і зайняла позиції проти вихідних дверей і брами, а до наших кімнат вскочило кільканадцять озброєних большевиків з наказом усім вийти на вулицю, де їх окружено з наставленими багнетами. Про будь-який спротив або втечу не було й мови – моряки попали в „капкан”.

Моряки-чорноморці, українські патріоти, що лише кілька днів тому жертвенно прислужилися урядові УНРеспубліки, тепер соромно обездолені, забуті, пригноблені знайшлися²⁵ у ворожій московській неволі.

Користаючи з метушні, яка створилася, я і мої двоє друзів недолі (ми були в цивільних одягах) [вийшли з кімнати], пощастило нам непомітно вирватися з тієї халепи та задніми переходами втекти на подвір'я до наших приміщень у другому корпусі. На наше здивування, сюди большевики не заглядали, аж дивно.

У добровільній кам'яній тюрмі

Як довго продовжувались арештування і відправка моряків-невільників у невідоме, [діставшись] до корпусу, в якому схоронився я і мої друзі-моряки Тиміш Лучка та Прокіп Манджура, – ми не чули й не знали. Години, як на злість, задовго тягнуться. Надійшов уже й темний вечір, і мої друзі змовились, щоб тікати, намовляючи і мене. Але я відмовився. Отже Тиміш Лучка і Прокіп Манджура (обидва з Херсонщини) знайшли проломану в мурі діру і повтікали, залишився я сам. (Тих друзів я зустріну [потім] у Коростені.) Раніше в цьому корпусі вечорами і ночами бувало дуже гамірно, а тепер так тихо і так сумно бути самому. Проминуло багато часу, увесь день до пізнього вечора. Мій годинник показує 22.45. Пізній, похмурий, сльотний вечір. Думаю, як з цієї тюрми вирватися непомітно. Вихід одинокий через подвір'я на фронт – Тимофіївську вулицю. Рішаюся на втечу, залишаю мій паршивенький „чемодан”, беру лише наган та пачку набоїв до нього, мій одинокий „доробок” з Морського куреня. З тривогою і запертим віддихом, обережними кроками проминаю на подвір'ї навалені купою рушниці, кулемети і менажки та стаю перед відкритою брамою, тримаючи напоготові наган. На мое щастя, ніч темна і захмарено, капає мжичка – не то сніг, не то дощик зі снігом, що зараз замерзає. Так стою перед брамою і думаю, як проскочити непомітно на вулицю. Нарешті, Слава Провидінню Божому, я на вулиці, ховаюся у тіні стін під домами, а відійшовши трохи далі, насмілюся-таки подивитись і заледве бачу, як на сходах будинку Морського куреня сидів – мабуть спав – большевик з рушницею. В місті було чути стрілянину. Напевно, „герої” Муравйова ліквідували „ворогів народу”.

Моїм щастям було ще й те, що тут недалеко мешкала секретарка Міністерства освіти уряду УНРеспубліки Дарка Носенко, студентка Київського університету, зі своїми двома сестрами – Оксаною чотирнадцяти і Варваркою дванадцяти літ, обидві учениці жіночої гімназії, до яких я пізньої ночі так несподівано приволікся. Дівчата і їхня господиня дому, старша жінка-українка, щиросердечно мною заопікувалися, зготували мені вечерю, бо ж я буквально голодував майже тридцять годин, пив лише воду, яка ще там була.

Про трагічний кінець українських патріотів – чорноморців Морського куреня ім. Гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного – ніколи не може забутись! Ще й сьогодні, півстоліття тому, в пам'яті встають такі незабутні героїчні постаті Морського куреня, як-от підполковник Плещук, боцман Прокопович, який перший підніс український прапор на міноносці „Завидний”, штурман Усенко, мічман Дежур, прапорщик Величко та багато-багато інших. Нестерпно насувається і бентежить питання: хто відповідає за цей національний злочин – віддати на тортури і поталу понад двісті моряків-українців у руки безоглядного московського ворога України?

Моя щаслива втеча з Києва

Під червоним – большевицьким пануванням у Києві я пробув ще два непевні дні. Завдяки спритності і відвазі дівчаток-гімназисток, які цілий день увихалися по домах своїх товаришок, щоб дещо довідатись про події в місті, бо вже на другий день прибуття червоних почала „діяти” ГубЧека. З того, що могли довідатись дівчата від своїх знайомих про долю моряків Морського куреня, принесли сумні вістки, а саме: [що] заарештованих моряків насамперед було замкнено в будинку Оперного театру та що в той же вечір, вночі, було розстріляно 13–15 моряків, а решту кудись вивезено і сліди за ними пропали. Дівчата ще довідались – чули від знайомих, що Чека у Києві розстріляла кількох ніби міністрів уряду УНРеспубліки чи членів УЦРади, а кого саме не змогли взнати. Проходячи попри будинок юнацької школи, дівчата бачили прапори Морського куреня, які були вивішені на балконі, [а] тепер скинуті і затоптані в болото. Дівчата хотіли їх забрати, під претекстом ганчірок, але їм не дозволено.

Отже від своїх молоденьких „розвідниць” приблизно знаю про те, що і як діється у Києві, ще й про те, що Чека розпочало хатні ревізії²⁶ по центральних вулицях до Липок і далі, в інших дільницях. Ця обставина примушує мене негайно вибиратися в дорогу, щоб не потрапити знову в якусь халепу та не наражувати добрих людей на прикрі наслідки переховування у себе „ворога народу”. Журюся перед дівчатами тим, що я не маю якогось документа – паспорта чи якоїсь большевицької посвідки, щоби уникнути арешту тут або при заставі Святошина, по дорозі до Житомира. Мої сердобольні опікунки-дівчата десь роздобули для мене паспорт якогось помершого поляка-римокатолика, років на сорок старшого від мене. Може, цей покійник врятує мене від напасті, нехай з Богом спочиває.

І так 12 лютого 1918 року, надвечір, рушаємо в дорогу, коли вже почало добре сутеніти. Кажу „рушаємо”, бо зі мною – під „ескортою” – пішли дві молодші дівчинки – Оксана і Варка (старша, Дарка, залишилась у Києві). Дівчата мали йти до дому своїх родичів, які мешкали у м.Малин, а дорогу вони добре знали. Щасливо проминули ми першу большевицьку заставу на Жидівському базарі, без пригод і обшуків. На останній заставі перед Святошином, найпильніше стереженій червоними, було кілька вартових, озброєних рушницями і наганами. На цій заставі вартовий, молоденький комунар, та ще двоє з ним розбишак нас обступили, а „маладець” з ручною ліхтаркою довго „возився” – перечитував мій „паспорт” і сказав, що можемо спокійно йти. Тому що на обидвох заставах, які ми проходили, вимагали лише від мене

документа та шупали по кишнях, а на дівчаток-дітей не звертали уваги, їм удалося, у великих хутряних „муфтах”-зарукавниках, пронести мій наган і пачку набоїв. Коли „малаец” нас відпустив, ми якось кілька минут стояли нерішучо, а я ще запитав, чи ще сьогодні можу повернутись. Він каже: „да, да, можно, только не поздно”. Добре, що ми мали той наган, бо мандрівка житомирськими лісами в той час була небезпечна, але його уживати не прийшлося. Як тільки ми трохи дальше відійшли від застави, гнали через Святошини що було духу, щоб якнайдалше відірватися від Києва. Аж десь, пробігши яких 15 км, зайшли в село і заночували у жидівському заїзді-коршмі. На другий день, надвечір, без ніяких пригод у дорозі (попри нас „пролітали” брочки з утікачами) ми – дівчата і я – змучені, зголоднілі, заболочені, бо йшли навпростець мокрими полями, заледве доволочилися до м.Малина, на передмісті якого була садиба Носенків, – до родини дівчат.

Тепер, коли проминає майже півстоліття, мило мені згадувати з вдячністю за щедре прийняття і гостину, які я зазнав у незнайомих людей – українських патріотів. Як також при всякій нагоді згадую про моїх ангелів-хоронителів, відважних супутниць – дівчаток Оксану і Варку та їхню старшу сестру Дарку, цих будівничих Вільної України.

Від Малина до Житомира

Ранком 15 лютого 1918 р. прощаю моїх любих супутниць – дівчаток і дуже гостинних господарів Носенків та лагоджусь вирушати в дальшу дорогу аж до Житомира. Насилу вдалося мені приміститись на жидівській „балагулі”, переповненій нашими втікачами, з жінками і дітьми. Примістився я на „козлах” разом з хлопцем-візником, бо в закритій „буді” місця не було. Погода тоді була препаскудна, падав легкий сніжок-дощик на розмоклу дорогу, так що худенькі заморені конята ледве тягнуть ноги під важким тягарем, а дорога далеченька, хлопець їх немилосердно підганяє, але коники, мабуть, до таких побоїв призвичаєні, не дуже поспішають. Нарешті тільки надвечір насилу-таки дотяглися до Житомира – місця тимчасового перебування наших державних установ.

Якраз того самого вечора, як я приїхав, відбулося засідання Малої ЦРаді під проводом голови проф. М.С.Грушевського, при малій участі членів. На цьому засіданні інформую про події у Києві під терором большевиків – ГубЧека, про розстріл членів УЦРаді та ще деяких знаних політичних діячів. Невимовно було мені боляче розповісти про трагічний кінець українських моряків-чорноморців Морського куреня, які в числі понад 200 осіб попали в полон розлочених червоногвардійців і Чека, та [про те], що ними вже було розстріляно щось 13–15 моряків, а решту кудись вивезено на тортури і знищення. За цей національний злочин супроти моряків, яких „забули” попередити при панічному виїзді з Києва, обвинувачую: комендатуру військової залоги, комендатуру київської міліції та членів Морського міністерства. Мою сумну інформацію про загибель моряків-чорноморців члени Малої ЦРаді вислухали з видимим зворушенням та вписано [її] до протоколу засідання (здається, тоді секретарював М.Єремійв). Та що з того зворушення!? Хіба що буде пересторогою на майбутнє.

Перша зустріч з німецькими військами

Тому що і на Житомир наступали большевицькі орди, прийшлося нашим державним міністерствам і установам залишити місто вже після того, як київські Січові стрільці під командою полковника Є.Коновальця здобули Коростень. (Між іншим, у Коростені я зустрів своїх приятелів-моряків Морського куреня Прокопа Манджуру і Тимоша Лучку, яких поліція заарештувала як підозрілих волоцюг-диверсантів. Отже прийшлося їх виручати на свою відповідальність, а вони зараз вступили в ряди Січових стрільців.) Потяг, в якому були члени Малої ЦРаді, члени Уряду УНРеспубліки та губерніяльні і повітові комісари, члени соціалістичних партій, деякі військові хворі, інваліди та багато політичних діячів, посувався на захід, у напрямі Ковеля, під охороною частин Армії УНР і УГА²⁷.

Перша зустріч з новими „визволителями” – німцями відбулася на малій залізничній станції (не пам’ятаю назви), на якій зупинився потяг уряду УНРеспубліки. Там вже стояв потяг з ешеленом німецьких військ, до якого пішов міністр Порш. До нашого потяга наближався німецький вояк, який тримав у руці і жадібно їв великий кусень ковбаси і білий хліб – „французьку булку”, другу тримав під пахвою. Бачачи це, ми зрозуміли, що так притягає німців до України, текучою молоком і медом.

Міністерство морських справ УНРеспубліки

Зо зростом, розвою українзації Чорноморської військової флоти у Севастополі при уряді Української Центральної Ради у Києві 23 грудня 1917 року було утворено Секретаріат морських справ (пізніше Морське міністерство). Першим секретарем-міністром був проф. Дмитро Антонович, а останнім – контр-адмірал М.Билинський (трагічно загинув під Базаром у листопаді 1921 р.).

Правдою є та незрозуміла на той час обставина, що ані Секретаріат морських справ, ані Міністерство не мали ніякого впливу на події, які відбувалися в Чорноморській військовій флоті, хоч рада-управа Севастопольської чорноморської громади все – періодично – повідомляла про стан українзації військової флоти і запрошувала членів Секретаріату-Міністерства відвідувати Севастополь для закріплення військової флоти для УНРеспубліки. Але наші намагання були без відповіді і, на прикрість нам, таки ніхто не відвідував.

Однак було незаперечне вияснення про те, що при Секретаріаті-Міністерстві морських справ працювала спеціальна комісія при участі висококваліфікованих інженерів – кораблебудівничих фахівців, які наполегливо підготували далекойдучі плани-проекти для майбутньої розбудови могутньої української військової морської потуги – Чорноморської військової флоти – модерними бойовими одиницями – дредноутами, крейсерами, міноносцями, підводними човнами і морською авіацією, а також і новими фортифікаціями твердині – берегової оборони Севастополя і портів Чорного і Озівського моря. В цих проєктованих планах були навіть підготовлювані старшинські кадри для морської піхоти та ґрунтовна реорганізація вищого командування військовою флотою. Але через воєнні події, які відбулися на території Української Соборної Народної Республіки, ці плани-проекти не могли бути здійснені.

На цьому морська сторінка мого літопису „Українська революція в Чорноморській військовій флоті” закрилась.

ПРИМІТКИ

- 1 Причинки-еляборати – додаткові матеріали.
- 2 Після – тут: за, згідно з.
- 3 Касарня – казарма.
- 4 Здвиг – тут: збір, з'їзд.
- 5 Твердиня – тут: фортеця.
- 6 ТУП – Товариство українських поступовців – нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація, що діяла в 1908–1917 рр.
- 7 Підземелля – тут: підпілля.
- 8 Опінія – думка, погляд.
- 9 Заховуватися – тут: ставитися.
- 10 Внесок – тут: пропозиція.
- 11 Маринарка – піджак.
- 12 Аплявз – оплески.
- 13 Констернація – збентеження, розгубленість.
- 14 Прелегент – доповідач.
- 15 Дефіляда – військовий огляд, парад.
- 16 Резигнація – зречення, залишення (посади).
- 17 Комендант – тут: командир.
- 18 Помилка автора. III Універсалом від 20 листопада 1917 р. УЦР проголосила Українську Народну Республіку, яка зберігала федеративний зв'язок з Російською республікою. Самостійність і незалежність УНР проголошено IV Універсалом від 22 січня 1918 р.
- 19 Двірець – тут: вокзал.
- 20 Відпоручник – представник.
- 21 Стійка – тут: вартя.
- 22 Стрільно – гарматний набій, гарматень.
- 23 Відділ – тут: загін.
- 24 Вчасний – тут: ранній.
- 25 Знайтися – тут: опинитися.
- 26 Ревізія – тут: трус, обшук.
- 27 УГА автор називає сформовані в Києві відділи Українських січових стрільців (див. с.152).

ПРО АВТОРІВ

Амонс А., керівник юридичної служби Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій, полковник юстиції запасу

Бойчак М., кандидат медичних наук, начальник Головного військового клінічного госпіталю, генерал-майор медичної служби

Лопатін М., кандидат військових наук, генерал-полковник запасу

Луговський О., молодший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського

Лякіна Р., історик

Максим'юк М., краєзнавець, директор Битківської середньої школи

Потильчак О., кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Солнцева С., старший науковий співробітник Центрального музею Збройних Сил Російської Федерації

Тіміряев Є., полковник запасу

Шаповал Ю., генерал-майор, начальник військової служби правопорядку у Збройних Силах України, начальник Головного Управління Військової служби правопорядку Збройних Сил України

На 1-й стор. обкладинки: на злеті надзвуків бомбардувальник ТУ-160. Світлина В.Романенка.

На 4-й стор. обкладинки: кабіна пілотів стратегічного бомбардувальника ТУ-160. Світлина В.Карпова.

Коректа
Складання
Макет, верстка

Антоніни Жижорської
Оксани Жижорської
Олени Михайлець,
Наталії Бойко

За вірогідність поданої інформації відповідає автор.
У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов'язкове.

Видання зареєстроване
Держкомінформполітики України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Тел. (044) 294-64-77, 294-62-12
Факс (044) 294-64-76
E-mail: milmuz @ carrier.kiev.ua
web site: milmuz.com.ua

Друк: ЗАТ „Віпол”. ДК №15
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60
Замовлення № 3-3132 К

**«БАЛАКЛАВА»
Військово-морський
музейний комплекс**

Історія військово-морської справи

Підземний завод з ремонту підводних човнів, штольня № 73

Експозиція «Історія створення об'єкта 825 ГТС»

Розміщення підводного човна (сухий док)

Експозиція військової техніки на відкритому майданчику

Експозиція «Створення та діяльність Військово-Морських сил Збройних Сил України»

Підводна експозиція у водному каналі

Підземний арсенал, штольня № 3

Музейний рекреаційний комплекс

Експозиція «Військово-морський арсенал»

Військово-історичний альманах. — 2003. — Ч. 2(7). — С. 1—160. Індекс 21813

E-mail: mlmiz@sattier.kiev.ua

Адреса в інтернеті: www.mlmiz.com.ua і www.vatgu.com.ua

